

[p. 389]

Hoofdstuk IV

De staat in de staat

[p. 391]

Archief Philip Staal

Geografie en statistiek

Met de laatste *Erfassung*, die van 29 september 1943, en met de daarop gevolgde opheffing van de Joodse Raad hadden de bezetters een eind gemaakt aan de door hen zelf gevormde enclave, Joodse enclave, binnen Nederland. Niet, dat er nadien geen 'vrije' Joden over waren. Niet, zeker niet, dat zij die met rust lieten. Zij bleven ook die, slechts bij honderden te tellen, mensen kwellen, *massregeln*, ophalen, vrijlaten, ophalen, niet vrijlaten enzovoorts, maar dit alles kreeg, zeker ook door dat veel geringere aantal slachtoffers en de grotere tussenpozen meer en meer het karakter van kleine exercities, onderdeel van die routine-werkzaamheden, welke hun aanwezigheid hier te lande nu eenmaal met zich meebracht en die het hun mogelijk maakten *Führer* en *Heimat* op veilige afstand van het front, beter: de fronten, te blijven dienen.

Hierop zullen wij in een volgend hoofdstuk nog even moeten terugkomen. Dit echter zij gewijd aan wat hierboven de Joodse enclave heet, aan wat evengoed de Joodse staat in de staat zou kunnen heten. Uit het geheel van het Nederlandse volk hadden de Duitsers gaandeweg het Joodse volksdeel min of meer geïsoleerd, losgewikkeld, alvorens dit te vernietigen. De door hen opgerichte Joodse Raad had om te kunnen functioneren een aantal organen in het leven geroepen; andere had hij gecreëerd met de, zo niet leidende, dan toch nevengeachte, dat zij de daarin werkzame ambtenaren een zekere bescherming konden bieden. Zo was er een geheel ontstaan, dat in zijn opbouw, in zijn bedrijf, als men het zo noemen mag, inderdaad iets van een staatsbestel had gekregen. Niet een, dat een Machiavelli, een Hobbes, ertoe zou hebben gebracht, naar de pen te grijpen, waarlijk geen 'Leviathan', maar toch wel weer, al is het alleen maar om zijn reëel-irreëel karakter, belangwekkend genoeg om méér te verdienen dan de uiteraard beknopte beschouwing, die dit boek eraan kan wijden.

Een beknopte beschouwing. De verleiding bestaat, haar te gieten in de vorm van een encyclopedie-artikel, zoals dat een willekeurige staat zou behandelen, vol cijfers en andere nuttige gegevens. Zij zullen natuurlijk hieronder geenszins ontbreken, maar toch zal het niet een zodanig artikel kunnen worden. En dan niet, omdat er een tekort aan dergelijke gegevens bestaat; de leemten zijn er, maar doorgaans meer voelbaar dan hinderlijk. Maar omdat de schrijver bij alle wil tot objectiviteit te dicht bij dit alles staat om achter al deze cijfers de mensen

[p. 392]

te vergeten: voor wie zelf een schipbreuk heeft overleefd, zal het getal der verdronkenen altijd meer wezen dan alleen een getal.

Wil men althans de aanloop tot zulk een artikel nemen, dan is het duidelijk, dat zich in de, overal vooropstaande, essentiële gegevens dezelfde dynamiek manifesteert en wel een van afnemende richting: die van het slinken tot bijna verwaarloosbare eenheden.

Oppervlakte? In het begin practisch heel Nederland; op 9 mei 1940 zaten immers de Joden 'overal', maar men heeft het gezien, ze werden in 1942 en 1943 saamgedreven op een territorium, dat tenslotte niet meer omvatte dan Amsterdam en daarin vooral een drietal buurten. Dat was de laatste fase; de allerlaatste niet, zoals bij andere mensen, het kerkhof, want hun as werd met de wind verstrooid. Buiten, ver buiten hun vaderland.

Binnen deze geografische beschouwingen verdienen de Duitse ghettoplannen enige aandacht. Zij zijn reeds behandeld, o.m. in het boekje van Berkley en, uitvoeriger, in het werk van Herzberg. Er bestaat een vergelijkende studie van Ph. Friedman,¹ waaruit men o.m. kan opmaken dat de Duitsers deze ghetti hier wel, daar niet hebben gesticht; volgens hem hebben de Japanners, na een persoonlijk beroep van Hitler, in Shanghai in februari 1943 zelfs zulk een reservaat voor statenloze Joden gevormd.

Reservaat. Het woord is niet helemaal bruikbaar, wanneer wij tenminste met Friedman in de oprichting van zulke ghetti de *Übergangsmassnahme* willen zien, die de hoogste Duitse leiders ermee bedoelden. De overgangsmaatregel die de inleiding zou wezen tot het grootse doel: '*diese Pestbeule restlos ausbrennen*'. In welke mate dit echter de lagere Duitse organen, althans in het begin van de bezetting, voor de geest gestaan heeft, is niet duidelijk. Het is in Nederland in elk geval een eigenaardige geschiedenis geworden, welke men misschien nog het best met de formule benadert, dat hun na veel overwegen en talmen de bezwaren groter toeleken dan de voordelen, totdat de kwestie zichzelf oploste door de meer doeltreffende actie der wegvoering.

En toch... de voordelen waren wel enorm; een voortreffelijke opsomming ervan vindt men bij Herzberg, die terecht naar de Poolse praktijk verwijst. Men kon er - daar kwam het op neer - op de meest clandestiene en onopvallende wijze Joden kwellen, vernederen, uitmergelen

¹ Philip Friedman, 'The Jewish Jewish Social Studies, dl. XVI, N 61-88.

[p. 393]

en vermoorden, wat immers het Duitse program was. Hier en daar hebben de Duitsers voor de uitvoering ervan alle bezwaren doen wijken. In Nederland niet. De geschiedschrijver moet, als zo vaak, berusten in de simpele vaststelling, dat men het in Nederland niet heeft gedaan. Eén verordening van Seyss-Inquart, één *Bekanntmachung* van Rauter, één bevel uit Berlijn en men had ook in Amsterdam wel de Warschause 'muur' van John Hersey opgericht, met de Joden erbinnen en, wie weet, aan het slot de nu achterwege gebleven opstand. De gangmakers waren er: *Beauftragter* Böhmcker (deze heet nu eens voorstander dan tegenstander), *Generalkommissar* Schmidt. De tegenstanders waren er: Rauter, de *Wehrmacht*. Zowel Asscher¹ als Cohen² hebben na de oorlog getuigd van de buitengewone medewerking, door de Amsterdamse burgemeester Voûte

verleend, in de vorm van tegenwerking van de Duitse plannen natuurlijk. Amsterdamse gemeente-ambtenaren saboteerden deze naar hartelust. De Joodse Raad liet zelfs een voor de Duitsers bestemd, zeer uitvoerig rapport opstellen door de heren Veffen en Brandon, waarin de nadelen voor de niet-Joden - dat was de opzet - duidelijk belicht werden. Het is een ongemeen lijk, ongemeen gedocumenteerd, ongemeen doorwrocht geschrift geworden, waarin o.m. zelfs drie volle foliobladzijden met een overdaad van feiten en cijfers aantonen welke verliezen het voor de stad Assen zou opleveren, indien voor de vorming van een Amsterdams ghetto de Asser Joden hun gemeente zouden verlaten. De lezer weet, dat zij toch uit Assen zijn verdwenen en op gezag van prof. Cohen moeten wij hieraan toevoegen dat het zo goed bedoelde rapport met zijn bijgevoegde tabellen de Duitsers nog van nut is geweest bij hun wegvoering, uit Assen en elders...

Herzberg³ vermeldt al een stap van Böhmcker in januari 1941: hij liet toen immers als grondslag een kaart van Amsterdam maken met de Joodse kwartieren in rood erop, met daarbij allerlei nuttige gegevens. Er zijn voor deze aangelegenheid, zoals het past in de geografie waar wij nu mee bezig zijn, meer kaarten gemaakt. Soms kan men duizelen: op een ervan in mei 1941, samengesteld door het Gemeentelijk Bureau van Statistiek te Amsterdam, staan de Joden met blauwe, de niet-Joden met rode cijfers in de verschillende buurten, op een andere, van hetzelfde bureau, in dezelfde maand, de Joden met

- 1 Proces-verbaal A. Asscher, 1;
- 2 Cohen, *Herinneringen*, p. 20.
- 3 Herzberg, p. 80-81.

[p. 394]

rode, de niet-Joden met blauwe; op de laatste in zwarte cijfers bovendien de percentages, op de eerste stippen, die tien Joden aangeven, hetgeen de dichtheid illustreert. In september maakt Publieke Werken weer een andere kaart; het ghettorapport, hierboven genoemd, nog eens een andere. Herzberg legt o.i. terecht een zeer nauw verband tussen het ghettoplan van begin 1941 en de instelling van de Joodse Raad; zij zouden samen te voorschijn moeten komen uit de door de bezetters toen geschapen situatie.

De Joodse Raad kwam wel, het ghetto niet.

Het heeft geen zin, deze aangelegenheid stap voor stap in de stukken te volgen. Enkele hoofdfeiten:

In het college van secretarissen-generaal blijkt, dat mr. Frederiks op 22 februari 1941 deze aangelegenheid met Wimmer heeft besproken, die nergens van af zeide te weten en om toezending van de gedocumenteerde bezwaren tegen een zodanige ghettovorming verzocht. Die zond men hem ook, terwijl het college van oordeel was, dat de Duitse plannen onaanvaardbaar waren. Op 7 maart blijkt de voorzitter van het college bij Schmidt te zijn geweest en die erop gewezen te hebben, dat het toch moeilijk aanging, 'om 6000 Christelijke gezinnen te dwingen uit een bepaalde buurt te verhuizen'. Gelukkig: 'het zou geenszins de bedoeling zijn van (de heer) Schmidt hen daartoe te dwingen'. Uit de *Stimmungsberichte* van 1 maart komt van dit alles een echo tot ons; zo bevatten zij een aardige weergave van de principiële en praktische bedenkingen van de kant der gemeente Amsterdam; die laatste kwamen daarop neer, dat een ghettovorming niet mogelijk was, '*ohne die ganze Stadt durcheinander zu bringen*', '*die volle Umkrempelung von Amsterdam*'. Van Duitse zijde schijnt zelfs een soort *Ausweis* voor de Jodenbuurt ontworpen te zijn, waarvan de Joodse

Raad een exemplaar in het Hebreeuws diende te fabriceren; hij wist dit mooie plan echter te torpederen met de mededeling, dat zo iets, indien er al voldoende krachten voor aanwezig waren, weken, zo niet maanden zou vereisen. Men heeft althans daar niet meer van gehoord.

Eind maart 1941 stelt Voûte voor, twee hoge gemeente-ambtenaren naar Duitsland te zenden om ter plaatse te bestuderen, hoe men dáár de Joden had geconcentreerd. Wist Voûte - en deed hij daarom juist dit voorstel? - dat in Duitsland geen ghetti bestonden? Merkwaardig: Böhmcker was het 'vanzelfsprekend' met deze reis eens en stelde daarom een bezoek voor aan... 'die deutsche Stadt Lit~~z~~mannstadt', een stad die alleen in naam Duits en in bevolking Pools was (Lodz)! Zo speelde

[p. 395]

Böhmcker van zijn kant het spel, daar hoorde wel zijn betuiging bij, dat die ghettoplannen juist bescherming van de Joden beoogden, die daarbinnen immers zouden wonen met hun eigen ('*arteigenes*') culturele leven... Voor de lezer tenslotte nog dezerzijds de aantekening, dat men zich nauwelijks kon voorstellen, dat twee Amsterdamse gemeente-ambtenaren met juist die opdracht in het toenmalige Lodzer ghetto waren toegelaten, zeker na wat Friedrich Hielscher in zijn *Fünfzig Jahre unter Deutschen* erover meedeelt na zijn eigen, onder een bruikbaar voorwendsel, gebracht bezoek aan dat oord van ellende. Het ghetto was echter nog niet van de baan; het bleef ook in het tweede kwartaal van 1941 spoken. Op 25 maart had Seyss-Inquart de concentratie van de Amsterdamse Joden in enige wijken aan de orde gesteld, ten bate van een '*Deklassierung der Juden*'. In een brief van 17 april komt Böhmcker daarop terug, daarbij uitvoerig en letterlijk de bezwaren van burgemeester Voûte aanhalend; toch houdt Böhmcker '*aus politischen Erwägungen*' vast aan een soort ghetto; hij ziet wel door die bezwaren heen, schrijft hij. Een notitie van Calmeyer van 26 april noemt het ghetto '*sicherlich unvermeidbar*', maar men moet de zaak vooral rijpelijk overwegen; men moet haar eigenlijk door de ontworpen *Zentralstelle* laten behandelen en zeker niet '*vorschnell*'. Die *Zentralstelle* kan immers het beste overzien '*wann und in welchem Umfang die jüdische Bevölkerung A'dams wird abgeschoben werden können*'. Het zal voor de stad Amsterdam '*misslich sein*', tramlijnen, die eenmaal (voor één of twee jaren) 'geel' ('gelb') waren, dus tot het ghetto behoorden, weer met niet-Joden te vullen. De lezer zelf moge uitmaken, wat hij van dit 'argument' denkt; de veiligste interpretatie lijkt wel, dat Calmeyer van de hele zaak niet veel weten wou en haar op de lange baan trachtte te schuiven.

Op 14 mei is sprake van een voornemen van Seyss-Inquart, de kwestie in Amsterdam zelf te komen bekijken. Op 2 juli bevond Rauter zich voor de inwijding van de nieuwe politiekazerne in de hoofdstad, bij welke gelegenheid Böhmcker en Voûte hem te spreken vroegen - en wel '*in einer Judenangelegenheit*'. Bij deze bespreking, gehouden in Voûtes ambtswoning, deelde Böhmcker mede, dat vooral Schmidt fanatiek op de instelling van een ommuurd ghetto had aangedrongen en vroeg Rauter om zijn opvatting. Rauter verklaarde zich ertegen, aangezien ook de Joden in Duitsland niet in ghetto's waren ondergebracht. Böhmcker en Voûte verklaarden zich weer verheugd hierover en zouden Seyss-Inquart verzoeken, van zijn plannen af te zien.

[p. 396]

In het najaar speelt de kwestie weer bij verschillende Duitse instanties; zo bespreekt Seyss-Inquart op 10 oktober haar weer eens met o.m. Schmidt en Böhmcker en kondigt overleg met Rauter aan betreffende een aantal in de notulen hiervan opgesomde maatregelen, die in hun geheel toch weer neerkomen op de vorming van een ghetto. Er ligt een op 21 november 1941 gedateerd ‘*Gutachten*’ van de hand van dr. Böckel van de *Niederländische Grundstücksverwaltung*, die al dadelijk erop wijst, dat men bij deze maatregel geen ‘*Rücksicht*’ tegenover Joodse belangen, maar wel tegenover Arische te nemen heeft. Dat moet men wel bedenken, maar dan inderdaad ‘*die Arier aus dem Ghetto herausziehen und die Juden hineinstecken*’. Hoe? ‘*Das kann im Wege des Schneeballsystems sehr gut gemacht werden*’; dit ‘*Schneeball-verfahren*’ vindt de opsteller blijkbaar zo’n fraaie vondst, dat hij het viermaal op één bladzijde aanhaalt; een mooi facet van zijn plan is ook, dat men dit ghetto ‘*planmäßig*’ steeds meer overbevolkt. Hij wijst overigens enige malen op de nadelen voor wel 100 000 Ariërs, vooral voor de duizenden havenarbeiders die naar verder gelegen en duurere huizen moeten omzien. Waar voortdurend ook verderop de opsteller van dit stuk beklemtoont, dat met de belangen der Joden geen rekening dient te worden gehouden, mag men vermoeden, dat men voor de schadeloosstelling der Arische getroffen en wel een oplossing zou hebben gevonden, die het Duitse rechtsgevoel zou hebben bevredigd. Op 25 november 1941 schrijft Seyss-Inquart Wimmer o.m. over de kwestie en deelt voor het eerst mee, geen bepaald ghetto te willen, maar wel een geheel van door de politie uit te vaardigen beperkingen van woon- en ophoudsmogelijkheden; heeft de getroffene daar nadeel van, dan ‘*ist schon jetzt der Weg zur Abhilfe bei den ordentlichen Gerichten ausgeschlossen*’, dit met een verwijzing naar de verordening nr. 230 van 19 december 1940.

Wilde Seyss-Inquart nu helemaal geen ghetto? Op 27 november bespreekt Böhmcker de kwestie met o.m. Böckel en Aus der Füntens; in het verslag staat bovenaan: ‘*Es soll der Ausdruck Ghetto vermieden und statt dessen die Bezeichnung Judenviertel gebraucht werden*’; het is overigens de moeite waard, in dit verslag de heren te zien zoeken naar de juridische basis voor de te nemen maatregelen. Zo had art. 39 van verordening nr. 138 van 1941 het recht geopend, in het belang van de openbare orde of van de veiligheid van het openbare leven aan bepaalde personen of groepen van personen ‘een bepaalde verblijfplaats’ aan te wijzen. Gaf dat nu voldoende houvast? Men luistere naar de

[p. 397]

hier aangehaalde overwegingen van de heren: ‘*Man könnte vielleicht den holländischen Wortlaut des Par. 39 Abschnitt 2, dass durch Polizei-vorschrift Personen und Personengruppen “een bepaalde verblijfplaats” angewiesen werden kann, so auslegen, dass darunter nicht nur der “Wohnort” (woonplaats), sondern eben auch die Wohnstätte, also die “Bleibe” zu verstehen ist.*’

Klaar was dus Kees. Maar wat, wanneer bij verhuizing van Joden (‘*zwangsweise Eliminierung*’) hun boedel onbeheerd achterbleef? Die zou kunnen worden beschadigd of gestolen. Welnu, Böhmcker vond het maar weer: men moest een ‘*Auffangsgesellschaft*’ oprichten voor de aankoop van dit Joodse meubilair, die het zou doorverkopen; opbrengst bij Lippmann Rosenthal. Men weet dat de Duitsers een kortere omweg voor de onteigening van het Joodse bezit hebben gevonden, met nog minder ‘*Rücksicht*’.

Diezelfde 27ste november liet Aus der Fünten prof. Cohen en dr. Sluzker bij zich komen; de Joodse Raad moest in elke stad met Joden minstens twee wijken aanwijzen, waar die Joden woonden, dan kon hij, Aus der Fünten, daaruit een keuze doen. Hij verduidelijkte deze opdracht ‘aan de hand van grote kaarten van verschillende steden’ en verklaarde genoeg te nemen met benaderingscijfers bij de te geven toelichtingen, waarvan hij geneigd was te begrijpen, dat zij tijd zouden kosten.

Zijn wij nu aan het eind? Bijna. Naar aanleiding van de evacuatie van Zaandam en van die van een dertigtal Joden uit Arnhem wendde mr. Frederiks zich op 3 februari tot Seyss-Inquart. Zou dit alles het voorspel zijn van enige ghettovorming, dan waarschuwt hij de Rijks-commissaris; een bijgevoegd stuk geeft duidelijk aan, waarvoor: voor de ‘*gesundheitlich und epidemiologische Schwierigkeiten und Gefahren*’. De lezer zou ervan schrikken, als hij al deze gegevens over difterie, typhus, roodvonk, nekkrimp en tbc las. ‘*Schon jetzt ist eine Zunahme der Anzahl Kleiderläuse wahrnehmbar*’; wat staat niet te wachten, als al die Joden in Amsterdam de toch al slechte woningtoestanden nog slechter komen maken? En dan nog de andere infectieziekten, dysenterie bijvoorbeeld? Wat is er niet te zeggen van schurft (4250 lijdens in 1941 tegen 491 in 1940), van geslachtsziekten, van griep en mazelen, van de ziekte van Weil, van kinderverlamming?

Men kan alleen maar erkennen, dat de secretaris-generaal met de tien plagen van Egypte bedreigd heeft. Hij zond het stuk eerst aan Wimmer; uit het zeer korte antwoord, gedateerd 26 februari 1942,

[p. 398]

krijgt men niet bepaald de indruk dat de Duitse autoriteiten hevig van dit alles geschrokken waren. En toch is de ghettovorming niet doorgegaan, niet helemaal althans; iets van die ‘*Judenviertel*’, iets ervan hebben de bezetters wel verwezenlijkt. Dat het niet méér werd, ligt wel in de eerste plaats daaraan, dat zij in de loop dier maanden grootsere plannen hadden opgesteld, die zij slechts konden uitvoeren wanneer zij deze ghetto-opzet doorkruisten. Die bleef dus fragmentarisch, onaf. Als zoveel mensenwerk, als zoveel van hun voornemens.

In de voorgaande bladzijden komt hier en daar het beeld van de kat en de muis voor. Zo ergens, dan is het van toepassing op een, zij het ook klein, onderdeel van de activiteit van de bezetters ten aanzien van de Joden: de regeling der Joodse verhuizingen. De schrijver moet er wel van afzien, dit met enige uitvoerigheid te behandelen; de lezer zou ongetwijfeld de draad verliezen in de onbeschrijflijke wirwar van voorschriften, herroepen voorschriften, aangevulde voorschriften, plotseling niet meer geldige voorschriften. Een duivelse kwelgeest, die dit had moeten uitdenken, had het de bezetters niet verbeterd. Steeds meer wezen deze richtlijnen in één richting, de concentratie van Joden in drie Amsterdamse buurten, in Centrum (Waterlooplein, Nieuwmarkt en Plantage), Oost (Transvaalbuurt) en Zuid (Rivierenbuurt); er ontstond in verband daarmee een hele terminologie, die achter de door de Duitsers geschapen onderscheidingen a.h.w. aanholde; zo onderscheidde men allerlei *Anweisungen*, waarvan hier een enkel voorbeeld ter illustratie.

In februari 1943 bestonden er vrijwillige en gedwongen *Anweisungen*. Waaruit bestond nu die vrijwilligheid? Wanneer een Amsterdamse Jood ‘om een of andere reden’ zijn huis moest verlaten (‘moest’ is in de toelichting onderstreept) dan kon hij bij de Joodse Raad zo'n *Anweisung* vragen om in

Amsterdam-Oost te mogen wonen; had hij die verkregen, dan gold ze als een bevel, ‘ook al (is) ze vrijwillig uitgelokt’, een bevel, dat ‘onherroepelijk’ moest worden opgevolgd. Toch waren deze vrijwillige *Anweisungen* heel iets anders (‘zij moeten streng onderscheiden worden’, aldus weer de toelichting) dan gedwongen; die vaardigde de *Zentralstelle* uit zonder enige aanvraag daartoe. In maart bleek op dit alles weer een verdere toelichting nodig; vrijwel nimmer ontbrak daarbij de waarschuwing, zich strikt aan de voorschriften te houden en overleg te plegen met de daarvoor aangewezen afdelingen van de Joodse Raad, ‘dit ter vermindering van ernstige moeilijkheden’ (lees: de doodstraf) ‘voor de betreffenden’. Men kan

[p. 399]

er zich haast geen idee van vormen, welk een geloop (trams verboden, fietsen afgenomen), welk een paperasserij, welk een zorgen en hinder dit alles voor de ‘betreffenden’ met zich meebracht. Hele pakken van deze *Anweisungen*, de gedwongen dan, zijn bewaard gebleven; de historicus heeft er in gebladerd, ze zijn allemaal hetzelfde; het gedrukte formulier, waarop in twee talen de betreffende met zijn hele gezin (alle leden staan erop vermeld) het bevel krijgt zijn woning dan en dan, meestal heel gauw, te hebben verlaten; vrijwel altijd staat op zo'n formulier het nieuwe adres in Amsterdam-Oost genoteerd: de kat moest de muis in geen geval uit het oog verliezen. Zo'n formulier kon plotseling een Joodse woning binnendwarrelen; vrijwel niemand, die niet voortdurend hoorde van familieleden, vrienden, burens, dat ze op stel en sprong naar ‘Oost’ moesten met alle rompslomp en narigheid die zo iets met zich meebracht.

Amsterdam-Centrum, -Zuid, -Oost; er was nog een klein miniatuur-‘*Judenviertel*’, het z.g. Asterdorp ver in Amsterdam-Noord, uiterlijk iets als een grote bunker, een complex in parterrebouw voor a-sociale elementen neergezette woningen, afgesloten ombouwd en heel gemakkelijk afsluitbaar. In het voorjaar van 1942 voerde men daar, niet zonder allerlei kwellingen en hinder, een aantal niet-Nederlandse Joden heen, die later plaats moesten maken voor Nederlandse. Het leek een Klein-Westerbork, maar het merkwaardige feit is, dat de daar geïnterneerden het er, altijd dan betrekkelijk, niet slecht hadden en er onder omstandigheden op hun gemak en zelfs gezellig konden bestaan; schrijver dezes herinnert zich nog heel goed een bezoek, door hem in mei 1943 daar afgelegd, waarbij men hem verzekerde, zo wel tot het eind van de oorlog te willen verder leven. Dat was natuurlijk niet de bedoeling van de Duitsers; uit een stuk van 3 juni 1943 mag men opmaken, dat een groot aantal van de bewoners toen toch maar liever ondergedoken was; daarna waren er nog 112 inwoners over, die met een *Anweisung* op stel en sprong naar Oost en vandaar, alweer op stel en sprong, maar nu zonder *Anweisung*, naar Westerbork moesten - met de klopjacht van 20 juni. In de documentatie van dit alles ontmoet men enige malen de naam van Marianne van Stedum die als sociale werkster met dit en andere problemen te maken had. Ook uit andere bronnen ¹ treedt zij ons tegemoet als

¹ G. van Tijn-Cohn, p. 50-51; Bi prof. dr. D. Cohen aan G. van Tijn

[p. 400]

‘heilige’, deze vrouw, die als voormalig dienstmeisje alleszins vertrouwd was

met de noden van de armen en dank zij haar gaven van geest en gemoed zeer velen kon helpen, zeker in deze donkere jaren. Voor haar geen 120 000-stempel; toen zij opgepakt was en naar Westerbork gevoerd, werd zij door de *Zentralstelle* op verzoek van de Joodse Raad ‘gesperrd’ en toen was deze Joodse Raad, aldus in een bewaard gebleven brief, omtrent haar lot ‘volkomen gerust’. Het heet, dat de *Zentralstelle* deze ‘*Sperre*’ doodgewoon niet doorgegeven heeft; hoe het ook zij, Marianne van Stedum werd in Westerbork nog tweemaal uit de deportatietrein gehaald, maar ging de derde keer mee, omdat zij haar moeder op haar sterfbed beloofd had, haar eveneens opgepakte en nog minder dan zij beschermde zuster nimmer te verlaten. Geen 120 000-stempel voor de gezusters Van Stedum.

Nog een laatste, afrondende, opmerking over dat verhuizen. De Joden moesten hun huizen uit, de meesten op weg naar de gaskamer, anderen, nog even dan, naar een andere woning. Wanneer men zich voorstelt, dat dit alles zich afspeelde in een periode, waarin vele niet-Joden een onderdak zochten, gezinnen, die naar Amsterdam waren getrokken, personen die wilden trouwen, verwondert het nauwelijks, dat de Duitse autoriteiten menigmaal door niet-Joodse woningzoekenden werden aangeklampt. Een aantal brieven van dergelijke lieden is nog over; het is in het algemeen weinig verkwikkende lectuur, vooral wanneer zij hun aanvragen aanvullen met verklaringen van goed-aangeschrevenen, bereid, een geestverwant ‘*in seiner Wohnung-kalamität zu helfen*’, deze laatste zin in een aanbeveling ten bate van een ‘*alter flämischer Vorkämpfer für reinsten Nationalsozialismus*’, die in het Gooi iets zocht, ‘*ein ebenso treuer Mitarbeiter wie lieber Kamerad*’. Wörlein, die deze brief ontving, noteerde er eigenhandig onder: ‘*Sämtliche noch in Hilversum zurückgebliebenen Juden müssen nach Amsterdam-Transvaal umsiedeln*’. Zo ontving de ‘*liebe Kamerad*’ de hem toekomende hulp.

Het is duidelijk, dat de afstand van dit punt tot het regelrechte aanbrenge maar kort is. De Jood (die-en-die) woont nog (daar-en-daar), maar hij is gemengd-gehuwd; de vrouw is arisch en ‘*sie haben ein Töchterchen*’. Aldus een sollicitant naar hun woning, die bericht, dat deze Jood al heel veel meubels verkocht heeft (verboden, natuurlijk) en dat het huis wel zowat leeg is. Dan gaat de briefschrijver door: ‘*Viel Glück haben wir nicht, weil die Frau keine Jüdin ist. Eine Jüdin von ihr machen, wird auch wohl nicht geben, was??? Aber man weiss!*’ (sic!)

[p. *65]

Pekela bij den bar Hoorbach is in elk
 derer gezinnen minstens één persoon gearresteerd.
 (d. n. v. door de „Landratsstelle für jüdische
 Auswanderung“ te Amsterdam is op het
 Persoons-/Legitimatiepapier een stempel
 aangebracht, luidende: „Inhaber dieses
 Ausweises, ist bis auf Weiteres vom
 Arbeitseinsatz freigestellt.“ Verder
 draagt deze aankleefing een datum, een
 nummer, alsmede een stempel van
 den Reichskommissar der Schutzpolizei und
 des S. D. für die besetzten niederländischen
 Gebiete. Den Haag gewaarmerkte hand-
 leking.)
 Hoe lang zal dit handjevol nog
 rustig kunnen blijven wonen?

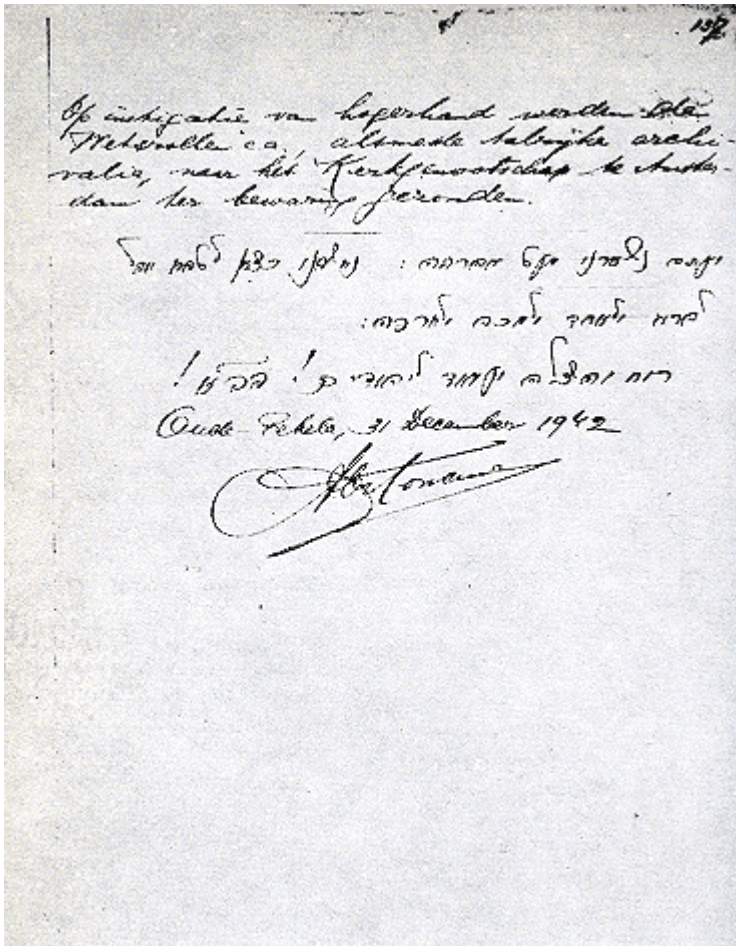
Van de voerper genaamd zijn, inmiddels, voor
 eenen schied, naar naar Lissabon doorgevoerd:
 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
 59, 60, 61, 70, 71, 72, 73, 79, 80, 81, 82, en voorts de
 op folie 134 genoemde.

Bij besluit van den „Commissaris voor niet-com-
 mercialle Verenigingen“, d.d. 18 November 1942,
 werd het Israëlietisch Ambassadeur ontbonden
 en ondergebracht bij de J. N. V. V. (Joodsche
 Vereniging van Verpleging en Verzorging)
 te Amsterdam. Hetzelfde Ambassadeur had
 inmiddels geen kas meer en zijn werkzaamheid
 reeds gestaakt.

De Permanente Commissie, dat de Algemeene
 Leden van het Nederl. Israëliet. Volkspartieschap
 besluit d.d. 2 December 1942, met het feit, dat
 de meeste landelijke Groninger Gemeenten bestuurs-
 loos waren, of dreigden te worden, van een
 het dajetijk, Bestuur van het Synagogaal
 District Groningen op te dragen, het be-
 stuur over dergelijke Gemeenten, onder welke
 ook Pekela, op zich te nemen.

Voorlaatste pagina uit het aantekenboek van de Joodse gemeente te Pekela

[p. *66]

De laatste pagina. De laatste aantekening luidt in vertaling: ‘Nu zijn wij weinigen van velen overgebleven: men beschouwt ons als kleinvee, naar de slachtbank te voeren om vermoord en vernietigd te worden, tot ongeluk en tot schande. Moge er redding en uitkomst komen voor de Joden! Spoedig, in onze dagen! Amen!’

[p. 401]

‘*nie, die Wunder sind noch nicht aus der Welt.*’ Met inbegrip van taalfout en vraagtekens letterlijk overgenomen; naam en plaats verzwegen. ‘*Jedenfalls hoffe ich, dass Sie trotzdem die Sache fertig kriegen können und es darüber berichten.*’ Zo eindigt het stuk. Heeft men de zaak ‘*fertig*’ gekregen? De familie, die er voordien woonde, hebben wij na de oorlog niet meer teruggevonden.

Is de geografie van de Nederlandse Joden in de bezettingstijd nu hiermee behandeld? Nog niet. De lezer moet uit de vele, zeer vele hieraan voorafgaande bladzijden wel eens de indruk hebben gekregen, dat het Joodse noodlot zich toen vooral in Amsterdam voltrokken heeft. Natuurlijk kwamen andere steden wel eens in het verhaal voor: Den Haag, Rotterdam, Enschede, Utrecht, Haarlem, maar dan te hooi en te gras. Waarom dit nauwelijks te vermijden was, moet uit onze tekst zelf wel gebleken zijn. Ergens in dit boek moet er echter met nadruk aan herinnerd worden, dat er buiten Amsterdam nog een provincie bestond, of beter: de provincies bestonden, waar ook Joden woonden in die jaren en wier lot in dit verhaal niet uit het oog verloren mag worden.

Men kan dit onderwerp op verschillende wijze behandelen. De meesten, die het tot nu toe geprobeerd hebben, Joden of niet-Joden, doen

het met weemoed en vertedering, met verdriet en rouw. Het is *De verdwenen mediene*, waar H. Beem zijn smartelijke mijmeringen aan wijdt, het zijn *De Vrienden van mijn Vader*, die Nico Rost herdenkt. Het zijn overal ruïnes, het is overal de stilte. Andere mensen in de Joodse huizen, andere bestemmingen voor de Joodse gebouwen; de grafzerken op de kerkhoven gaan niet verder dan 1942, 1943. Wij hebben meer dan eens sindsdien dergelijke kleine dodenakkers bezocht. Men gaat er peinzend en stil; waar zijn zo vele doden? Waar is de gerechtigheid?

Ruwweg geschat woonde één derde van het Nederlandse Jodendom in 1940 buiten Amsterdam. Beroerde de oorlog, ook de Duits-Joodse oorlog, hen anders dan de hoofdstedelijke Joden? Het moet wel. Men zou willen veronderstellen, dat zij meer rust genoten, zich minder gekweld voelden, althans gemakkelijker over de opgelegde maatregelen heenleefden. In veler herinneringen komt dat naar voren: wij zaten verder af, wij merkten er niet veel van. Hier en daar echter ook een zeker gevoel van verlatenheid, van ongeborgenheid, van angst.

Voor ons liggen de cijfers, cijfers, cijfers. Daar is de *Statistiek der bevolking*

[p. 402]

van Joodsen bloede in Nederland, in 1942 samengesteld door de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening No. 6/1941 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied. Op blz. 6-18 bevindt zich tabel I met het aantal aanmeldingen van personen van Joodsen bloede naar de bevolkingsgrootte der woonplaatsen en naar de nationaliteit, toestand per 1 oktober 1941. Alweer: de cijfers. Worden ze mensen? Er staan meer dan vijfhonderd gemeenten, vijf-honderd-zes-en-zestig welgeteld met 'voljoden, halfjoden, kwartjoden'. Amsterdam natuurlijk bovenaan en onderaan Papekop, een gemeente met 425 zielen, waaronder één Nederlandse halfjood, daarboven Schelluinen (474 zielen) met één voljodin, geen Nederlandse en geen Duitse, daar weer boven Ruwiel (580 zielen) met één Duitse voljodin. Merkwaardig, hoelang men nog die enkele geïsoleerde Joden opgesomd vindt, niet zelden in gemeenten, waar velen nooit van gehoord hebben (Veldhuizen, Huybergen, Stiphout, Oeffelt). Gaat men mensen zien: die ene kwartjodin in Heel en Panheel, die ene voljodin in Posterholt? Zijn het veel, dan blijven het cijfers, al weet men toch wel dat elke eenheid, ook in het grootste getal, een levend wezen, een medemens vertegenwoordigt.

Het is niet mogelijk, in het kader van dit boek althans, een ietwat uitvoerige beschrijving of samenvatting te leveren. Het was overal hetzelfde en overal weer anders; het enige, dat de schrijver proberen wil, is van de nood een deugd makend enkele glimpen te geven in een snelle reis door de elf provincies, hier wat meer, daar wat minder.

Wij beginnen met Groningen, met zijn ruim 5000 Joden. De hoofdvertegenwoordiger van de Joodse Raad is daar in de zomer van 1942 opperrabbijn S. Dasberg; in verschillende plaatsen zijn vertrouwensmannen geposteed, tot in Eenrum (11 Joden en 2 halfjoden) en Middelstum (11 Joden). Er zijn een paar maandberichten over van de *Beauftragte* voor deze provincie, Conring; ze zijn weinig welwillend, zacht uitgedrukt (de rechtvaardigheid gebiedt, te erkennen, dat hij tegenover niet-Joden al evenmin overliep van zachtmoedigheid; deze man verscheen overigens weer op de aanplakbiljetten van de West-duitsse CDU - met portret - bij de

verkiezingen voor de Bondsdag van 1961 en wel in het niet ver van Groningen gelegen district Leer-Wittmund). Hij dringt er in juni 1942 reeds op aan, dat de Joden zo spoedig mogelijk uit de kuststreek bij Delfzijl, dus ook in het bijzonder uit Appingedam en Winschoten verdwijnen. In Appingedam zaten

[p. 403]

83 volle en één kwartjood; het is duidelijk dat het gevaar dat deze 83 1/4 Semieten (op een bevolking van 7000) opleverden, tijdig diende bezworen te worden - daar is dan ook wel voor gezorgd. Een gelukkig toeval heeft een viertal mappen met bescheiden (brieven, briefcopieën, formulieren, telegrammen) voor ons bewaard, afkomstig van de heer Abraham Toncman, vertegenwoordiger in de Joodse Raad in Oude Pekela. Dank zij dit materiaal kunnen wij iets reconstrueren van het leven, van de moeiten, zorgen en gevaren van deze kleine gemeenschap tot eind 1942, het is al met al verschrikkelijk triestig - om geen sterker woord te gebruiken.

Hierboven maakten wij al melding van de wegvoering in het begin van februari 1943 van een groot aantal employés van de Joodse Raad met hun gezinnen - er was in Groningen iets gebeurd, of niet gebeurd, dat de aanleiding tot deze oppakkerij vormde. Heel zwaar is zeker ook de provinciale hoofdstad getroffen, waar een 2 à 2 1/2% van de bevolking Joods was, met niet weinig kleinere kooplieden en kleine middenstanders, kantoor- en magazijnbedienden, reizigers; 869 aangeslagenen in de inkomstenbelasting, 144 onbelastbaar, 244 aangeslagenen met een inkomen beneden f 1000 en 18 met een boven f 10 000; dit op een gehele Joodse bevolking die tussen 2500 en 3000 lag. In zijn na de oorlog samengestelde herinneringen verhaalt prof. Cohen,¹ dat hij een keer naar Groningen werd geroepen, 'waar een razzia zou plaatsvinden'. Met toestemming van de SD stelde hij, samen met opperrabbijn Dasberg, een lijst op van vrijstellingen, 'op grond van onze gewone gegevens van onmisbaarheid en verdiensten'. De volgende dag vond de razzia plaats, maar de meeste Joden, volgens prof. Cohen 'bevreesd voor onderduiken', waren niet bijtijds verdwenen en werden dus weggevoerd. Hoe het ook zij, men hoeft als schrijver dezes na de oorlog maar eens in de vallende schemering in de uitgestorven, doodse Folkingestraat te hebben gelopen, om enig besef ervan te krijgen, wat hier vernietigd is, opzettelijk, willens en wetens, meedogenloos - en afdoende.

In Friesland heeft namens de Joodse Raad de leiding opperrabbijn A.S. Levisson, die in de oorlogsdagen zich ten zeerste onderscheiden had door zijn gelukkige initiatief, de toenmalige kampbewoners van Westerbork naar Leeuwarden over te brengen,² alwaar men deze,

¹ Cohen, *Herinneringen*, p. 101
² Y.N. Ypma, *Friesland annis d* 1953), p. 77.

[p. 404]

toch al zo gekwelde mensen onderdak verschafte in de Joodse school en in kleine logementen - tot 27 mei, de dag waarop ze weer naar Westerbork teruggingen. Er zijn in de provincie 900 tot 1000 Joden. Er zijn plaatselijke vertegenwoordigers; zo in Harlingen (51 Joden, plus een halve) met zijn 51 1/2 Jood; zo in Sneek, waar blijkens onze tabel 43 voljoden, 2 halve, 5 kwartjoden zitten, dus bij elkaar 45 1/4 Jood, welgeteld dan, en in Gorredijk, gemeente Opsterland 20 1/4 Jood. In Leeuwarden arresteert de

bezetter in april 1942 tien Joden, omdat het publiek bordjes ‘Voor Joden verboden’ had verwijderd, één komt vrij, de anderen moeten naar het kamp Amersfoort. Het bericht van diezelfde maand van de *Beauftragte* Ross klaagt over het gebrek aan ‘*Verständnis*’ van de zijde der bevolking voor deze borden: één burgemeester heeft zelfs de borden niet willen aanbrengen, omdat er in zijn gemeente geen Joden woonden. Er is ook aan andere zijde een tekort aan begrip, zo bij de Leeuwardense Nazi's voor het feit dat in Leeuwarden voor 35 ‘Jodenkinder’ een aparte HBS moet bestaan. In Franeker heeft de bevolking de ruiten bij NSB-ers ingegooid. Dus: *Sperrstunde* voor alle mannelijke Joden onder 21 jaar; bedenkt men dat er op de ruim 8500 bewoners van Franeker 15 mannelijke Joden (beneden en boven 21 jaar!) waren, dan kan men de betekenis van zulk een maatregel beter waarderen. In februari 1943 deelden een aantal employés van de Joodse Raad te Leeuwarden met hun families het lot van de in Groningen opgehaalde collega's; de lijst van hun namen is overgebleven, het is een aantal gezinnen, de meeste met kinderen; helemaal onderaan een naam, die even treft: Mignon Violetta Sara Finkel, geboren 19 juli 1926, ‘*Büroangestellte und Botendienst*’, men veronderstelt: een Duits Jodinnetje zonder familie. Van dat Leeuwarden met zijn Joodse bevolking tussen 600 en 700, ongeveer 1 1/4% van de totale, weten wij wel iets meer; er zijn wat winkeliers, kooplieden, handwerkslieden; 112 onbelastbaren in de inkomstenbelasting, 159 aangeslagenen, waarvan 42 met een inkomen beneden f 1000, 1 met een boven f 10 000.

Drente, in de tweede helft van de bezettingstijd, na september 1943, korte tijd de dichtstbevolkte Joodse provincie met zelfs wat men voorbijgaand de Joodse hoofdstad kan noemen: Westerbork. Hoofdvertegenwoordiger van de Joodse Raad M. Lobstein in Meppel; verder vertrouwenslieden in Assen, Beilen, Coevorden, Dwingelo, Emmen, Hoogeveen, Nieuw-Amsterdam, Smilde en... ‘Hooghalen’ (spreek uit: Westerbork). In Dwingelo tien Joden: vijf plus vijf. De *Beauftragte*

[p. 405]

voor Drente is Sellmer, ook hij een trouw dienaar zijner overheid; in een maandbericht van 8 maart 1942 dringt hij erop aan, de Drentse Joden ‘*schnellstens abzutransportieren*’, omdat ze te veel contact met de Westerborkse Joden hebben; in een ongetekend rapport van de *Aussenstelle* Groningen der *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* (de lezer vergeve ons, wij laten nog iets weg van de volledige naam) heet hij de meest geschikte man, om de drie noordelijke provincies geheel ‘*judenrein*’ te maken: hij biedt immers de waarborg daarvoor, ‘*dass alle Zweifelsfälle in schnellster Entscheidung sofort durchgreifend gelöst werden*’ - hoe, kan men wel raden. Er is nog een mapje over met formulieren, waarop de namen van de uit hun huizen in Assen naar Westerbork gesleepte mensen; de historicus bladert het door en leest ze, de Joodse vrienden herdenkend, die hij van zijn jeugd af juist in Drente bezat. Misschien geldt toch voor de hele provincie in het begin van de bezettingstijd de bijna idyllische beschrijving, die een meer gebruikte bron van Coevorden in augustus 1941 geeft: ‘Waar zou het in een grote stad mogelijk zijn, een NSB-er te vinden, die tot linker- en rechterbuur een Joodse familie had en desondanks op behoorlijke manier met zijn burens trachtte om te gaan? Waar vond men in Amsterdam een fascist, die Joden tegen zeer schappelijke prijs clandestiene waar aanbood, met de mededeling, dat hij weliswaar bij de Partij was, maar

dat hij niets tegen de “Juden” had?’

Dat was augustus, maar reeds in september zou ook Coevorden heel erg schrikken van de hier en daar in het oosten des lands (vooral Enschede) gehouden razzia's...

Assen telde vier à zeshonderd Joden; het meer geciteerde ghetto-rapport geeft aan 530, 2,65% van de gehele bevolking. Veel Joodse winkeliers en kooplieden. Er zijn 114 aangeslagenen (33 beneden f 1000, 1 boven f 10 000) en 74 onbelastbaren. Het *Adresboek voor Assen (1942-1943)*, dat kort na de grote Jodenwegvoering het licht zag, bevat daarvan een merkwaardige registratie, die vermelding verdient: aangezien het voorschrift luidde, inwoners die de gemeente verlieten ‘zonder hun nieuwe adres op te geven’ als afwezig te registreren, voerde de uitgeverij (Van Gorcum) ¹ dit voorschrift uit, ondanks de vanwege de gemeentesecretaris geopperde uitweg, de bewuste namen eenvoudig af te voeren. Zo verscheen dan ook het adresboek,

¹ Brief, 22 juni 1957, van dr. H. schrijver.

[p. 406]

niet zonder enige ‘deining in Drente’, ook bij de Duitse politie, die in al die ‘afw’ vermeldingen een demonstratie kon zien. Een weliswaar machteloos, maar sympathiek protest.

Overijssel: het Joodse centrum is daar terecht niet Zwolle, maar Enschede, waar ook de Joodse ‘*Obmann*’ S.N. Menko N.J.zn zetelt; over de hele provincie verspreid zitten de vertrouwenslieden in liefst 22 gemeenten, grote en kleine. Onder die laatste o.m. Delden; hiervan geeft het meer aangehaalde statistische overzicht het aantal van 31 volen 6 halfjoden op; telt men de 2 volle van Ambt-Delden daarbij, dan komt men tot 36 in totaal. Van deze gemeente is het correspondentie-archief van de plaatselijke Joodse Raad-vertegenwoordiger nog bewaard; de schrijver heeft erin gebladerd en het is een wonderlijke ervaring, een aantal van deze mensen nog eens te ‘zien’, wanneer de fotocopies van hun persoonsbewijzen door zijn handen gaan; hij leest hun namen en vervolgt hun lotgevallen, soms tot en met Westerbork, in één geval zelfs nog verder, want er is een met potlood geschreven uit de trein geworpen brief over: ‘...kijkt u s.v.p. maar niet naar mijn schrijven, want wij zitten opgepropt in een veewagen met over de 75 mensen wij hopen dat wij ons flink zullen houden... Polen, wat dat is, moeten wij afwachten... zo we gehoord hebben, is het in Polen goed... wij komen wel weer...’

Op 10 december 1942 zaten nog 17 personen in Delden; ook die moesten natuurlijk weg. Wie zijn er teruggekomen?

Ook in Overijssel was de *Beaufragte* niet altijd even gemakkelijk, vooral wanneer de opkomst voor de werkkampen beneden de maat bleef. Aan dreigementen geen gebrek, zowel tegen de niet-opgekomenen, als tegen de Joodse vertrouwensmannen. Die moesten er maar voor zorgen, dat de mensen kwamen.

De stad Enschede is in deze bladzijden al eerder ter sprake gekomen. Het statistisch overzicht laat er 1310 vol-, 52 half- en 37 kwartjoden wonen, dus 1345 1/4; het rapport Brandon-Veffers blijft daar iets onder. Onder de grote textielindustriëlen bevonden zich ook enige Joden; de Joodse gemeente telde er vijf millionairs, terwijl er tal van Joden in goeden doen waren; in de fabrieken ook wat Joodse arbeiders; verder een

belangrijke Joodse winkelstand. Ook Joodse medici (6), apothekers (2?), advocaten. Een tabel van de inkomenssituatie in 1938 vermeldt 283 niet-aangeslagenen, 119 beneden f 1000, 28 boven f 10 000, (waaronder 3 boven f 100 000). Er zijn weinig Joodse gemeenten in den lande, die zo goed uit de oorlog zijn te voorschijn

[p. 407]

gekomen, met ongeveer 500 overlevenden. Hoe is dit te verklaren?

Een lid van de gemeente schreef dit toe aan de behoorlijke houding van de politie, die vóór gevaarlijke overvallen zou hebben gewaarschuwd. Elders zwaait men lof toe aan de leden van de Joodse Raad aldaar, die 'in tegenstelling tot elders' (aldus onze bron) het onderduiken juist hebben gepropageerd en de financiële steun aan de onderduikers gecentraliseerd, de Enschedese predikant ds. L. Overduin stond aan het hoofd van een organisatie die adressen verzorgde, en het heet, dat er mensen waren met acht tot tien onderduikers. 'Nooit heeft iemand die wilde onderduiken, moeten zeggen: Ik heb er geen geld voor'. Het doet de schrijver van dit boek deugd, dit eens te kunnen vermelden.

Tegen Enschede treedt Zwolle, de provinciale hoofdstad, op de achtergrond; de cijfers in het Gemeentelijke verslag over 1940-1945 zijn lang niet zo fraai. Op blz. 9 de namen van drie ondergedoken en gevonden Joden, op 3 oktober 1944 vermoord nadat zij hun eigen graf hadden moeten graven. Kort daarvoor werden er van de Joodse begraafplaats de grafzerken weggehaald en aan steenhouwers verkocht, die de letters weghakten en de stenen opnieuw verkochten. 'Het departement van Binnenlandse Zaken is per telefoon ingelicht', zegt onze bron. Misschien is het ook elders gebeurd, zou men er uit op kunnen maken: Dodenvervolging. Anderzijds willen wij eraan herinneren, dat de Zwolse burgemeester Van Walsum reeds in juni 1940 was afgezet wegens zijn weigering in het algemeen de SD inlichtingen te geven uit het bevolkingsregister van zijn stad.

In Gelderland vinden wij de hoofdvertegenwoordiger weer in Arnhem (mr. M.J. Wolff), met ook hier een vrij groot aantal vertrouwenslieden, buiten Arnhem in 27 gemeenten. Hieronder o.m. Aalten (83 voljoden, 4 kwartjoden, dus precies 84 Joden), Barneveld (12 1/2 Jood; hier waren aan het eind van de oorlog door het aantal opgedoken ondergedokenen veel meer dan in het begin), Eibergen (29 Joden), Hattem (31 Joden), Zevenaar (49 voljoden, 1 halve, 3 kwart, dus 50 1/4 Jood). Daar is Tiel, alwaar in 1950 een monument op de begraafplaats is opgericht met de namen van 29 van daar gedeporteerden; daar is Winterswijk, de stad waar een monument verrezen is voor mevr. H. Kuipers-Rietberg ('Tante Riek'), een vrouw, die als oprichtster van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en wegens haar buitengewone toewijding aan het illegale werk, vooral ten bate van onderduikers (ook vele Joodse) in dit boek met ere mag worden herdacht

[p. 408]

(zij overleed op 27 december 1944 in Ravensbrück). De cijfers hier waren 277 1/4 Joden; er waren 35 ondergedoken, 235 weggevoerd; van die 235 kwamen er 8 terug.

Gelderland en in het bijzonder Arnhem hielden de Duitse en sommige Nederlandse autoriteiten nogal eens bezig. Al vroeg namen deze

Nederlanders, zonder enige opdracht van Duitse zijde, de registratie van niet-Nederlandse Joden ter hand; misschien had dit iets te maken met de vestiging (september 1940) in Arnhem van een 300 sinds 1933 uit Duitsland naar Nederland gevluchte Joden, die zich niet meer in de kuststrook van ons land mochten ophouden. In die tijd is er steeds sprake van een toeloop van Joden uit allerlei provincies naar Gelderland; op een kladje in dezelfde map bevindt zich van Duitse zijde de aantekening: *'M.E. rubig anlaufen lassen, da Initiative von Holländern ausging'* na ingrijpen van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken hield dit echter op; hij wees er nl. op dat men toen juist een *'Zentralregelung betreffs der Registrierung von Juden'* voorbereidde. Toch bleef het in Gelderland ook in het voorjaar van 1941 een beetje rommelen; er zouden dan naar aanleiding van de februari-gebeurtenissen vele Amsterdamse Joden hierheen gevlucht zijn en de *Beauftragte* voor deze provincie, dr. Schneider, wendde zich op 4 april 1941, mede in het belang van het vreemdelingenverkeer, tot de verschillende burgemeesters: alle van 10 februari af in Gelderland binnengekomen Joden moesten uiterlijk 19 april vertrokken zijn; men kan in deze map aan de hand van enige ontwerpen de totstandkoming van dit bevel vervolgen en bij een daarvan heeft een Duitse hand al naast de kantlijn gevraagd: *'Kann Beauftragte so anordnen?'* Inderdaad: alweer na ingrijpen van mr. Frederiks verklaarde Schmidt zich op 5 april bereid, de *Beauftragte* telefonisch mee te delen, dat dit bevel moest worden ingetrokken; daarna heette het weer, dat de *Beauftragte* toch weer wèl goed had gedaan enz. enz.; het zou ons te ver voeren, het verloop hiervan te behandelen; de zaak lijkt na veel geschrijf en getelefoneer doodgelopen. In het najaar van 1941 kreeg ook Arnhem zijn tol te betalen aan de reeds genoemde *razzia*; wij vermeldden hierboven al dat bij deze gelegenheid de Nederlandse autoriteiten niets konden doen. In januari 1942 is er blijkens een bewaard gebleven telexbericht weer eens sprake geweest van een op handen zijnde gedwongen verhuizing van Arnhemse Joden naar Amsterdam.

Hoeveel Joden woonden nu daar? Het zullen er ongeveer 2000 zijn geweest. Vrijwel geen arbeiders, heel weinig intellectuelen; zeer veel

[p. 409]

handelsreizigers en -agenten, winkeliers, veehandelaren; zeer weinig armlastigen. Verdere gegevens ontbreken. Meer dan eens verzoeken van de toenmalige Arnhemse hoofdcommissaris van politie in het Nederlandse *Politieblad* de opsporing, voorgeleiding enz. van onderduikers, die Arnhem om verlaten hebben; op 14 januari 1943 ongeveer 125, op 28 januari ongeveer 80, op 4 februari ongeveer 40, met naam en toenaam; leest men dat alles, dan krijgt men de indruk, dat in geen enkele gemeente in Nederland zo vlijtig aan de opsporing van ondergedoken Joden is meegewerkt als in de Gelderse hoofdstad.

In Utrecht woonde de hoofdvertegenwoordiger mr. A. de Haas in de provinciale hoofdstad; er zaten vertrouwenslieden in Amersfoort, Baarn, Bilthoven, Doorn, Driebergen, Veenendaal en Zeist. Ook hier in het voorjaar 1941 de gebruikelijke wrijving met de autoriteiten. Ook hierheen zouden in die tijd vele Joden gevlucht zijn, *'ihre betzerische Tätigkeit in der Provinz Utrecht fortzusetzen'*. Deze toestand noemt de *Beauftragte* *'ausserordentlich unerwünscht'* en zo verzoekt hij de Commissaris dier provincie, de NSB-er ir. F.E. Müller, de burgemeesters op te dragen, bij alle toegangswegen tot hun gemeenten een bord neer te zetten met in het Nederlands: 'Joden niet gewenst' - en dat vóór 20 april, des *Führers*

verjaardag. Zwarte letters op witte ondergrond, met het blote oog op een afstand van 80 meter goed te lezen. Müller geeft dit bevel op dezelfde dag door, waarop de burgemeester van Amersfoort zich tot het departement van Binnenlandse Zaken wendt met de vraag, of hij voldoen moest aan zulk een verzoek, aangezien 'mij van een algemeen bindend voorschrift waarbij het voldoen aan de verzoeken in die brieven vermeld, aan de burgemeesters is opgedragen, niets bekend is'. De Duitse autoriteiten in Den Haag blijken het met het Utrechtse bevel niet eens: '*Es könne höchstens für einige Lokale mal ein Versuch gemacht werden*'. Gaat het nu niet door, gaat het wel door? Op 18 april blijkt in Utrecht hieromtrent '*Verwirrung*' te heersen; trouwens op 19 april weet Calmeyer in Den Haag blijkens een schriftelijke notitie op een stuk het ook niet meer; zeker is alleen, dat die Amsterdamse Joden weer terug moeten. Op 21 april blijkt dat Schmidt de Utrechtse *Beaufragte* verzocht heeft, zijn bevel te herroepen, en dat Frederiks meegedeeld; tezelfder tijd echter houdt Müller de aanbrengring voor 'noodzakelijk'; er heerst daardoor in de provincie Utrecht niet alleen '*Verwirrung*', maar ook '*Unklarheit*': wie moet men nu gehoorzamen, de *Beaufragte*, die nee, of de Commissaris die ja zegt?

[p. 410]

Op 28 april krijgt de *Beaufragte* van de Rijkscommissaris via Calmeyer het bericht: géén borden, '*da in dieser und anderer Richtung demnächst eine allgemeine Regelung erfolge*'. Jammer genoeg bevat de desbetreffende map niets meer hierover; schrijver dezes, in 1941 nog op bezoek bij Utrechtse vrienden, meent zich te herinneren, dat de borden in de ene gemeente wel en in de andere niet stonden: *Verwirrung und Unklarheit*...

Het Utrechtse Jodendom, dat van de stad en haar onmiddellijke omgeving (Maartensdijk en Zuilen), heeft grote verliezen geleden. Er was een bovenlaag van industriëlen, er waren winkeliers, grossiers, handelsreizigers, enige professoren, tien artsen, acht advocaten, vrij veel ambtenaren, maar ook een belangrijk aantal paupers en venters, al werden er zeer weinigen gesteund. Het zeer grote aantal Joden, dat zich buiten de Joodse gemeente hield, maakt het niet mogelijk tot een voldoende betrouwbaar beeld van de inkomenssituatie te komen; een statistiek, alleen op die gemeente (en dan van Utrecht) betrekking hebbend (1300 zielen) komt tot 144 niet-aangeslagenen, 18 onder f 1040, 27 boven f 10 000.

Over Noord-Holland buiten Amsterdam kunnen wij heel kort zijn. Provinciaal hoofdvertegenwoordiger was hier tot zijn vermoording de Haarlemmer opperrabbijn Ph. Frank; er zaten vertrouwenslieden in Blaricum, Naarden-Bussum, Hilversum, Hoorn, Laren en Zandvoort. Vooral in het Gooi woonden een tijdlang veel Joden, ook veel buitenlandse, in Hoorn vermeldt het statistisch verslag: 35 plus 11 half- plus 4 kwartjoden, in totaal 41 1/2 Jood. In Haarlem en omgeving een kleine 1500 Joden; wat winkeliers, handelaren, medici, advocaten, tandartsen, leraren enz. Niet-aangeslagenen in de inkomstenbelasting 162; onder f 1000: 97, boven f 10 000: 13 aangeslagenen. In 1940 is er één persoon met een inkomen van f 400 000/f 500 000. In Hilversum een 2000 Joden, veel kleine en zeer kleine luiden, ook werkzaam bij de omroeporganisaties, ouden van dagen en gepensioneerd, zeer weinig intellectuelen; een dertigtal merendeels zeer kleine winkeliers. In het algemeen ontbreken bruikbare cijfers over de gegevens, omtrent andere Joodse gemeenten vermeld.

Zo kort wij Noord-Holland behandelen, zo uitvoerig moeten wij het

Zuid-Holland doen, dat zelfs in twee districten verdeeld is: Noord, met als ‘*Obmann*’ mr. H. Edersheim, Den Haag; Zuid met M. Zilversmit, Rotterdam. Bij Noord blijken o.m. ingedeeld: Alphen, Delft, Gouda, Leiden en Woerden; bij Zuid: Dordrecht, Gorinchem, Middelharnis,

[p. 411]

Oud-Beijerland, Schiedam, Voorne-Putten en Zuidland. Het spreekt vanzelf, dat deze scheiding louter organisatorische betekenis bezat en dat praktisch alle Duitse maatregelen gelijkelijk Noord en Zuid troffen; uit een enkel stuk krijgt men wel de indruk, dat de opbouw naar beneden toe voortreffelijk was doorgeorganiseerd, zodat men deze en gene maatregel met een maximum aan efficiency kon opvangen - en dat bij de vele moeilijkheden, die de Duitse voorschriften het onderlinge verkeer in de weg legden.

In verschillende nummers van het *Joodse Weekblad* vindt men de bureau's van Den Haag opgesomd. De eerste vermelding van een Joods bureau aldaar staat in het nummer van 28 november 1941, nadat de Coördinatie-Commissie haar werkzaamheden had beëindigd. Op 26 december 1941 blijkt men nieuwe lokalen te hebben betrokken, op 16 januari 1942 komt er nog een aanvulling op dit bericht. Aan de top van de kleine - en niet eens zo erg kleine - Haagse hiërarchie staat, als gezegd, mr. Henri Edersheim, die de weinig benijdenswaardige taak had, met de ongemakkelijke Duitse heren in zijn stad, vooral met Fischer, op te trekken; prof. Cohen,¹ die hem in zijn herinneringen op meer dan een plaats grote lof toezwaait, bewondert hem om zijn tact en zijn, door ‘de omstandigheden’ bepaalde toegevendheid (‘hij was misschien wat meer toegevend dan ik zelf’); het zal dan ook weinig verwondering baren, dat in het materiaal dezelfde felle aanklachten tegen zijn beleid voorkomen als tegen dat van de hele Joodse Raad; ja zelfs, hier wordt het samenspel met nog schriller kleuren beschreven, als een samenzwering tussen Joodse leiding en Duitse beul om de wegvoering zo geruisloos en onbelemmerd mogelijk af te wikkelen. In dit verband is zelfs het bittere woord gevallen van ‘Haagse Deportatie-manager’; de Duitse politie leider Fischer zou openlijk van ‘*mein Freund* Edersheim’ hebben gesproken enzovoorts, enzovoorts. Hoe het ook zij, ook mr. Edersheim moest de weg naar de gaskamer gaan. Waardoor of waarom hij in de zomer van 1943 gearresteerd is? Men heeft van verraad gesproken, zelfs de naam van een Joodse verrader genoemd (hiermede poogde de SD zich vermoedelijk na de oorlog te ontlasten); er is een andere lezing, volgens welke hij met iemand van de SD (Zöpf) ruzie zou hebben gekregen en onmiddellijk gearresteerd zou zijn. In de gevangenis heeft men hem mishandeld, om de adressen van hem te krijgen, waar hij zijn goed verborgen

¹ Cohen, *Herinneringen*, p. 78-i

[p. 412]

had; uit de strafbarak in Westerbork verdween hij met het transport van 20 juli 1943 naar Polen.

Meermalen is Den Haag in deze bladzijden genoemd; het is zeker niet minder geteisterd dan de andere Joodse centra, misschien soms, relatief gesproken, nog erger, doordat men daar dichter bij het Duitse vuur zat. Vooral het leeghalen van een aantal rusthuizen in februari 1943 ging gepaard

met alle leed en gruwelen die daarbij overal voorkwamen; wèl mocht de opperrabbin de zaterdag daarop psalm 23:4 aanhalen: ‘Ook al ga ik door een dal van doodsduisternis, ik vrees geen kwaad, want Gij staat mij bij.’ Maar zowel daarvóór als daarna was het weinig minder erg.

Hoeveel Joden telde Den Haag? In het statistisch overzicht staan opgegeven 13 862 plus 2272 halve plus 1058 kwartjoden, in totaal dus 15 262 1/2 Jood; Brandon-Veffers komen tot ongeveer hetzelfde cijfer. Een toeval heeft voor ons hun vrijwel complete lijst bewaard, 260 grote bladzijden met elk ruim vijftig namen; elk ook het zegel van de gemeente 's-Gravenhage dragend en verder nog een aantal, ook gezegelde supplementen; deze lijsten zijn uit het archief van de bezetter te voorschijn gekomen en de historicus leest thans de vele, vele namen, aanvangend met Aa, Salomon, 27.2.74, *Geburtsort* Amsterdam, *Staats-angehörigkeit* Nied., *Beruf ohne*, *Adresse* Breitnerlaan 23, eindigend met (op het laatste supplement) Walg, Jacob, 20.4.83, 's-Gravenhage, *Nied.*, *Kellner*, Rijswijkscheweg 65. Het is heel moeilijk tot betrouwbare cijfers te komen over hun financiële toestand; er zouden ruim 2500 Joden zijn geweest met een inkomen kleiner dan f 1000 en 93 met een boven f 10 000. Ook in Den Haag is in september 1941 het onderwijs op Joodse leest geschoeid: drie Lagere Scholen, Bezemstraat 1-3, Duinstraat 10, Waalstraat 32, en een Joods Lyceum in het gebouw Fischerstraat 135. Men zou met allerlei details nog lang zo kunnen verdergaan, maar het slot is en blijft het belangrijkste; op een aantal gemengd-gehuwden na is vrijwel geheel Joods Den Haag eind 1943 verdwenen - met uitzondering van ‘de stenen peinzer Spinoza’; deze wijsgeer had ‘de wacht gehouden in deze verdwaasde tijden’.¹ Bij de her-inwijding van de Synagoge Wagenstraat, door de bezetters gedegradeerd tot meubelopslagplaats en boksschool, stelde men na de bevrijding vast dat het aantal Joden in Den Haag ongeveer 1500 bedroeg.

¹ *Nieuw Israelitisch Weekblad*,

[p. 413]

Geven wij over de tweede stad van Nederland eerst het woord aan SS-‘Stubaf’ Wölk, die van de *Aussenstelle* Rotterdam op 18 maart 1943 aan SS-‘Stubaf’ Zöpf in Den Haag telegrafeerde (dit moest blijkbaar met grote haast): ‘*Vor Kriegsausbruch befanden sich in Rotterdam etwa 12 000 Juden. Hinzu kamen in den ländlichen Bezirken der Provinz Süd-holland 1000 bis 1500 Juden. Nach dem 10.5.1940 waren noch etwa 10 000 bis 11 000 Juden im hiesigen Dienststellenbereich ansässig. Von dieser Zahl sind abzusetzen die deutschen emigrierten Juden die im September 1940 das Sperrgebiet verlassen mussten. Auf Grund dieser Massnahme verzogen etwa 700 Juden nach Amsterdam oder in den nördlichen Teil der Provinz Süd-holland. Seit Beginn der sicherheitspolizeilichen Massnahmen sind als straffällig oder durch Transporte in ein der früheren Arbeitslager und durch die in den letzten Monaten erfolgte Einweisung in das Lager Westerbork etwa 6000 Juden abgeschoben worden, sodass zur Zeit noch 4000 Juden in Rotterdam sein müssen - 875 Juden, die in Mischeben leben, sind nachweislich noch hier. Schätzungsweise sind 1000 Juden aus dem hiesigen Bezirk geflüchtet, sodass noch etwa 2000 bis 3000 übrig bleiben, die hier mit polizeilicher Anmeldung in ihren regulären Wohnungen leben... Der hiesige jüdische Rat setzt sich aus 250 Mitgliedern zusammen, die sämtlich den Freistellungsstempel haben.*’ Enzovoorts.

Brandon-Veffers laten begin 1940 in Rotterdam ongeveer 13 000 Joden wonen; ons statistisch overzicht, per 1 oktober 1941 dus, aanzienlijk

minder: 8368 volle, 1871 halve, 767 kwartjoden, in totaal 9495 1/4 Jood. Tussen deze cijfers ligt de ramp van 14 mei 1940, het bombardement, maar dat heet niet de enige verklaring van het grote verschil; andere oorzaken ervoor kan de schrijver echter niet aanwijzen. Door die catastrofe werd de typisch Joodse wijk in het centrum zo goed als verwoest, de beide synagogen gingen in vlammen op; een hiervan, die op de Boompjes, had op de lijst van Monumentenzorg gestaan, een gebouw nog van 1725 en een van de mooiste synagogen van West-Europa. Ook ging verloren het fraaie herenhuis Wijnhaven 62, waarin Abraham Gilles Lopez de Pinto in de 17de eeuw een leerschool had gevestigd 'voor allen die behoefte gevoelden hun kennis van Bijbel en Talmud te vermeerderen'. Reeds op 19 mei 1940 ontmoette prof. Cohen in een Rotterdamse buitenwijk een aantal Joden uit deze stad, onder wie vooral opperrabbijn Davids zich door geestkracht onderscheidde. De ramp zou ook niet zonder spoedig voelbare gevolgen blijven voor de economische positie van de Rotterdamse Joden, waarvan velen in de groothandel werkzaam waren,

[p. 414]

welke uiteraard na mei 1940 een periode van stagnatie inging, van ongunstige invloed op hun positie.

Het *Joodse Weekblad* geeft ook van tijd tot tijd de Rotterdamse adressen van bureau's op; de Joodse Raad vestigde zich in het Joodse Weeshuis, Mathenesserlaan 208, en in het oude kantoor van 'Montefiore', Van Speyckstraat; op 16 maart 1942 verplaatste hij zijn zetel naar Essenburgsingel 24B; tijdelijk kwam die na het begin der deportaties in de school aan de Molewaterweg. Er waren ook Joodse scholen, lagere, een mulo, een lyceum (dit in de Jeruzalemstraat). Valk ¹ geeft o.m. een leerlingenoverzicht van deze laatste school uit een statistiek van 22 oktober 1942, toen reeds circa 7500 Joden waren verdwenen: 1e klas 15; 2de klas 13; 3de klas Gymnasium 5; 4de klas Gymnasium 2; 3de klas HBS 2; 5de klas HBS-A 2. In totaal 39 leerlingen; school-lokalen 12... Geeft men zich rekenschap van deze cijfers, dan is het duidelijk, dat Rotterdam zeker niet minder hevig is geteisterd dan de andere Joodse centra; ook hier werkte de bezetter zijn program van klopjachten en huis-aan-huis-actie af.

Er is na de oorlog nogal wat te doen geweest over de vraag naar de organisatie van de Rotterdamse razzia's en men heeft van Duitse zijde, vooral van de kant van Aus der Fünten en Lages, de voorstelling gegeven van een arbeidsverdeling, waarbij dan de - minder erge - voorbereiding in Amsterdam en Den Haag, de - erge - uitvoering in Rotterdam wordt geplaatst; het doet er niet veel toe voor dit verhaal: de Joden werden of van Rotterdam of van Den Haag of van Amsterdam uit ook hier als vee saamgedreven, weggevoerd en gedestruerd.

Ook hier begon dit met volle kracht in juli 1942; per 30 juli moest een groot aantal (tegen 2000) opgeroepen om 17 uur aanwezig zijn op de verzamelplaats Entrepotstraat, Loods 24. 'Men ziet verschrikkelijke tonelen op straat en velen maken zich van kant', tekent dr. Mees ² in zijn oorlogsdagboek aan. Er verschenen voor dit eerste transport 1120 opgeroepen, van de 2000 voor het tweede 800, voor het derde, ook van de 2000, 520. De Duitsers waren hiermee niet tevreden, maar grepen pas later in. Op 3 oktober vond ook in Rotterdam de reeds behandelde jacht plaats op de families van mannen in de werkkampen, daartussen moet een ophalerij van niet-Nederlandse Joden

¹ H.J. Valk, 'De Rotterdamse Jc bezetting', *Het Rotterdams Jaar* p. 211-12.

² H. Mees, *Mijn oorlogsdagboek* 258.

[p. 415]

zijn geschied, alsmede geregeld-ongeregeld 'kleine' arrestaties, van enkele gezinnen bijvoorbeeld. Op 8 en 9 oktober 1942 sloegen de Duitsers echter hier een grote slag; de straatactie leverde dan niet zoveel op, maar de huis-aan-huis-actie was een groot succes, vooral onder de meer weerloze ouden van dagen, die in zeer snel tempo hun woningen moesten verlaten.

'Beestachtig kan men zo'n handelwijze niet noemen, daar beesten zo iets nooit zouden doen... Het lijkt wel of we in de tijd van Nero terug zijn', aldus dr. Mees weer. Vertegenwoordigers van de Joodse Raad probeerden vrijstellingen te krijgen; het gelukte bij slechts zeer, zeer weinigen. In de grote loods was de stemming 'afschuwelijk', aldus een ooggetuige.

Hierna heerste 'een zekere rust' in Rotterdam tot de 26ste februari 1943, de dag waarop het Joodse Ziekenhuis aan de Schietbaanlaan, het Gesticht voor Oudelieden aan de Claes de Vrieselaan en het Joodse Weeshuis aan de Mathenesserlaan ten prooi vielen aan de gezamenlijke inzet van de SD en Nederlandse WA; ook hopeloos zieken moesten mee, maar dan zonder geneesmiddelen; na hun zegepraal trokken de WA-mannen in gesloten gelederen zingend de straat op. Enige weken later moest nog een restant Joden in het kader van de algehele evacuatie van Zuid-Holland weg; Mees noteert op 10 april weer een gevangenneming van 800 Joden. Bij de inwijding van de nieuwe synagoge op 20 juni 1954 vermeldde een spreker, dat het zielen aantal van de eertijds zo grote gemeente gedaald was tot 800; dr. Vedder komt per 1 januari 1954 op 1273.

De cijfers over Zeeland lopen nogal uiteen. De volkstelling van 1930 kwam niet hoger dan 193 Joden. In de tabel van dr. Vedder staan voor deze provincie per 11 augustus 1941 289 opgegeven, per 1 oktober 1941 vinden wij 174 volle, 69 halve, 47 kwartjoden, 220 1/4 in totaal; hiervan o.m. in Middelburg 72, Vlissingen 44 1/4, Zierikzee 26, Goes 13, Kruiningen 1 3/4, Zoutelande 1/2. In het voorjaar van 1942 reeds moesten alle Zeeuwse Joden hun provincie verlaten; in het vaak geciteerde overzicht van de Joodse Raad-medewerkers ontbreekt Zeeland geheel.

Ook omtrent Noord-Brabant zijn de gegevens nogal schaars. 'Obmann' is A. Goudekot, Eindhoven; vertrouwensmannen vindt men in vele plaatsen, want evenals elders wonen de Joden, per 1 oktober 1941 2281 volle, 394 halve, 224 kwart, dus in totaal 2534, er over de hele provincie verspreid: in Eindhoven bijvoorbeeld 709 1/4, in Tilburg 371 3/4, in Breda 206, in Den Bosch 431, maar in Boxtel 1 en in Raamsdonk 1/2. Dezelfde spreiding vinden wij in Limburg met per 1 oktober 1941

[p. 416]

1441 + 219 halve + 63 kwartjoden, dus 1566 1/4 Jood; hiervan in Maastricht 439 3/4, Heerlen 129, Venlo 151 1/2, Weert 2, d.w.z. 4 mannelijke halfjoden, Venray 3/4, Tegelen 1/4.

In deze provincie stroomden niet weinig Duitsers binnen van vlak over de grens, die daar door vliegeraanvallen hun huis hadden verloren; misschien heeft dat ertoe geleid, dat er nog al wat documenten over zijn van die Duitse instanties, de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* bijvoorbeeld, die ten bate van deze *Bombengeschädigten* Joodse huizen met huisraad onteigenden; ook *Frontkämpfer* kregen daar het hun toekomende, tenzij, als in een brief

van 6 februari 1943 van de *Beauftragte* Quandt blijkt, dat deze huizen de dappere strijders ‘geradezu unwürdig’ zijn: ‘Zum grössten Teile liegen sie in unsauberen Nebenstrassen, wo nur Althändler, Trödler oder Lumpenhändler ihre Behausung haben.’ Zijn er dan geen betere Joodse woningen? Ach ja, maar die zijn intussen al verworven door ‘Kriegsgewinnler oder andere Neureiche’. Het is triestig, bij de *Beauftragte* te lezen: ‘Mir sind Fälle bekannt, wo ein Einzelnler bis zu fünf wertvollste und bestgelegene Grundstücke käuflich erworben hat.’ De wanhopige schrijver verzoekt derhalve ‘dringlichst’, dit alles ongedaan te maken, ook wanneer Rijks Duitsers of NSB-ers de kopers zijn. Heeft hij succes gehad? Een telegram van Schröder, de latere *Beauftragte*, gebiedt in elk geval ‘rücksichtslos vorzugehen’ tegen ‘unrechtmässige Aneignung von früherem jüdischen Besitz, der heute Eigentum des Reiches ist’.

De Joden, wier eigendom ‘rechtmatig’ of ‘onrechtmatig’ verbeurd was verklaard, zien wij nog eenmaal als in een korte glimp op een staatje van 28 maart 1943 met opgave van de uit Limburg naar het kamp Vught ‘vertrokkenen’. Daar gaan ze uit de grote en kleine plaatsen, de ene vrouw uit Gronsveld, de ene vrouw uit Herten, de ene man uit Kerkrade; uit Arcen een man, een vrouw, een kind; uit Amby 2 mannen, 2 vrouwen, 2 kinderen; uit de hele provincie 119 mannen, 156 vrouwen, 25 kinderen; een paar naar Amsterdam of Westerbork; verdwenen (*‘vermutlich geflüchtet’*) in totaal 20 personen. En hiermee zullen wij onze tocht door de elf provinciën maar afsluiten.

Het heeft zin, na dit alles te komen tot de opstelling van enige cijfers. De schrijver was hierbij aangewezen op en mocht putten uit het werk van meer bevoegden, zoals dr. A. Vedder, dr. F. Grewel en drs. A. Pais; deze arbeid draagt nog het merk der voorlopigheid, ja onzekerheid. Het uitgangspunt is uiteraard de volkstelling van 1930, grondslag trouwens van het laatste grote onderzoek naar de samenstelling

[p. *67]

Dr Gerda Kautsky-Brunn.
Amsterdam Z.
Corellistraat 18

8. Juli 1942

Persönlich

45811

An Herrn Dr Seyss-Inquart,
Reichskommissar für die
besetzten Niederländischen
Gebiete.

Gestatten Sie, dass ich mich in einer für mich lebenswichtigen Angelegenheit an Sie wende. Sie erinnern sich vielleicht noch meines Mannes, Dr Benedikt Kautsky, der nun das fünfte Jahr in Buchenwald interniert ist.

Ich wohne seit 1938 mit meiner Schwiegermutter und meinen beiden Töchtern in Holland. Seitdem wir unser Familienoberhaupt entbehren müssen, ist der Zusammenhalt von uns vier Menschen der einzige Inhalt unseres Lebens geworden. Die Einstellung in den Arbeitsdienst bedroht unser Zusammenleben. Freunde aus Schweden haben uns schon öfter den Antrag gestellt, uns eine Einreise dahin zu ermöglichen. Darf ich nun an Sie die ganz grosse Bitte stellen, uns die Ausreise von hier zu ermöglichen. Es handelt sich um meine 78 jährige Schwiegermutter, meiner 17 und 18 jährigen Töchter und um mich. Darf ich vielleicht noch dazu bemerken, dass mein Schwiegervater rein arischer Abstammung war, meine Schwiegermutter nie der jüdischen Glaubensgenossenschaft angehört hat, ebensowenig wie meine beiden Töchter, die christlich erzogen sind.

Sie würden durch Ihre gütige Hilfe den Fortbestand der Familie meines Mannes sichern und darum bitte ich sie von ganzem Herzen.

An den
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD
Den Haag
zur weiteren Veranlassung. Der Herr Reichskommissar ist
in der Angelegenheit nicht interessiert.

Den Haag, 11. Juli 1942.

Ergebenst
Gerda Kautsky-Brunn

NR	Den Haag
15 JULI 1942	
IV B 24	

52/4

Brief van de schoondochter van de Oostenrijkse socialistische theoreticus dr. Karl Kautsky, met notitie inzake Seyss-Inquarts antwoord

[p. 417]

van de Joodse bevolking in Nederland voor 1940 (dr. E. Boekman, *Demografie van de Joden in Nederland*, 1936). Er waren in 1930 106 723 Hoogduitse en 5194 Portugese Joden in ons land, in totaal dus 111 917, waarvan 95,4% Nederlands-Israëlitisch en 4,6% Portugees. Een stadsbevolking: 82% woonden in de zes grootste gemeenten van ons land; uit eigen berekeningen zouden wij willen afleiden, dat deze ontwikkeling zich althans tot 1941 niet heeft voortgezet; wij komen niet hoger dan 75% in dat jaar. Het aantal Joden op de Nederlandse bevolking, in 1889 nog 2,15%, was in 1930 gedaald tot 1,41%. De oorzaken van deze 'witte dood' blijven hier buiten beschouwing. Men moet echter aannemen, dat het werkelijke aantal Joden groter, misschien veel groter, was: in 1930 immers was gevraagd of men lid van een (Joods) kerkgenootschap was, hetgeen een deel der Joden met neen had beantwoord. Voor onze cijfers is het verder niet

1 Dr. A. Vedder, 'Demografie van Nederland', *Nieuw Israëlitisch W.*

onbelangrijk, in aanmerking te nemen, dat zich na 1933 vele vluchtelingen in Nederland vestigden 1 .

Nu lagen de maatstaven der Duitsers niet op godsdienstig, maar op biologisch terrein. Een vorig hoofdstuk bevat een overzicht van de aanmeldingscampagne, in 1941 volgens deze maatstaven gevoerd; het resultaat per 1 oktober 1941 vindt men op blz. 19 van het hiervoor herhaaldelijk geraadpleegd Statistisch overzicht, naar dit afstammings-criterium berekend. Wij zullen hier niet ingaan op de oorzaken van de betrekkelijk geringe vergelijkbaarheid van dit resultaat met dat van de volkstelling van 1930, maar de voornaamste, hier ter zake doende cijfers uit de door de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters opgestelde tabellen halen; bij enkele onderzoekers vinden wij kleine afwijkingen, die echter het beeld maar weinig beïnvloeden en hier dus verwaarloosd mogen worden.

	<i>Mannelijke voljoden</i>	<i>Vrouwelijke voljoden</i>	<i>Mannelijke halfjoden</i>
Nederlanders	56 970	61 029	6 787
Duitsers	7 106	7 275	493
Overige nationaliteiten	3 975	3 646	230
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	68 051	71 950	7 510

Pais, 'De Joden in Nederland. De beschouwingen n.a.v. de laatste Wachter, 25 jan. 1952. Dr. F. Gre Amsterdam', *Mens en Maatschap* 338-50.

[p. 418]

	<i>Vrouwelijke halfjoden</i>	<i>Mannelijke kwartjoden</i>	<i>Vrouwelijke kwartjoden</i>
Nederlanders	6 757	2 833	2 860
Duitsers	421	85	87
Overige nationaliteiten	207	67	58
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	7 385	2 985	3 005

Vatten wij even samen, dan komen wij per 1 oktober tot een totaal aan 'voljoden' van:

Nederlanders	117 999
Duitsers	14 381
Overige nationaliteiten	7 621
	<hr/>
Joden in Nederland op 1 oktober 1941	140 001

De lezer zal het ons wel niet euvel duiden, wanneer wij voortaan van 140 000 spreken.

De vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk

*Und wieder eine Grenze passiert...
ein Land hinter uns...
das Leben riskiert,
das arme, nackte Leben.*

*Und wieder liess man alles zurück...
das letzte Gepäck,
und das Bisschen Glück,
das das fremde Land uns gegeben. 1*

Enzovoorts, enzovoorts. In onze Nederlandse Jodengeografie past enige vermelding van de vluchteling, de Joodse vluchteling, de Duits-Joodse

1 John M.S. Lenck, *Vlucht over vi* (1946), p. 331-32.

[p. 419]

vluchteling, sinds 1933 dit land binnengekomen, soms rechtstreeks uit zijn vaderland, soms langs een omweg. *'Ich baue jetzt an meiner vierten Existenz'*, dat zei vlak voor de oorlog tot schrijver dezes Ahasveros, nu weer eens vermomd als sportieve jongeman in plus-fours, die uit Duitsland via Wenen, via Praag het 'veilige' Amsterdam had bereikt en aldaar die vierde *'Existenz'* zo niet opbouwde, dan toch voor ondergang bewaarde met zijn vierde vak, dat van boekencolporteur. Ook hij zal wel, via een zeer kortstondige vijfde existentie in Westerbork, in Auschwitz geëindigd zijn. En wie bijtijds een veiliger vijfde existentie bereikt hadden? *'Wo gehöre ich hin? Ich bin ein Deutscher. Ich bin ein Jude. Ich bin ein Amerikaner. Ich bin ein Schriftsteller. Ich bin ein Professor. Wo gehöre ich hin?' 1*

In zijn boek *Zwervend en dolend* heeft prof. Cohen een stuk geschiedenis van deze vervolgdten tot 1940 toe behandeld. Er is geen sprake van dat de schrijver, in zijn opdracht tot de Nederlandse Joden alleen beperkt, hun lotgevallen tot 1945 toe met ook maar iets van dezelfde uitvoerigheid zou kunnen schilderen; zij komen hier alleen ter sprake, voor zover zij in de geschiedenis van die Nederlandse Joden optreden; mogelijk verschijnt er nog eens een geschiedschrijver die hun eigen lot schildert en hen tot hun recht laat komen.

Tot hun recht: misschien verraadt dit woord alreeds iets van de toonsoort waarin deze schrijver van hen gewagen zal. Niet zonder deernis herdenkt hij immers het lot van zovelen hunner, niet zonder weemoed de ondergang van een aantal voortreffelijke mensen, niet zonder dankbaarheid de genegenheid die enkelen hunner hem schonken. Ook deze mensengroep telde maar heel, heel weinig helden of heiligen, ook zij telde zwakke, feilbare, falende elementen, onder de druk van omstandigheden nog minder opgewassen tegen allerlei verleiding tot wangedrag of machtsmisbruik; het zal in dit boek geenszins verzwegen en nauwelijks verontschuldigd worden. Ook van hen misdroegen zich niet weinigen, vooral in het kamp Westerbork:

*Und wieder liegen wir auf Stroh...
wie das liebe Vieh*

*und sind dabei froh
dass man uns ein Lager gegeben.*

¹ Ludwig Marcuse, *Mein Zwanzig:*
(München, 1960), p. 368.

[p. 420]

*Und wieder gehen die Tage vorbei
mit Warten und Nichtstun
und Einerlei -
das übliche Lagerleben.*

*Und wieder liegt man so manche Nacht
schlaflos und rublos...
und denkt, woran man so oft gedacht:
was werden wir morgen erleben...?*

Enzovoorts, enzovoorts... Deze Duitsers (of statenlozen) in Westerbork komen in het desbetreffende hoofdstuk ter sprake; hier vervolgen wij de lotgevallen van hen, die zich daarbuiten in ons land bevonden. Eerst enkele cijfers.

Per 1 oktober 1941 hadden zich als Duitse Joden opgegeven een kleine 14 500, waarvan 85% hierheen gekomen na 30 januari 1933, de datum van Hitlers *Machtübernahme*. Onder de restgroep van buitenlanders bevonden zich een 3000 'Staatlose'. De meesten van deze immigranten vindt men in Amsterdam, ongeveer 7000; in sommige gemeenten hadden zich vrij veel gevestigd, zoals in Utrecht, Hilversum, 's-Gravenhage, Arnhem en Enschede; merkwaardig weinig weer in Rotterdam bijvoorbeeld. Al dadelijk na de inval in mei 1940 stonden zij bloot aan maatregelen, die hen in grote onrust brachten, zoals o.m. de verplichte registratie (28 juni 1940) van personen, die tussen 1 januari 1933 en 1 maart 1938 ons land waren binnengekomen; zelfs hebben toen al Duitse instanties overwogen, alle Joodse immigranten in Westerbork te concentreren; het kan zijn, dat dit om praktische redenen niet doorgegaan is. Ook verlangden de Duitse instanties op 21 augustus 1940 weer eens een lijst van Joodse vluchtelingen, die wegens naturalisatie of huwelijk de Nederlandse nationaliteit verworven hadden. Op 4 september moesten Duitse en statenloze Joden (met nog enkele andere categorieën buitenlanders) vóór 9 september het kustgebied (hierin Den Haag) verlaten hebben; deze Joden mochten niet naar Amsterdam en omgeving. Bij de klopjacht van februari 1941 grepen de Duitsers ook Duitse Joden; bij die van juni Duitse Joden in de eerste plaats, vooral de jongelieden uit de Wieringermeer. Op 5 december 1941 volgde de bepaling, dat alle niet-Nederlandse Joden zich bij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te melden hadden voor 'vrijwillige' emigratie, een dwangregistratie

[p. 421]

waarbij zij tot in de kleinste details hun bezit en vermogen moesten opgeven. In januari 1942 voerde men transporten uit verschillende steden, te beginnen met Zaandam, naar Westerbork; Duitse Joden vormden verreweg het leeuwenaandeel van de voor de eerste transporten op 15 juli 1942 opgeroepen.

Dit zijn een paar feiten uit de grote hoop. Deze geschiedschrijver zal er wel niet in slagen, een ook maar enigszins bevredigend beeld te geven van de grote en kleine kwellingen, die deze mensen, bannelingen uit hun vaderland, in onrust hielden en niet zelden tot wanhoop, ja, zelfmoord brachten. Het was geen genoegen, toen een Nederlandse Jood te zijn, maar men was er dan nog altoos beter aan toe dan de Duitse van wie het veel weg had, dat de bezetters hen als proefkonijnen gebruikten; veel eerder dan de Nederlandse Joden moeten zij zich vogelvrij gevoeld hebben - na de veelal afschuwelijke ervaringen in hun voormalige vaderland helemaal te begrijpen. Bezorgd om hun geliefden, niet zelden over de hele wereld verspreid, bezorgd voor hun bestaan, onderworpen aan allerlei vernederende voorschriften, geen ogenblik met rust gelaten - men mag zeker bewondering koesteren voor de wijze, waarop velen hunner niettemin hun lot droegen. Zij vormden hier a.h.w. een kolonie, die zich in een zeker isolement bevond, ook ten aanzien van vele, zo niet de meeste Nederlandse Joden. Deze laatsten voelden zich, met een aantal gelukkige uitzonderingen, vooral van Zionisten, niet één, zeker niet voldoende één met hen, evenmin als zij zelf zich trouwens solidair hadden gevoeld met de immigranten die van Polen uit Duitsland waren binnengekomen. Het moet worden uitgesproken, omdat de documenten er nu eenmaal zijn: niet weinige Nederlandse Joden wantrouwden, haatten hen zelfs op een wijze, die maar al te zeer herinnert aan het hen zelf bedreigende antisemitisme.

Het is zeer aannemelijk dat deze stemming voedsel vond in het feit, dat de Nederlandse Joden, in de eigenlijke gevarenzone binnengetreden, daar dikwijls Duitsers ontmoetten, in het bezit van begeerde posities en daarmee beschikkend over een macht, die steeds meer leek te beslissen over leven en dood. Deze Duitse Joden schenen zich vaak te veel uit te sloven, te vlijtig mee te werken, te *gründlich* op te treden tegenover de nu van hen afhangerende Nederlandse. Het zou onbegrijpelijk zijn, indien dat geen hevige spanningen had in het leven geroepen - en zij deden zich voor, verdeeldheid brengend binnen de toch al zo benarde Joodse gemeenschap.

[p. 422]

De leiders van de Joodse Raad zagen wel in, dat er tegen deze spanningen iets moest worden gedaan; zo overwoog men de instelling van een gemengde commissie, die de harmonie zou bevorderen. In dit licht moet men ook de instelling (nog vóór de eerste deportaties) zien van een z.g. *Beirat*, met aanvankelijk tien, later twintig niet-Nederlandse Joden. Hiervan had een eminent man de leiding, de op 15 juni 1873 geboren prof. dr. M. Brahn, door schrijver dezes, die hem enige malen mocht ontmoeten, op deze plaats met diepe eerbied herdacht. Hij had de eerste maal de zittingen van de Joodse Raad bijgewoond op 9 juli 1942; zowel daar als in de genoemde *Beirat* koesterde men groot respect voor zijn helder doorzicht en grote wijsheid. Op 24 december 1943, door een 'vergissing' toen pas, werd hij opgehaald; uit Theresienstadt zond men ook deze man naar de gaskamer, hoewel hij ouder dan 65 was, maar zijn vrouw was nog onder de leeftijd; ook dit dus min of meer een vergissing. De *Beirat*, of Bijraad, zoals hij spoedig ging heten, kreeg eind oktober 1942 twee kamers in het gebouw Lijnbaansgracht 366, alwaar men de voorzitter prof. Brahn,

alsook de secretaris dr. H. Eisner geregeld raadplegen kon; enige bekende leden waren verder de Duitse Zionistische leiders dr. A. Klee en dr. H. Goslar, terwijl dr. B. Mahler en dr. J. Tauber de Oostjoden vertegenwoordigden. Het verluidt dat dit orgaan zich vaak schrap gezet heeft tegen de politiek van de Joodse Raad en ook zich gekeerd heeft tegen die van haar afdelingen, welke houding onwaardig scheen. Niet gaarne zou de schrijver een woord van eerbiedige dankbaarheid achterwege laten aan H. Bier, de Duits-Joodse leider van het tehuis Oosteinde 16, een voormalig Duits ambtenaar uit Keulen, die nog in het kamp Westerbork met de actetas rondliep welke hij vroeger altoos droeg; in dat kamp wilde hij een keer bloemen plukken en kwam in aanraking met de roestige omrastering; een bloedvergiftiging maakte een eind aan zijn leven. De schrijver, die meer dan eens in dit tehuis Oosteinde lezingen mocht houden, bewaart een levendige herinnering aan de sfeer op dat kleine eiland van beschaving en humaniteit; het is haast onbegrijpelijk, wat alles daar georganiseerd werd, vooral dank zij Bier's alles bezielende leiding; het schonk de vele vervolgden een kort uur van verpozing en verademing in zulke benarde, ja, ondraaglijke omstandigheden. In juli 1943 viel ook dit huis Oosteinde ten offer aan de onvermijdelijk geworden reorganisatie, d.w.z. inkrimping van het Joodse apparaat in Amsterdam.

[p. 423]

Er waren ook nog andere Joden in Nederland en als de schrijver het niet geweten had, hij zou het toch wel hebben ontdekt in de vele documenten, die zich met hen bezig houden. Zo ergens, dan krijgt men hier wel een indruk van de wijze waarop Duitse instanties binnen en buiten Duitsland met elkaar samenwerkten, langs elkaar heenwerkten, elkaar tegenwerkten, een hoogst verwarrend en in deze samenhang welhaast macaber spel van krachten, waarvan de resultante zich uiteindelijk tegen de Jood richtte, de Jood die ongeacht zijn nationaliteit de vijand bleef en die men binnen het kader der nationaliteitsverschillen met meerdere of mindere reserve behandelde, al naar het uitkwam. Vrees voor represailles speelde hierin een rol, vrees voor economische schade - en toch... De buitenlandse Jood was en bleef in de eerste plaats Jood, in de tweede pas buitenlander; de concessies die men deze of gene groep deed, waren tenslotte niet meer dan tactisch bepaalde maatregelen, bedoeld om uiteindelijk de ongestoorde, soepel zich voltrekkende volledige uitvoering te bevorderen. Al voor 1940 kan men dit in Duitsland vrij gemakkelijk documentair vaststellen. Wat deze hele aangelegenheid een, laat ons zeggen, speciale, ondoorzichtigheid verleent is dat de met de Jodenvervolging in het bijzonder belaste instantie van het *RSHA* voortdurend contact moest houden met het *Auswärtige Amt*, dat om redenen van opportuniteit, waarlijk niet uit beginsel, wel eens remde.

Wat waren dit voor Joden? Geen enkele tabel of statistiek biedt een bevredigend houvast. Misschien kan men nog het meest doen met de tabellen in de meer geraadpleegde *Statistiek der bevolking van Jooden bloede in Nederland*. Die op blz. 18 geeft per 1 oktober 1941 buiten Nederlanders en Duitsers, dus als 'overige nationaliteiten':

3975 mannelijke, 3646 vrouwelijke voljoden = 7621

230 mannelijke, 207 vrouwelijke halfjoden	= 218 1/2
67 mannelijke, 58 vrouwelijke kwartjoden	= 31 1/4
	<hr/>
	7870 3/4

een kleine 8000 dus in totaal. Een overzichtje aldaar op blz. 38/9 geeft enige indruk van de bonte samenstelling van deze Joodse groep; al meteen vallen ons de 11 Argentijnen op, die het taaist van allen zullen blijken, die hoogste adel in een rijkelijk gelaagd geheel, een kaste zonder toegang. Merkwaardig: terwijl er in de loop van de oorlog

[p. 424]

steeds meer Paraguayanen en Hondurezen in Nederland blijken te wonen, staat er op deze lijst van 1941 van 45 nationaliteiten nog niet één; de lezer zal wel merken, hoe dat komt. Van sommige nationaliteiten zijn er maar weinig vertegenwoordigers, hetgeen nog niet betekent, dat de Duitsers hen niet opgemerkt of afgehandeld hebben; die ene mannelijke Est en vrouwelijke Fin kreeg de aandacht, waarop zij als Joden recht hadden, even goed als die 7 1/2 Bulgaren, die 2 Japansen, die ene Nieuw-Zuid-Wales-er, die twee Uruguayanen, die ene Luxemburgse. Het merkwaardige is echter, dat een andere tabel, in 1942 opgesteld, in 1941 alleen al in Amsterdam Joden vermeldt van de hooggeprijsde nationaliteiten Haïti, Honduras, Nicaragua, San Domingo, Guatemala, Venezuela; het zijn er maar weinig, maar naarmate het aantal van de Joden in het algemeen afnam, zou hun aantal toenemen. Hoog boven allen echter blijven die Argentijnen tronen. Op 23 maart 1943 heet het, dat *'aus nabehliegenden politischen Erwägungen überhaupt keinerlei nachteilige Massnahmen ergriffen werden'* tegen deze onschendbaren; men moet ze behandelen als niet-Joden. Echter: *'Von dieser Ausnahmebehandlung soll jedoch möglich wenig Aufhebens gemacht werden, um Berufungen von anderer neutraler Seite zu vermeiden.'* En ook: *'Um Argentinien jede Handhabe zu nehmen, dem Druck unserer Feinde nachgeben zu müssen und in die Front gegen Deutschland einzuschwenken, ist diese vorläufige Sonderbehandlung von Juden argentinischer Staatsangehörigkeit nicht zu vermeiden.'* In januari 1944 beveelt het RSHA de arrestatie en overbrenging naar Bergen-Belsen van alle Argentijnen in Frankrijk ¹ (het blijken er 19); uit deze stukken zou men willen opmaken, dat dit bevel naar Den Haag is doorgegeven. Is dit gebeurd? Wij beschikken over een overzicht van Bene, gedateerd 20 juli 1944, waarin deze elf Argentijnen, als enige buitenlandse Joden in Nederland 'in vrijheid levend', voorkomen met de toevoeging: *'Es wäre erwünscht, wenn auch diese abgeschoben werden könnten, obwohl sie an sich keine Schwierigkeiten bereiten und sich zurückhaltend benehmen'*; aan de andere kant ² heten weer in 1944 in Bergen-Belsen negen uit Westerbork meegekomen Argentijnen te zitten. Wij zijn deze zaak maar niet meer nagegaan.

Al deze buitenlandse Joden kregen voor en na hun beurt in het kader van de zg. *Heimschaffungsaktion 1943* ³, een ietwat misplaatste aanduiding,

¹ *Le Monde Juif* (Parijs), juni 1960
² E. Kolb, *Bergen-Belsen; Geschi
'Aufenthaltlagers' 1943-1945* (Hann
3 A.v., p. 22 e.v.

[p. 425]

omdat Eichmann c.s. deze lieden niet naar hun *Heim*, maar naar de gaskamer wenste te transporteren - indien enigszins mogelijk. De rem vormde, als reeds gezegd, het *Auswärtige Amt*, dat voortdurend de regeringen van de neutrale en verbonden staten ultimatief opriep, hun eigen Joden terug te halen; bleven deze regeringen in gebreke, dan zouden hun Joodse onderdanen aan alle maatregelen tegen de andere Joden onderworpen worden - en men weet nu wat dat zeggen wilde.

In het algemeen maakten de Duitsers enig verschil tussen drie groepen van Joden: uit bevriende staten, uit neutrale en uit de andere, met sterk afnemende mate van égarde. In de loop van 1943 echter krijgt de terugzending van de leden van groep I vrijwel haar beslag. Het blijkt, dat ook de Zwitsers niet geheel zonder égarde zijn behandeld, al stonden zij niet op de eenzame hoogte van de Argentijnen; in het materiaal bevindt zich nog het exemplaar van een *Schutzbrief* vanwege de Zwitserse consul in Amsterdam aan een op kamers aldaar wonende landgenote verstrekt. Deze Zwitsers zouden per 1 februari 1943 aan dezelfde maatregelen onderworpen zijn, 'die om redenen van veiligheid tegen de Joden in Nederland genomen zijn' (die 'veiligheid' moest er maar weer bij), een latere circulaire regelde de overbrenging van hun vermogen; een stuk van 19 februari 1943 vermeldt dat op 9, 11 en 13 februari in totaal zestien over Heidelberg naar Bazel vertrokken. Men vindt er echter ook een paar uit Holland afkomstige later in Bergen-Belsen.¹ De Denen zouden tegen 27 februari volgen; dat waren dan twee gemengde huwelijken met in totaal zeven personen; verder moesten de Liberianen spoedig verdwijnen. Dat blijken nogal zorgenkinderen te zijn geweest. Op 10 augustus 1942 komen zij opeens in het materiaal te voorschijn, drie mannen, hun vrouwen, vier kinderen; zij willen naar Zwitserland. Hun passen zijn 'volgütig'. Bene vindt het goed, maar 'SS O'Stubaf Knolle niet omdat 'der Auswanderung schwerwiegende abwehrpolizeiliche Bedenken entgegenstehen'; welke, blijkt niet; Den Haag schrijft aan Lages, dat hij 'dit' ('dies') als richtlijn moet in acht nemen. Dat zal wel het laatste zijn, want op 19 februari zijn ze er nog, nu acht, die hier 'vrijgesteld' heten; op 23 maart 1943 heet het in een brief aan Berlijn van Bene, dat Liberiaanse Joden vermoedelijk niet in een groot aantal aanwezig zullen zijn en voor uitwisseling gebruikt kunnen worden.

¹ A.v., p. 24.

[p. 426]

De behandeling van Russische Joden noemt Herzberg¹ 'een tijdlang bijna potsierlijk'. Nederland immers had nimmer de Sowjet-Unie erkend, zodat zij, voorzover zij vóór de revolutie van 1917 in Nederland woonden, hun nationaliteit volgens het oude tsaristische recht nooit hadden verloren. Wie na 1917 in Nederland genaturaliseerd was, vonden wij ergens, was eigenlijk nog Rus. Nog plezieriger werd dit door het feit dat Duitsland de Sowjet-Unie wel erkend had; de 'ingewikkelde volkenrechtelijke puzzle' (Herzberg) leidde er toe, dat de bezetter 'een hele tijd lang' deze mensen, toch nog enige honderden, ontzag, hoewel zij als Rus plus Jood dubbel verworpen moesten lijken. Niet zonder ironie constateert Bene,² dat de Sowjet-Russen zich tot dat ogenblik niet als zodanig kenbaar hadden gemaakt, maar ze 'kommen jetzt gelaufen, wo der Abtransport der Juden angeordnet worden ist'. Hier en daar profiteerden in

Rusland geboren Joodse vrouwen, met Nederlandse Joden gehuwd, van de mogelijkheid om voor niet-Joods of niet-zeker-Joods door te gaan; hierdoor werd het huwelijk gemengd en werden de kinderen van de ene op de andere dag halve Joden; de schrijver herinnert zich van het Joods Lyceum, hoe enkele van deze kinderen, uiterlijk helemaal Joods, van zijn school verdwenen, één ervan midden in een les, nadat de Rector het daartoe strekkende telefoontje had doorgekregen, want dit moest 'sofort'.

Niet alle buitenlandse Joden waren zo gelukkig: er is met enkele deerlijk gesold, vooral wanneer het onderdanen betrof van met Duitsland verbonden mogendheden, die zelf onverschillig - zo niet vijandig - tegenover hun Joodse onderdanen stonden. Het beeld is nogal genuanceerd. Ook werden de Joden uit neutrale staten niet op dezelfde manier behandeld. En verder waren er dan die uit de met Duitsland in oorlog zijnde mogendheden. Het is nogal onoverzichtelijk, temeer omdat er geen enkele zekerheid bestaat ten aanzien van de volledigheid van het materiaal. Er is nogal wat over Turken en Hongaren bijvoorbeeld. De eersten genoten een 'Ausnahmebehandlung', maar Berlijn deelde Ankara mede, dat die per 1 januari 1943 zou vervallen. Voor een aantal hunner, die krachtens een Turkse wet op grond van een afwezigheid van meer dan vijf jaar uit hun vaderland hun nationaliteit hadden verloren of konden verliezen, stak hierin een groot gevaar, want zij waren als alweer door Berlijn voorgeschreven 'abzuschieben'.

- 1 Herzberg, p. 123.
2 Brief, 17 aug. 1942, van Bene a: Sicherheitspolizei und des SD.

[p. 427]

Het hele jaar 1943 komt men ze in het materiaal tegen en ook in 1944; zo bevat een brief van 16 maart 1944 de namen van 24 niet als Turken aanvaarde Joden, reeds in Westerbork aanwezig; Zöpf schrijft: 'Es wird gebeten, diese Juden wie Staatenlose zu behandeln und sie mit dem nächsten Transport zum Arbeitseinsatz nach dem Osten abzuschieben.' Daaronder een leerling van schrijver dezes, met zijn ouders gedood.

Was het goed, een Hongaarse Jood te zijn, als Nederlander, of desnoods als Hongaar? Och ja, in Amsterdam moet 'een Hongaarse vertegenwoordiger' hebben gezeten (vinden wij ergens), die zo goed hij kon, meewerkte. In een brief van 3 juli 1942 bemoeit Bene zich met hen, het zijn er 193, en in elk geval moet iets met hen gebeuren: of men zendt ze naar Hongarije terug, of men behandelt ze als staten-lozen. Een dag later, dus op 4 juli, komt Bene weer op hen terug en wel vertrouwelijk: Berlijn bericht hem, dat de Hongaarse regering 'unter der Hand' heeft laten weten, dat ze in het algemeen in hen 'desinteressiert' is; de maatregelen tegen de Joden kunnen gerust ook op Hongaarse Joden worden toegepast. Bene stelt vast, dat men dus 'auf die ungarischen Juden keine Rücksichten wie auf ausländische Juden mehr zu nehmen (braucht)'. Men moet natuurlijk wel hun vermogen in de gaten houden? 'Generalkommissariat Finanz und Wirtschaft ist von mir unterrichtet worden'. Uit het materiaal wordt niet duidelijk, wat de onmiddellijke uitvoering van deze voornemens heeft vertraagd, want ook deze mensen komt men in de loop van 1943 voortdurend tegen; zo heet er bijv. op 20 augustus 1943 een transport naar Boedapest gegaan, voor de meesten daaruit waarschijnlijk een ietwat langere weg naar de gaskamer.

Nog twee categorieën komen hier ter sprake, beide tot op zekere hoogte mogelijkheden voor Nederlandse Joden. De eerste is de groep van

Latijns-Amerikaanse Joden. Er waren ongetwijfeld echte bij. Zo bezwaart Bene zich op 3 juli 1942 over een daarvan, door hem met name genoemde, uit Düsseldorf afkomstige Jood: ‘*S. ist sehr unerwünscht und benimmt sich herausfordernd. Man wäre ihn gern los.*’

Het is uit dat laatste zinnetje op te maken, dat de Duitsers de onderdanen van deze neutrale staten ontzagen. Geen wonder, dat vele in gevaar verkerende Nederlandse, maar vooral statenloze Joden zich gaarne zo'n Latijns-Amerikaanse nationaliteit aanmaten, tot in Westerbork toe, dat bij een spotter ‘de hoofdstad van Honduras’ heette en waar een man zou hebben gezeten, in het bezit van zeven Zuidamerikaanse

[p. 428]

paspoorten, van landen, welker hoofdsteden hij steeds dooreenhaalde. Men werd Paraguayaan, Boliviaan, Haïtiaan; de moeilijke namen van deze nationaliteiten staan niet zelden verkeerd gespeld in de stukken. De paspoorten werden hun toegespeeld door of via betrekkingen in het buitenland; overigens werden ook hier te lande de prachtigste officiële documenten gemaakt met briefpapier enz. erbij. ‘Eduard Veterman, de schrijver, was specialist voor Brazilië (hij was er nooit geweest), de beeldhouwer Gerrit van der Veen voor Paraguay, Tsjechoslowakije, Polen of het oude Rusland. Drukker Frans Duwaer drukte ze, onmiskenbaar oud.’¹ Men krijgt wel de indruk,² dat hieraan een aantal mensen hun redding danken; een aan deze zaak gewijde studie vermeldt 200 zulke Joden, die uit Bergen-Belsen werden uitgewisseld en via Zwitserland naar Philippeville (Noord-Afrika) gingen; ook van andere transporten vonden wij melding gemaakt. Liep Berlijn daar nu in? Op 11 november schrijft het *Auswärtige Amt* aan Bene, dat het bezit van een Paraguays pas nog niet bewijst, dat men een Paraguays onderdaan is; deze Joden moet men toch maar bewaren voor eventuele uitwisseling tegen Duitse onderdanen in Paraguay. Gaat die uitwisseling niet door, dan kan men nog altijd de erkenning als Paraguays onderdaan intrekken (Het schijnt, overigens, dat juist die passen er ‘schitterend uitzagen.’)³ En op 26 juni 1943 schrijft Eichmann aan Zöpf: Het is ongewenst, dat Joden die ‘*abschiebungsfähig*’ zijn, dergelijke nationaliteiten op rechtsgeldige wijze verwerven, maar daar is niets aan te doen. Wanneer men erachter komt, dat Joden daarvoor hun best doen, moet men ze juist ‘*bevorzugt*’ wegvoeren. In een later stadium trachtte⁴ het *Auswärtige Amt* nog wel eens te remmen, omdat men hoopte, dat de Latijns-Amerikaanse staten de daar geïnterneerde Duitsers ook wel zouden inruilen voor deze Joodse pseudo-burgers. Leverden de ‘*Gefälligkeitspässe*’ dit resultaat niet op, dan volgde toch weer voor menigeen deportatie; de Nederlandse Hondurezen en Paraguayanen handhaafden zich, de hemel weet hoe, tot het eind van de oorlog in Bergen-Belsen en enkele kwamen zelfs voor *Austausch* in aanmerking.

Een gevaarlijke kant zat ook aan het streven naar het *Doppelstaaterschap*, naar het bezit ener dubbele nationaliteit. Ook daarvan bestonden

1 Lidya Winkel, ‘Papieren vervalsen Vaderland getrouwe (Amsterdam, 1

2 *Yad Washem Studies on the European catastrophe and resistance*, dl. I (Je 52.

3 Enquête-commissie, dl. VI C, p.

4 Kolb, *Bergen-Belsen*, p. 49-51.

[p. 429]

‘echte’; Wielek¹ vermeldt voornamelijk vrouwen, in Engeland geboren,

door huwelijk met een Nederlander Nederlands geworden, maar toch nog (tevens) in het bezit van de Engelse nationaliteit - er waren ook andere mogelijkheden. Het heet ² dat in de jaren tachtig van de negentiende eeuw een Amsterdams-Joodse commissaris van politie Joodse misdadigers de tip gaf, zolang naar Engeland te verdwijnen; na verjaring teruggekomen, brachten zij hun in Engeland geboren kinderen als Britse onderdanen mee terug. Hoe het ook zij, de Burgerlijke Stand in Amsterdam verstrekke briefjes met de correcte aantekening: Nederlander, *tevens* Engelsman. Daarna Nederlander, *vermoedelijk* tevens Engelsman; dit 'vermoedelijk' was dikwijls zeer ver gezocht. De Zwitserse consul-generaal, die de belangen van Amerikaanse en Britse Joden behartigde, nam ook twijfelgevallen onder zijn hoede en de Duitsers slikten het. Totdat deze beschermer, als te '*judenfreundlich*', moest teruggeroepen worden. Het moeten op dat bureau Burgerlijke Stand afschuwelijke tonelen zijn geweest: mensen, die ondanks smeekbeden dit soort 'bewijsjes' niet konden loskrijgen.

En ook hier natuurlijk, als reeds gezegd, de gevaarlijke kant. Op de overgang van 1942/1943 'werkte' dit in Westerbork eensklaps niet meer, erger, werd positief gevaarlijk, omdat men personen, die zich op hun dubbele nationaliteit beriepen, doorzond, zonder op andere redenen tot vrijstellingen te letten. Den Haag had beslist: vreemdeling kan *niet* zijn, wie in het bevolkingsregister als Nederlander is ingeschreven. Er zijn trouwens meer tekenen van de Haagse scepsis, ook ten aanzien van die buitenlandse Joden, die men losliet. Een klasje van 4 april 1944 geeft een lijstje van dergelijke gelukkigen met als opschrift: '*Juden, die in ihre sogenannten "Heimatländer" zurückgekehrt sind*'. Zowel dat 'sogeanante' als de aanhalingstekens om *Heimatländer* geven te denken. Overigens is het wel een schamel hoopje: 8 Denen, 1 Fin, 17 Italianen, 10 Zweden, 18 Zwitsers, 1 Spanjaard, 78 Hongaren, 133 in totaal. Ook van de '*Doppelstaatler*' zijn een aantal via Bergen-Belsen ontkomen.

Ook dit stuk Joodse - en toch tevens Nederlands-Joodse - geschiedenis zij maar afgesloten met de vraag van Herzberg: 'Of er bij de geallieerden in het belang der Joden, en dan met name in het belang

¹ Wielek, p. 266-69.

² J.T. Veldkamp, *Het Amsterdams oorlogstijd*, p. 12; Kolb, *Bergen-Bel:*

[p. 430]

der Joodse staatsburgers van de Nederlandse bondgenoot, niet nog iets meer gedaan had kunnen worden, dan het vergieten van nog zoveel en nog zo eerlijk gemeente tranen?' Het is ook de vraag van de schrijver van dit boek.

De kampen Ellekom, Amersfoort, Schoorl, Ommen, Doetinchem

Wij willen thans enige aandacht vragen voor hen, die kortere of langere tijd in kampen binnen de landsgrenzen hebben vertoefd. Men kan in deze kampen een grote verscheidenheid constateren met als extremen het buitenverblijf en het strafkamp. Daarbij laten wij nu even de vraag rusten, of niet elk kamp, ook het beste toen, de naam van strafkamp verdient? Verschillen zijn er echter wel, met als uitersten vermoedelijk Doetinchem en Ellekom, die beide nog even ter sprake zullen komen; de reeds genoemde arbeidskampen van de 'werk-verruiming' liggen in het algemeen wel boven het midden, hoe onaangenaam hier en daar het leven voor de daar verbannen moet geweest zijn. Westerbork en Vught vinden op een andere plaats hun behandeling.

'Naar het werkkamp te Ellekom, alwaar een *SS-Polizei*-school is gevestigd, zijn 175 personen uit de werkverruiming overgebracht. Hieromtrent zijn geen nadere gegevens bekend.' Aldus de notulen van de vergadering van de z.g. Centrale Commissie van 4 september 1942, de eerste vermelding in het materiaal over dit kamp. De laatste in dezelfde notulen, nu van 27 november 1942: 'Uit Ellekom is een aantal zeer uitgeputte tewerkgestelden daar (in Westerbork) aangekomen'. Dit waren dus zeer uitgeputte 'tewerkgestelden', die, mag men aannemen, buitengewoon hard hadden gearbeid. Aan een werk-object, dat iets uitstaande had met een *SS-Polizei*-school.

Het kamp heette officieel *Palastina*; hier en daar staat *Neu Palästina* vermeld, hetgeen aan melk en honing doet denken. Men wist er bitter weinig van in Amsterdam; voor Joden, die er niets te maken hadden,

[p. 431]

was het hermetisch afgesloten en zelfs niet-Joden, door de Joodse Raad wel eens op dergelijke taboes afgestuurd, kwamen onverrichter zake terug; ook de omwonenden wisten niets. De bloedverwanten van de erheen gezonden mensen (min of meer toevallig uitgepikt uit voor werkverschaffingsobjecten opgeroepen, velen uit Den Haag) ontvingen de bekende briefkaarten thuis; bij Wielek 1 vindt men een gereproduceerd: 'Het gaat mij zeer goed. Eten en drinken krijgen we voldoende en smaakt uitstekend' (geen taalfout van de afzender, J.P.) Enzovoorts. Een idylle.

Wij weten het: dit was een oefenschool voor de Nederlandse SS, oefenschool van het soort als elders, in Polen bijvoorbeeld, ook wel voorkwam; trouwens, er bestaat de uitspraak van een Poolse Jood, dat de Duitsers het martelen zozeer in de perfectie verstonden, dat zij daartoe wel speciaal opgeleid moesten zijn.

Hier moest dit keurcorps in een spoedcursus van een paar maanden leren, hoe men 'hard' wordt en zich daarin oefenen op weerloze mensen, proefkonijnen, die niet alleen met zeer uitputtend werk werden gekweld, niet alleen vrijwel werden uitgehongerd, maar onophoudelijk werden afgeranseld, met knuppels, karwatsen en zweepen en bewerkt met bajonetten. 'Af en toe kwam een Duitse bokser opdagen, om te oefenen; in plaats van ballen en poppen had hij mensen ter beschikking.' Een

enkele slechts verging het niet helemaal aldus; die deed op Westerbork zijn verhaal aan David Koker, die het meteen in zijn dagboek noteerde: ‘...Men had hem alle kleren afgenomen behalve wat hij aanhad. Toen echter een man met zijn tefille’ (gebedenboek) ‘gooide, is hij op hem toegesprongen en heeft gezegd: ik ben hier gekomen om te werken, maar als het moet ook om te sterven. Een paar uur later heeft men hem onder voorwendsel toen zo verschrikkelijk getrapt en geslagen, terwijl hij op de grond lag, dat hij over het hele lichaam opgezwollen was en geloofde nog die dag te sterven. Daarna bracht men hem naar de kommandant, aan wie hij zei, dat hij voor het eerst op sjabbath gereisd had om hier te komen werken. Maar als hij geweten had, dat het hier zo toe ging, dan was hij niet gekomen. De heren keken elkaar aan, zijn de kamer uitgegaan en even later weer teruggekomen. “Waarom voeren de Joden in Europa oorlog tegen ons?”, vroeg de kommandant. “Mij niets van bekend”, had hij gezegd. “Wie is dan Litwinof Finkelstein?” “Geen Jood”, zei hij, “maar een

1 Wielek, p. 88.

[p. 432]

Russische staatsman, die de capaciteiten heeft zijn land te leiden en alleen daarom in een prominente positie is geplaatst”. Waarom de Amerikaanse Joden? “Om niet hetzelfde lot als wij te ondergaan”. “Wat staat er in de Talmoed?” “Niet mensen dood te ranselen. Maar wel: Je mag geen vlees eten, als je er geen hoger dier uit kunt maken”. Tien geboden enz. Hij heeft nog gezegd: “Als Duitsland geen Jodenvervolgingen had georganiseerd, had het de oorlog reeds lang gewonnen. Nergens op de wereld zijn patriottischer Joden dan in Duitsland.” Hij werd in het vervolg met onderscheiding behandeld en kreeg kosjer eten.’

Hij was een uitzondering, misschien de enige. Wat er van de ‘tewerkgestelden’ na deze ‘opleiding in criminaliteit’ (Herzberg) over was (er waren een aantal gestorven), kwam ‘zeer uitgeput’ in Westerbork aan, waaronder de eerste Nederlandse lijdens tijdens deze oorlog aan hongeroedeem; zij waren nog niet het ergst eraan toe. Wij beschikken over een paar ooggetuigen-verslagen van die aankomst. Bijvoorbeeld:

‘21 november 1942: Drie korte stoten op de stoomfluit. Transport in aantocht, met een kwartier kan het in het kamp arriveren. Personeel van de registratie, *Antragstelle*, quarantaine enz. moet zich klaar maken en zich naar hun plaats begeven... Maar dit keer ging het anders dan het gewoon was. Het vrouwelijk personeel werd teruggestuurd. Waarom? “Ja”, zei de chef van de registratie, “dit is zo'n erg transport, dat het beter is dat er geen vrouwen aan meewerken”. Enkele vrouwen protesteerden, want op die manier werden ze uitgeschakeld van het eventueel direct ontmoeten van familieleden, maar de chef hield voet bij stuk: het ging niet.... Ze kwamen de registratie binnen. Deze mensen waren niet aan te zien. Het leken geen mensen meer. Het waren wandelende geraamten. Vel over been. Volledig uitgeeterd. Ze konden nauwelijks op hun benen staan van magerte. In de registratie werden hun gamellen pap gebracht, om hun iets te geven. Bij het zien van de gamellen waren deze arme mensen niet meer te houden. Hier was eten! Ze vlogen als wilde beesten erop af. De begeleiding had echter geen medelijden.’ (Een andere ooggetuige noemt een Nederlandse wachtmeester bij name, die er ‘met zijn gummiknuppel

op in ranselde.’)

‘In plaats van deze arme uitgeteerde mensen te laten gaan, om hun eetlust te bevredigen en een kopje pap te eten, sloegen ze op deze arme wezens in, maar met geen stokslagen waren ze te houden. “Eerst een

[p. 433]

kopje pap”, was de kreet. Toen werd het toegestaan, iedereen kreeg een kopje pap. Voor velen van hen bleek dat kleine beetje nog zelfs te machtig te zijn, want na een paar tellen gaven ze reeds over. Verscheidenen sloegen tegen de grond en moesten in het ziekenhuis worden opgenomen.’ Enzovoorts.

Inderdaad, de commandant van Westerbork liet ze in het ziekenhuis oplappen, voordat ze op transport gingen, de gaskamer in. Door dr. Spanier bewerkt, rapporteerde deze commandant het gebeurde aan zijn superieuren; prof. Cohen wil, dat dezen verontwaardigd waren over wat zij als aanmatiging van de Nederlandse SS beschouwden. Dat betekende het einde van Ellekom. Dr. Harster, door schrijver dezes in 1955 over deze materie ondervraagd, kon zich niet herinneren, ooit van dit kamp te hebben gehoord. Er schijnt niemand van de slachtoffers de oorlog te hebben overleefd.

Ellekom mag dan in de neusgaten van de Duitse heren gestonken hebben als een stukje Nederlands dilettantisme - wat de Joden in hun professionele onderneming Amersfoort hebben ondervonden, doet in doelmatig gerichte onbarmhartigheid weinig voor dat amateurs-werk onder. Wat daar Nederlandse en Duitse beulen in broederlijke samenwerking voor de gemeenschappelijke Germaanse cultuur hebben gepresteerd, gold voor de enkelen, die vergelijken konden, als ‘erger dan Polen’. Een zeer groot aantal kampherinneringen, door niet-Joden later te boek gesteld, getuigt van een werkelijk ongelooflijk systeem van vernedering en marteling, speciaal op Joden toegepast, uitgeoefend door een stel bewakers, wie men had ingeprent: ‘*Nur keine Milde gegen die Juden!*’

‘Eckhoff trapt veel, uiterst graag - zijn ogen in zijn blonde, wat bolle melkboeren-hoofd stralen van geilheid hierbij - en gemeen. De testikels van zijn slachtoffers zijn zijn geliefkoosde doelwit... Kan een oud Amsterdams Joods mannetje, dat onder een, in Eckhoff's opdracht gesjouwde, veel te volle bak zand letterlijk diep gebukt gaat, daarmee niet “*in Laufschrift*” gaan, zoals met blijdschap bevolen wordt, dan laat Eckhoff hem de bak neerzetten en neemt hem mee het bos in. Ook de geslachtsdaad wordt in heimelijkheid verricht! De heimelijkheid wordt al gauw verbroken door een rauw, op honderd meters afstand hoorbaar gegil... De encensering is ook wel eens openlijk...’

Wie dit voor overdreven houdt, kan als gezegd kennis nemen van een vrij groot aantal getuigenissen van niet-Joden, met gedetailleerde

[p. 434]

beschrijvingen van de daar bedreven mishandelingen. ¹ Maar waarom de lezer niet verwezen naar het getuigenis van de kamp-commandant Berg, die de slechtere behandeling van de Joodse opgesloten toegaf en bekende, ze zelf te hebben mishandeld, maar: ‘indien de gevangenen zich niet correct gedroegen of aan het hun opgedragen werk niet voldeden’; uit de beschrijving van dat werk (ondoenlijk van zwaarte) blijkt zonneklaar,

dat er niet aan 'te voldoen' geweest zou zijn, hoe ook; trouwens, wanneer de Jood een ontlibbare draagbak met zand niettemin over een afstand van zeventig meter wist te 'vervoeren', dan 'gooide ik er nog enige scheppen zand bij op', terwijl 'ik de Joden bij het verrichten van hun zware arbeid met een stok tot een sneller tempo aangespoord (heb) en hun, echter bij wijze van straf' (sic. J.P.) 'stokslagen toegediend'. 'Meerdere malen' moesten de Joden, op vrijdagavond, 'bij het ingaan van de Joodse sabbath' enige uren lang 'exercitie-oefeningen' verrichten (looppas, robben en rollen, opstaan en liggen), 'waarbij ik hen met de stok tot een steeds sneller tempo opjoege'. De commandant leidde voor deze oefeningen 'lageroudsten' op, die 'soms uren achtereen' zijn arbeid overnamen. En:

'Ik beken, dat ik mij in 1942 op de ruggen van de Joodse gevangenen, die aan weerszijden van de appèlplaats stonden opgesteld, heb laten voortdragen, zgn. "paardje rijden", van de ene naar de andere zijde van de ongeveer tachtig meter lange appèlplaats. De Joden moesten zich dan met de handen en de voeten op de grond voortbewegen, terwijl ik mij op hun rug plaatste en hun onder het trappen met mijn laarzen aanspoorde, zich voort te bewegen... Deze handeling was door mij als exercitie-straf (bedoeld).'

Deed de Joodse Raad iets in dezen? Wat wist hij trouwens? Op 31 december 1942 voerden de voorzitters met Lages en daarna met de Amsterdamse *Beaufragte* 'besprekingen' omtrent de behandeling van Joden in Amersfoort; de Duitsers zegden een onderzoek toe. Of het heeft plaats gevonden? Enige twijfel blijve gerechtvaardigd.

Wij kennen nogal wat namen van in dat kamp mishandelde Joden, daar doorgemarteld of elders afgemaakt. Daar is de hoogst begaafde schrijver mr. A.S. de Leeuw, niet alleen Jood, maar bovendien nog communist, een tijdlang nog 'ontzien' (laat ons dat woord maar bezigen)

¹ H.L. Lieve en K.R. ter Steege, *Prikkeldraad* (Nijkerk, z.j.); M. van L. Amersfoort (Amsterdam, z.j.); J.F. *Durchgangslager Amersfoort* (z. pl., *Modern Bagno* (Rotterdam, 1947); dl. I, p. 642 e.v.

[p. 435]

als tolk bij de Russische krijgsgevangenen aldaar. Daar is de Amsterdamse wethouder S.R. de Miranda, op 18 juli 1942 gearresteerd en na een verblijf van drie maanden in de gevangenis naar Amersfoort overgebracht, waar men hem op gruwelijke wijze vermoord heeft. Het past, deze figuur in een werk als dit te herdenken. Reeds tijdens de Februaristaking had hij op felle wijze een tot hem gericht verzoek van Asscher afgeslagen, om mede te werken aan het beëindigen daarvan; Asscher zou, let wel: *zou* daarop hebben voorspeld, dat De Miranda er óók aan zou gaan - dit is wel uitgekomen helaas. Wij bezitten tevens het afschrift van een brief, gedateerd 11 juli 1942, waarin De Miranda zich aanbood, de door de Duitsers opgeroepen Joodse jeugd te helpen ('wat ik ook deed eerst voor de Oostenrijkse, daarna voor de Russische en tenslotte voor de Spaanse jeugd'). 'Ik bied dit aan in de overtuiging dat het verbinden van mijn naam aan deze onderneming er toe zal bijdragen, dat de rust in de harten van de moeders en de vaders weer keert.' Typerend voor de kijk, die een intelligente, waakzame Jood op deze eerste deportatie had, typerend zeker voor zijn karakter. Niet onvermeld hierbij blijve, dat Lages op 6 november 1942 beloofde, het 'overlijden' van De Miranda in Amersfoort te 'onderzoeken', en op 21 november verklaarde 'overtuigd te zijn dat deze

heer niet is doodgeslagen'; Asscher 'zou er later nog van horen'...

In september 1943 overleed in het kamp Amersfoort mr. E.B. Asscher, 'het sieraad van de Amsterdamse balie..., toonbeeld van bekwaamheid en integriteit, van confraterniteit en plichtsbetrachting'; hij had een onbeduidend onderdeel van zijn vermogen niet aangemeld. Straf: de dood, de marteldood. Die wachtte deze man hier, maar anderen in Mauthausen of in Auschwitz waarheen men hen van Amersfoort uit heenbracht, zo in het transport van 16 juli 1942, 309 mannen, waaronder 19 van boven 60 jaar, zo een van 26 november 1942, 140 man omvattend.

In de Joodse geschiedenis dier jaren komt het kamp Schoorl slechts in 1941 voor, wanneer er de jonge opgepakten van de twee razzia's korte tijd in verblijven en een aantal Joodse communisten; deze laatsten, èn Jood èn communist, verging het slecht, hoewel de behandeling hier meer bedoelde te vernederen dan te pijnigen; zo moesten zij, 'op de knieën kruipende, een op de grond aangebracht stenen hakenkruis met een tandenborstel schoonmaken', toch werden de mensen niet zelden mishandeld en in elk geval met 'exercities' op ondraaglijke

[p. 436]

wijze vermoed. Niettemin wist de toenmalige waarnemend secretaris-generaal van Justitie, mr. J.P. Hooykaas, geen NSB-er, van de naar Schoorl in februari 1941 overgebrachte Joden te zeggen: 'Daar hadden die jongens het best'.¹

Ook van het kamp Ommen, het beruchte 'Erica', bevat het materiaal berichten van hetzelfde genre als Amersfoort.² 'Wij moesten tegen wil en dank getuigen zijn van de verschrikkelijkste folteringen van deze mensen... Het gemeenste werd hun gelast, te gemeen om te beschrijven, en alle gesmeek om erbarmen werd met hoongelach en scheldwoorden beantwoord. Alles moest hen martelen. Half ontkleed, met opgezwollen gezichten, leverden ze een mooi object. Vooral niet te gauw doodmaken, al werd de dood door de slachtoffers op hun knieën afgesmeekt.' Een andere getuige gewaagt van 'de meest verregaande staaltjes van perverse dierlijkheid'. Mogen wij de gegeven voorbeelden aan de fantasie van de lezer overlaten? Ach, wij moeten ons wel afvragen of hij daarop komen kan!

Er spookt echter in datzelfde materiaal een ander kamp, Doetinchem geheten. Daarin, verluidt het, zouden die Joden een plaats, een wijkplaats, gevonden hebben, die bijtijds, al vóór 1940, begrip hadden bezeten voor het nieuwe Duitsland, die zich achter de Nederlandse Führer, ir. Mussert, hadden geschaard voor de opmars naar een nieuw Europa onder leiding van dat alleszins Germaanse Duitsland.

Dit brengt ons op het onderwerp van de nationaal-socialistische, de z.g. 'Mussert-Joden'.³ In den beginne was de NSB niet antisemietisch, wilde dat althans niet zijn; zeer pertinente uitspraken daaromtrent zijn bewaard gebleven. 'Iedere goed Hollandse Jood is ons welkom in onze gelederen'; met klem verwierp het Hoofdkwartier alle 'valse betichtingen' van het tegendeel. In 1935 heten 150 Joden lid te zijn geweest, vooral in Amsterdam. Toen echter reeds was de kentering begonnen; men nam ze nog wel als lid aan, maar vertrouwde hun geen functie meer toe. Uit bewaard gebleven correspondentie zou men willen afleiden, dat Mussert eigenlijk niet tegen de druk van onderop en van buitenaf bestand bleef; na de herfst van 1937 meldden

¹ Enquêtecommissie, dl. VII C, p.

² *Nederland gedenk* (z.pl., 1946), Uyttenboogaard, *In de klauwen der* p. 13-15; D.C.A. Bout, *In den strijd* Gravenhage, 1947), p. 18-20; *Je M* 1943.

³ *Het proces Mussert* ('s-Gravenh: H.W.J. Sannes, *Onze Joden en Du wereldmacht* (Amsterdam, 1946), p

[p. 437]

zich geen Joden meer aan; Mussert sloot de NSB voor hen op het Landelijk Werkersappèl van 22 oktober 1938, hoewel hij zich in *Volk en Vaderland* van 18 november daarop nog duidelijk op een afstand plaatste van de *Reichskristallnacht*, de Duitse pogrom van enkele dagen daarvoor ('in onze aard ligt afschuw van vandalisme en ongerechtigheid'); trouwens, nog op 19 januari 1940 publiceerde Julius Streicher, hoofdredacteur van *Der Stürmer*, het weerzinwekkendste van alle anti-semietische organen in Duitsland, Mussert's verklaring, dat zijn Beweging geen onderscheid maakte tussen Joden en niet-Joden en dat een Jood, die oprecht nationaal-socialistisch dacht, derhalve zonder bezwaar lid van deze Beweging kon worden.

Onder Duitse druk volgde de formele uitsluiting van Joden uit de NSB in oktober 1940; wie lid van de Beweging vóór mei 1940 was geweest, mocht dat blijven. Tegen zijn kameraad Woudenberg zou Mussert de uitstoting van 'de goede, trouwe Joodse kameraden' 'de slechtste daad van zijn leven' genoemd hebben.

Het is duidelijk, dat met elke nieuwe anti-Joodse maatregel van de bezetter de Joodse kameraden of ex-kameraden erger in de knel kwamen, voorzover zij niet hun standpunt herzien hadden. Een aantal bleef de NSB trouw en het materiaal bevat bewijzen van het dilemma waarin zij zich bevonden.

Een enkel dossier zou eigenlijk volledig hier afgedrukt moeten worden, wil de lezer enig inzicht krijgen in de diepten waartoe de menselijke ontoereikendheid kan afdalen. Enkele hoofdzaken slechts hier. Een Jood, '*leider aus volljüdischen Eltern geboren*', wendt zich op 25 april 1941 met een verzoekschrift tot Seyss-Inquart. Hij vermeldt zijn staat van dienst in de NSB, die er mag zijn. Hij schrijft: '*Vollblutnational-sozialist sein schliesst ein: Pro Deutsch und für den Führer Adolf Hitler*'. (Dit in zijn stuk met hoofdletters). Zijn zoon Adolf is lid van de Jeugdstorm. En toch moet hij ondanks een gouden ereteken in augustus 1940 de NSB uit (en kan slechts 'begunstiger' blijven). Seyss-Inquart (schrijft hij) zal wel begrijpen, wat het is, nu al acht maanden 'diese Tätigkeit einzustellen'. Erger nog: de aanmelding als Jood. Daar heeft hij in het voorjaar van 1941 weken mee getreuzeld (reden: '*force majeure (!) wie Abwesenheit, Krankheit, Ferien usw*'), zodat n.b. de burgemeester van zijn woonplaats hem in maart 1941 liet verbaliseren wegens overschrijding van de aanmeldingstermijn - men kan zich voorstellen, hoe deze burgemeester zich verkneukeld moet hebben in het feit, dat hij de man, overal berucht in het stadje, waar hij woonde,

[p. 438]

op deze wijze tot de orde kon roepen. Hij liep van de ene instantie naar de andere, steeds hoger en hoger (ze staan in zijn verzoekschrift) en kreeg de raad: zich direct aan te melden en dan een verzoekschrift aan Seyss-Inquart te sturen. Hij smeekt nu, die aanmelding voor hemzelf en voor zijn zoon te mogen ongedaan maken, om weer als volwaardige '*national-sozialistische*' burger te gelden en in elk geval hem te vrijwaren voor wat aan verdere maatregelen en straffen nog komt. '*In vollem Vertrauen lege ich unser Los in Ihre Hände.*' Als bijlage n.b. een tegen hem gericht stuk in *Die*

Amsterdamer jüdische Zeitung van 6 november 1936. Zijn verzoekschrift schijnt door verschillende Duitse instanties bekeken te zijn; Schmidt pleitte voor een ‘*Sonderbehandlung dieses Juden bei allen allfälligen polizeilichen Aktionen*’; zijn aanmelding blijft echter gehandhaafd en derhalve wenst Harster dat de gehate ‘J’ op zijn persoonsbewijs komt met de toevoeging ‘*Übrigens wird es ja in der Öffentlichkeit nicht unbekannt sein, das... (de naam) Jude ist*’. Dat is op 20 november 1941; verdere stukken ontbreken.

Er zijn meer zulke verzoekschriften, soms van een welhaast onvoorstelbare zelfvernedering; zo schrijft een niet-Joodse vrouw op 25 augustus 1942 over haar ‘voljoodse’ man: ‘*Unter Ausschaltung seines eigenen Ich nimmt er an der Entwicklung des gegenwärtigen Zeitgeschehens mit dem gleichen Siegeswillen Teil, der von dem wohlgesonnensten Arier nicht übertroffen werden kann. Sein Kämpfertum offenbart sich in dem unerschütterlichen Glauben an die Hochberzigkeit des Führers...*’

Een Haags advocaat, zelf lid van het Rechtsfront, wendt zich in mei 1943 tot Rauter ten behoeve van een paar Joodse families, in zijn brief als ‘*einwandfrei*’ ten aanzien van hun pro-Duitse gezindheid genoemd. Met een enorme omhaal van vleierende woorden verzoekt hij deze 20 ‘*deutschfreundliche*’ Joden een plaatsje in het kleine kamp Doetinchem te reserveren. Op 13 mei tekent *Fräulein* Slotke op dit stuk aan dat Rauter wenst, ‘*dass auf dieses Schreiben hier nichts veranlasst wird*’. Punt.

Zo zijn wij langs deze korte omweg toch weer naar het ‘kamp’ Doetinchem teruggekomen. Wij kunnen alleen maar opmerken, dat het bij nadere kennisneming van de hierop betrekking hebbende documenten zozeer is ingeschrompeld, dat wij het onderzoek maar niet verder hebben voortgezet. Een betrouwbaar gegeven vermeldt er op 15 maart 1943 zeven NSB-Joden, die er slechts tijdelijk verblijven, om naar Theresienstadt te gaan. Op 20 maart heet het, dat Schmidt in mei 1942 een dozijn NSB-Joden van de ster ‘bevrijd’ had, hiervan zes gemengd-gehuwden,

[p. 439]

die dus niet ‘*abgeschoben*’ zouden worden; de anderen zouden via Doetinchem naar Theresienstadt ‘*verbracht*’ worden. Mussert zelf sprak van een twintigtal; een andere bron van veertien personen, ‘ingevolge speciale protectie’ aldaar ondergebracht. In een stuk van Schmidt van 5 april 1943 vindt men zeven namen voor Theresienstadt: ‘*Es wäre... ratsam, wenn diese Juden schnell in Marsch gesetzt würden*’, schrijft hij aan de Rijkscommissaris. Dat moet nog diezelfde maand gebeurd zijn; tegelijkertijd vertrok ook een aantal *Frontkämpfer* alsmede de Nederlandse tekenaar Jo Spier, volgens prof. Meijers, omdat Mussert een bewonderaar van zijn werk was, Mussert met wie hij ‘direct of indirect in zijn jeugd enige connecties heeft gehad’. Mussert zelf noemde Jo Spier en diens vrouw: ‘goede vrienden van ons, geen NSB-leden. Mijn vrouw en ik gingen vaak bij hen eten.’

Wij hebben hiermee het geval ‘Doetinchem’ wel voldoende eer bewezen.

Het kamp Barneveld

En dan Barneveld.

Er zijn weinig onderwerpen, waaromtrent wij binnen het kader van deze geschiedenis zo voortreffelijk ingelicht zijn als dit - en dan niet, omdat het materiaal, in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie verzameld, er zoveel over bevat. Integendeel, zou men kunnen zeggen; documenten van Barnevelders (zoals wij deze kampbewoners maar zullen noemen), dus bijvoorbeeld verslagen, brieven, dagboeken, ontbreken vrijwel geheel. Zo ergens, dan deed hier echter het voorrecht, de eigentijdse historicus beschoren, zijn invloed gelden: de mogelijkheid van navraag. Daarvoor bleek echter één voorwaarde, een onontkoombare in dit geval, vervuld: de Barnevelders hadden, anders dan vrijwel alle in de macht der Duitsers gekomen Joden, het overleefd. De schrijver kon dus, gewapend met een lijst van vragen, bij een aantal hunner bezoeken afleggen, mocht enig, zij het ook soms

[p. 440]

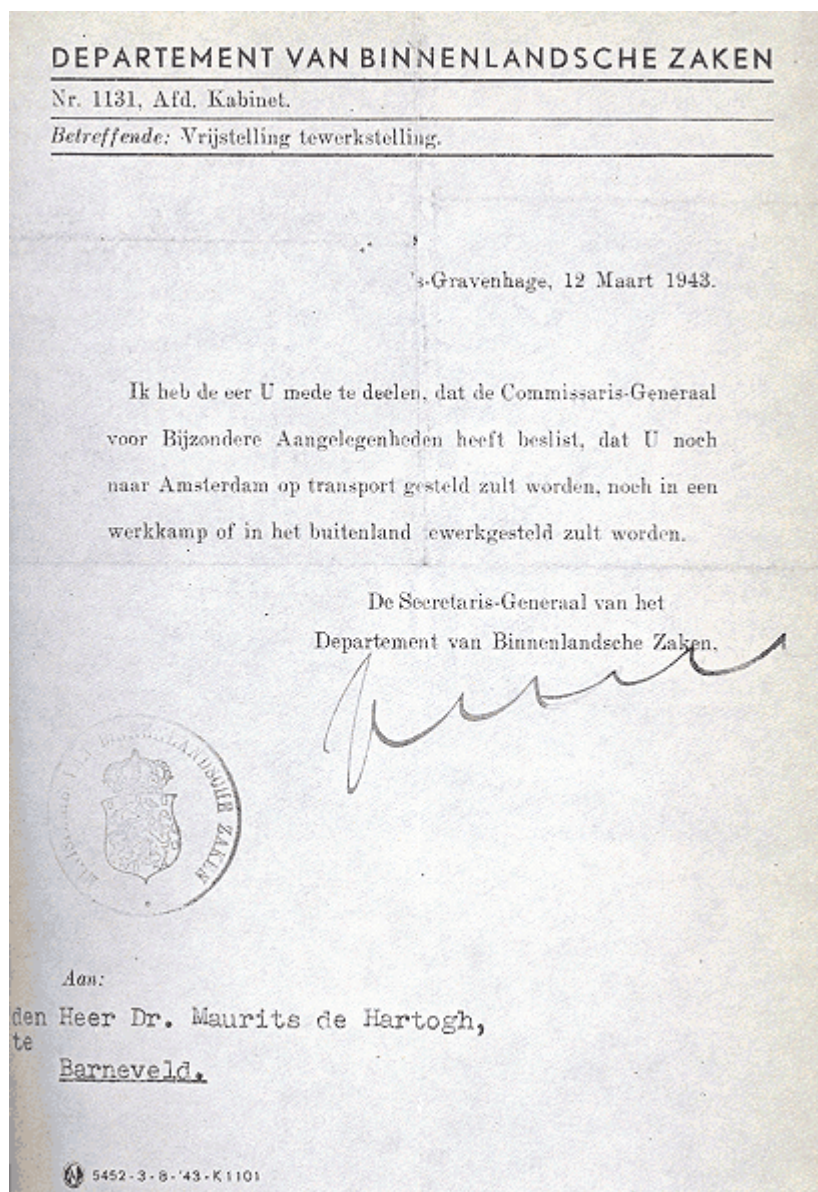
heel belangrijk materiaal in ontvangst nemen, kortom, kon zich een beeld vormen. Het beeld van een van de eigenaardigste en voor latere geslachten misschien onbegrijpelijkste episodien in een aan onbegrijpelijkheden toch wel heel rijke tijd.

Het is de geschiedenis van 'het uitverkoren volkje van Frederiks', of beter 'het uitverkoren volkje van Frederiks en Van Dam'. De eerste heeft in zijn apologie *Op de Bres* een voorstelling van de eerste fase van deze zaak gegeven, daarop neerkomend dat zijn initiatief tot redding van een groep bevoorrechte Joden zijn succes dankte aan de grote spanning tussen Rauter en Schmidt, waarbij de laatste medewerkte, omdat de eerste tegenwerkte. Zou het? Wij vragen het niet eens zozeer, omdat deze Schmidt als Jodenvervolger bij niemand achter hoefde te staan; het is echter niet denkbaar, dat hij deze hulp verleend heeft buiten Seyss-Inquart om, omtrent wiens opvattingen en beslissingen aangaande dit eerste begin geen enkel document ons inlicht. Wij kunnen ons ook niet voorstellen, dat Rauter zulk een helemaal tegen zijn (Rauter's) zin genomen maatregel niet aan Himmler zou hebben gerapporteerd. Paste het niet in het Duitse beleid, de neiging tot verzet van figuren als Frederiks a.h.w. te kanaliseren door hem de gelegenheid te geven, enkelen te redden? En, laatste vraag: wat wist Frederiks, kòn Frederiks weten van de door hem aangeduide spanning tussen deze Duitse machthebbers? Hoe dan ook, Schmidt zou volgens hem iets hebben gedaan. Iets, want Frederiks kwam met slechts vijf Joden te voorschijn. Dezen wilde Schmidt, die Frederiks nodig had, nog wel van wegvoering vrijstellen. Vijf. Ook prof. Van Dam wendde zich tot Schmidt. Zo kwamen er meer en men verkreeg de officiële belofte van Seyss-Inquart, dat deze Joden (wier aantal snel toenam) in Nederland mochten blijven; een veeg teken, zeggen wij, de waarde van Duitse beloften kennend, achteraf.

In elk geval liet Frederiks ze maar internen in het kasteel 'De Schaffelaar' in Barneveld en toen dat slot te vol liep, in een grote villa niet ver daarvandaan, 'De Biezen', deze laatste echter gelegen in het aangrenzende Ede. Barneveld had een 'goede' burgemeester, Ede een 'foute'; derhalve verlegde mr. Frederiks de grens tussen beide gemeenten

zo, dat alle Joden onder de goede kwamen. Wij beschikken over de tekst van de brief, door Frederiks gericht tot de uitverkorenen, die in die oase (of moet men zeggen: in dat sanatorium) mochten neerstrijken: op 11 december 1942 zond hij hun een verhuisplan, lopend over de dagen 16-26 december, met een nauwkeurige opgave van de

[p. *69]

Een 'garantie' van mr. K.J. Frederiks

[p. *70]

Kasteel De Schaffelaar

[p. 441]

mee te nemen inboedels enzovoorts enzovoorts. Uiterlijk 14 december moest de beslissing bij Frederiks zijn, dus van vrijdag op maandag. Voor de betrokkenen een bewogen weekeind, mag men veronderstellen, vooral wanneer, als bij vrienden van schrijver dezès, man en vrouw er verschillend over dachten; in dit hem bekende geval kwam het compromis daarop neer, dat zij gingen, maar van vrijwel de eerste dag af de nodige contacten legden om bijtijds te kunnen vluchten (wat zij ook gedaan hebben). Vele na de oorlog ondervraagden meenden, dat zij het risico van Barneveld niet hadden onderschat, maar dat van onderduiken, gaandeweg het enige alternatief, voor groter hadden gehouden. Enkele anderen had het ‘avontuur’ (‘wij deden iets’) aangelokt, weer anderen het vooruitzicht, ‘even uit te blazen’, op hun verhaal te komen na al die klopjachten en arrestaties aan huis.

En zo verhuisden de Joden, eerst naar het ‘kasteel’, waar een enkele, op dat woord afgaand, zelfs een kamer met badkamer hoopte te betrekken. Vooral de kinderen, die erheen gingen, koesterden begrijpelijkerwijs grote verwachtingen. Een meisje van dertien: ‘Wat ik me nog het best herinner is de mist, die in de omgeving van Barneveld op kwam zetten en die het symbool was van alle gebeurtenissen uit die tijd tussen het afscheid op school en de aankomst op de Schaffelaar.’ Maar dan is daar, voor die kinderen althans, toch het kastéél.

Wij weten vrij nauwkeurig, hoeveel personen in Barneveld deze ivoren torens hebben bevolkt, wie en wat ze waren. Er is een aantal lijsten

over; die van 2 augustus 1943 bevat 640 namen. Het is niet gemakkelijk, een formule te vinden, die het genre mensen, daar ondergebracht, dekt. Was het een elite? Ja en neen, luidt veelal het antwoord; Frederiks en Van Dam zullen allicht vooral personen uit hun eigen maatschappelijke omgeving hebben voorgesteld, hoewel die weer anderen aanbrachten en ofschoon men in Barneveld zelf, in navolging van de Joodse Raad, allerlei onontbeerlijk geheten lieden aantrok; door het scheppen van een z.g. *Dienstliste* haalde men de noodzakelijke tandarts, schoenmaker enz. naar zich toe.

Men kan zich een studie, zo niet een dissertatie, dan toch een wetenschappelijke verhandeling voorstellen over het leven daar. Misschien treffen de onderzoeker in de eerste plaats de spanningen, die zich in zulk een geïsoleerde gemeenschap deden voelen, een gemeenschap, die bovendien in volstrekt abnormale omstandigheden eigenlijk maar wat voortvegeteerde. De schrijver van dit boek, afhankelijk van de antwoorden gegeven op de door hem gestelde vragen, antwoorden

[p. 442]

van een kleine keur van Barnevelders, zal zich hierbij niet weinig beperking moeten opleggen. Er moet wel enige spanning geheerst hebben tussen de bewoners van de Schaffelaar en die van de Biezen. Misschien moet men zeggen: tussen het siervissenaquarium en de goudvissenkom. De Schaffelaar, heet het, was iets sjieker; de Biezen was gezelliger, de Schaffelaar had meer stijl, De Biezen marcheerde beter, heet het, nog eens. De Biezen was 'minder', er zaten ook minder geassimileerde Hagenaars met bijbehorende overtuiging van eigen belangrijkheid; juist doordat op die Biezen eenvoudiger mensen zaten, aldus een buitenstaander die Barneveld enige malen bezocht heeft, was men er meer solidair 'en was het er zindelijker' Natuurlijk leefden in deze gemeenschap ook de spanningen, die onder de Joden erbuiten bestonden, misschien in deze broeikas nog heviger. Er waren Joden die dadelijk na hun aankomst het Kerstfeest wilden vieren, althans datgene doen wat zij met Kerstmis andere jaren gedaan hadden; er waren anderen die zich daar hevig tegen verzetten, ook zoals iemand het uitdrukte: 'assimilanten contra "Pojos's"' (positieve Joden). Er waren diverse *clans*. Er waren ouderen en jongeren, die soms botsten. Géén spanning tussen geld en intellect, aldus een zegsman. Het is mogelijk. 'Een spanning tussen geldadel en intellectuele adel', aldus een zegsvrouw. Het is mogelijk; zij liet daar onmiddellijk op volgen: 'op buitenstaanders moet het de indruk gemaakt hebben van een krank-zinnigengesticht'. Ook dat is mogelijk. Er was nogal wat snobisme. Er was een Zeeuwse kliek. Er was een kliek(je) alcoholdrinkers. Mikrokosmos, zegt de onderzoeker maar, een etiket.

Maar deze spanningen waren slechts één kant van het leven daar; het hele leven omvatte natuurlijk meer. Een bijzonder aardige bron is het bewaard gebleven 'Orderboek'. Zoals men aan de hand van een middeleeuws rechtsboek, bijvoorbeeld dat van Den Briel, iets kan reconstrueren van het leven in zo'n stad, kan men dat met de 'keuren' in Barneveld ook. Wij gaan er met zevenmijlslarzen doorheen. Reeds order nr. 5 houdt zich bezig met het Kerstfeest hierboven genoemd; de directeur, de niet-Joodse heer Wolthuis, bepaalt, dat die viering, 'teneinde alle kerkelijke gezindten zoveel mogelijk in hun gevoeligheden tegemoet te komen', naar het uiterlijk moest worden beperkt: geen kerstbomen en geen

kerstliederen gezongen in de recreatiezalen. Op 27 februari (order nr. 72) verandert de benaming 'Tehuis de Schaffelaar' in 'Joods Tehuis Barneveld' en 'De Biezen' in 'Joods Tehuis De Biezen'. Order nr. 76 regelt nader de godsdienstoefeningen;

[p. 443]

elke zaterdag voor de Joden, zondags om de 14 dagen voor Protestanten; deze laatsten, een kleine veertig, staan met naam en toenaam in order nr. 94. De dagindeling vindt men in order nr. 85 van 15 maart 1943. Order 95 roept eventueel Rooms-Katholieken op voor godsdienstoefeningen. Verschillende orders hebben betrekking op bezoeken, zowel van buiten af als tussen de beide tehuizen onderling; die mogelijkheden worden steeds meer beperkt. Order nr. 184 decreeteert: vanaf heden (23 juni 1943) mogen de inwoners slechts bezoek ontvangen van Joden; order nr. 208 van 8 juli verzacht dat weer wat: Arische delen van een gemengd huwelijk bijvoorbeeld mogen wèl komen. Order nr. 223 van 27 juli laat voortaan maar één predikant voor de godsdienstoefeningen toe: ds. M.C. Slotemaker de Bruïne. Een aantal orders houdt zich bezig met de bewegingsvrijheid die steeds geringer wordt; op 28 september mogen de bewoners 's avonds na achten niet meer zonder geleide de gebouwen uit. Een dag later moeten ze overdag eruit, onder geleide. Van de Duitsers dan.

Allerwegen spreekt men met lof over wat er voor het geestelijk leven werd gedaan. Concerten, voordrachten, onderwijs. De Haagse geleerde dr. E.A.M. Speijer legde hier de grondslag voor zijn, ook voor de leek boeiende studie *Entomologisch werk in de Nazikampen*. De kinderen kregen er onderwijs, van professoren en van ondeskundigen; de kwaliteit was van dien aard, dat de afgenomen examens later konden worden gehonoreerd. Een van de leraren schreef: '... het onderwijs werd zeer serieus opgevat... er werden hele dagen debatten gehouden over een kind, dat wel of niet zou overgaan en men debatteerde heftig, of dit kind wel of niet een onvoldoende voor Duits in zijn rapport mocht hebben'.

Een deel van de Barneveldse schooladministratie is nog over; het is haast ontroerend van normaalheid; elk potlood is er verantwoord. De kinderen waren er mede daardoor niet ongelukkig te noemen, ook al kromp hun bewegingsvrijheid steeds meer in. 'Toch realiseerde ik me nooit bewust dat we gevangen zaten', aldus het meer geciteerde meisje. Op Westerbork zou ze nog wel met grote dankbaarheid aan Barneveld terugdenken, want: 'Is er wel iets ergers voor een kind van die leeftijd denkbaar dan zo'n volkomen gebrek aan ruimte om alleen te zijn?'

Westerbork, staat in het slot van de vorige alinea, als overgang tot deze. Barneveld was van zijn ontstaan af een aantal Duitsers hier te lande een doorn in het oog, al was het dat misschien alleen al doordat het

[p. 444]

een stichting van Schmidt was. Of deze het gevaar had kunnen keren, indien hij niet in 1943 ware gestorven? Het is moeilijk aan te nemen. Te machtige instanties immers kenden voor de Schaffelaar en de Biezen maar één oplossing: weg ermee! Op 29 april 1943, nog vóór Schmidts dood, wil Rauter bij Seyss-Inquart een wegvoering naar Theresienstadt bepleiten; op 5 mei herhaalt hij dat; hij is een man van opruimen: wat weg is, is weg. Ook anderen doen een duit in het zakje: zo *Fräulein* Slotke, die op bevel van

Zöpf samen met Fischer op 11 mei in Barneveld de daar ondergebrachte ‘*Protektionsjuden*’ bezichtigt: in de Schaffelaar vinden zij dan 363 Joden (147 mannen, 216 vrouwen, 77 kinderen onder 18 jaar) en in de Biezen 175 (74, 101, 36), in totaal 538. Die zijn daar op lijsten gekomen ‘*ohne Einreichung von Unterlagen*’, m.a.w. de *Sicherheitspolizei* kent hun antecedenten niet en dient die toch waarlijk te kennen. Maar *Fräulein* Slottke, van wier vaardige hand dit verslag is, ruikt het gevaar: ‘*Ein grosser Teil der in Barneveld befindlichen Juden dürfte dieser Überprüfung, vom sicherheitspolizeilichen Standpunkt aus gesehen, nicht standhalten.*’

Hier valt het moeilijk een glimlach te onderdrukken: bij de gedachte aan zoveel keurige mensen uit éérste families... Deze Joden hebben hun meubelen bij zich. En, vervolgt het *Fräulein*, ze hebben ze compleet bij zich, moet men aannemen, want ze rekenden erop, in Barneveld te blijven. Zodat het zaak is, bij een eventuele wegvoering de *Einsatzstab Rosenberg* in te schakelen. Blijkbaar rekent het *Fräulein* er niet op, dat deze *Protektionsjuden* in Barneveld zullen blijven.

Wanneer het vooral Rauter en de *SS* moeten zijn, die hun als beschermelingen van Schmidt slecht gezind blijven, dan verwondert het niet, dat het Nederlandse filiaal van de laatstgenoemde keurtroep ook een duit in het zakje doet. Dat gebeurt in hun weekblad *Storm*, op 11 juni 1943, met een artikel, dat vooral mr. Frederiks te lijf gaat, die zoveel ‘joods gespuis’ ‘een aangenaam dak boven hun hoofd (heeft) bezorgd en bovendien een wandelbos dat er zijn mag’.

Schmidt ontviel vrij kort na het verschijnen van dit artikel zijn *Führer*. Hierna, misschien hierdoor, werd de positie van de Barnevelders zo verzwakt, dat het verwondering baart dat men ze nog zo lang met rust liet. De zomer verstreek zonder alarm, maar op 28 augustus verzoekt Berlijn (*RSHA IV B 4*), de ‘700 in Barneveld befindlichen sogenannten protegierten Juden für das Aufenthaltslager Bergen-Belsen zu erfassen’, in dit Bergen-Belsen wordt plaats voor hen gemaakt en dan moet het maar gebeuren. Dit verzoek namens Eichmann aan

[p. 445]

Harster in Den Haag. Op 3 september deelt Frederiks aan Harster mee, dat in Barneveld 651 Joden zitten, 468 op de Schaffelaar, 183 op de Biezen, terwijl Harsters opvolger, Naumann, *SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei*, in een rapport aan Seyss-Inquart op 4 september van 690 *Protektionsjuden* spreekt; hij vermeldt, dat het in de bedoeling had gelegen, hen naar Theresienstadt te sturen, maar dat nu Bergen-Belsen daarvoor in de plaats komt, omdat de eerste plaats vol is. Hoe dan ook: de Barnevelders moeten weg. En waarom? Omdat Nederland in elk geval *enjudet* moet worden. Verder doen die Barnevelders geen nuttig werk. Ook zijn ze een gevaar voor ‘*Ruhe und Ordnung*’, want er zit te veel Joodse ‘*Intelligenz*’. Overall waar het verzet optreedt, werken de Joden; de moordenaars van generaal ‘Seyffert’, van procureur-generaal Feitsma, van de Marechausseewachtmeester Van den Brink zijn Joden, de voortvluchtige Jood De Groot leidt de Nederlandse CPN. Enzovoorts. Bergen-Belsen dus, dat van 1 oktober af (‘*nach Fertigstellung der sanitären Anlagen*’) deze 750 best kan opnemen. Seyss-Inquart besluit echter: Westerbork, daar zullen zij tot het eind van de oorlog blijven.

In de loop van september 1943 nemen de slechte voortekenen toe: op 10 september verneemt de Joodse Raad officieel uit Den Haag, dat

Barneveld zal blijven zoals het is, op 16 september, dat Barneveld ongehinderd zal blijven voortbestaan; dit bericht komt officieel en zelfs tweemaal. De geschiedschrijver, die deze dingen in een ander perspectief ziet, heeft niettemin moeite, te begrijpen, dat men na deze verzekeringen niet inzag, hoe nabij het einde was. In Barneveld kwam het voor velen als verrassing. Op 29 september, de dag waarop men de Joodse Raad in Amsterdam ophief, waren de Duitsers daar: in een half uur moest men 'reisefertig' zijn; een ooggetuige bericht, dat de Duitse leider de jongeren ruimschoots de gelegenheid gaf te ontvluchten; hij liet het hek onbewaakt. Van die ruime gelegenheid hebben niet velen gebruik gemaakt; wij bezitten een door de Duitsers opgestelde lijst van 25 personen, die bij het transport van Barneveld naar Westerbork 'vermist' werden, hieronder drie, die in Barneveld waren overleden. Die 22 waren inderdaad in meerderheid jonge mensen; er was een Rotterdamse familie bij van vijf personen, ouders met drie kinderen, die zich dus uit de voeten heeft kunnen maken. Op de vraag, waardoor of waarom niet meer gevlucht zijn, althans een vlucht hadden voorbereid, antwoordden niet weinig overlevenden met een verwijzing naar de collectieve verantwoordelijkheid, een enkele weet

[p. 446]

deze werkeloosheid aan het hele oase-karakter, aan de onwezenlijkheid van het bestaan in dat kamp.

Dezelfde mr. Frederiks, in *Storm* beschimpt wegens zijn begunstiging van deze Joden, krijgt in *Het Parool* van 30 oktober 1943 de volle laag; naïviteit, lafheid, ijdelheid, karakterloosheid worden hem hier met zoveel woorden verweten: de Duitsers hebben 'beloofd' dat de weggevoerde Joden in Westerbork mogen blijven en Frederiks zal dat wel weer ijverig geloven, verbreiden en 'als bewijs van de verdienstelijkheid van zijn aanblijven laten afficheren'. 'Natuurlijk hebben de Duitsers de heer Frederiks in zijn hemd laten staan... een slappe, nadelige en onvaderlandse figuur, wiens rol hoe eerder hoe liever uitgespeeld behoort te zijn...'

Een ooggetuige¹ verhaalt de aankomst in Westerbork van deze 'laatsten der Mohikanen', die in barak 85 achter het prikkeldraad een onderkomen zonder gerief vonden, 'een vuile beestenstal om van te kotsen; met één slag tot dezelfde paupers verlaagd als het *profanum vulgus*, dat geen bijzondere verdiensten kon doen gelden en rechtstreeks uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gestoten'. Van meer dan een kant heet het, dat de kamp-commandant hen onaangenaam bejegende en eigenlijk had willen doorzenden; dat zij geen exportartikel vormden, zou hem verleid hebben tot 'gepest aan alle kanten'. En zaten ze daar nu veilig? Voelden zij zich er veilig? Zij hadden van mr. Frederiks vóór hun gang naar Barneveld de meest geruststellende verklaringen ontvangen namens Schmidt, maar Schmidt was dood. Nog op 25 augustus 1943 had Frederiks een hunner bericht, dat hij niet in het buitenland te werk zou worden gesteld, maar wat was dat alles waard? Zij zaten in een barak en stonden op een lijst. Berlijn (*RSHA, IV B 4*) liet hen niet uit het oog; reeds op 21 oktober 1943 gaat er weer een bericht, nu naar Zöpf; Bergen-Belsen is op bevel van Himmler voor het verblijf 'sogeannter prominenter Juden' gesticht, dus mogen deze lieden niet in Westerbork blijven; Zöpf moet daarover met Seyss-Inquart gaan praten. Enkelen hunner gaven zich op voor het eerste transport dat in januari 1944 naar Bergen-Belsen vertrok, omdat hier een kans op uitwisseling naar Palestina in stak, of heette te steken. Rauter bleef boren, bij Frederiks en bij

¹ Ph. Mechanicus, *In depôt, daç* (Amsterdam, 1964), p. 175.

Van Dam; hij wou deze Joden (evenals de gedoopten) in juni 1944 naar Theresienstadt hebben; mocht immers de toestand in Nederland in verband met de oorlog zo ernstig

[p. 447]

worden dat zij naar Duitsland moesten, dan zou hij, Rauter, er niet meer voor kunnen instaan, waar in Duitsland die Joden dan terecht zouden komen. Dit 'loyale voorstel' van Rauter was een normale woordbreuk. Op 4 september 1944 stond voor deze bevoorrechte groep (en voor anderen) de trein gereed, die hen naar Theresienstadt zou brengen. Wij bezitten de lijst met alle namen, 654, waarvan 16 doorgehaald.

Enkelen hunner mochten in het voorjaar van 1945 naar Zwitserland; een paar stierven, de rest beleefde de bevrijding door de Russen. Waardoor zij wel, anderen niet? Geen enkele der ondervraagden kon daar enig antwoord op geven; er is blijkbaar geen bevel geweest om hen naar de Poolse gaskamer te sturen, maar de verklaring hiervan heeft de schrijver nergens kunnen vinden. De oorlog is voor hen in elk geval op tijd geëindigd; een maand, een kwartaal, of een jaar langer, en zij waren de weg der anderen gegaan. 'Zij hebben hun leven aan mr. Frederiks en prof. Van Dam te danken', zegt Herzberg.¹ Schrijver dezes kan daaraan toevoegen, dat zij de eerste daarvoor dankbaarder geweest zijn dan de tweede, getuige de huldiging hem in januari 1954 bereid, een huldiging, weliswaar in besloten kring, maar toch in verschillende grote kranten verslagen, een huldiging in 'De Witte Brug' in Den Haag. Er is over deze zaak wel iets te doen geweest in *De Joodse Wachter*² - ook dat behoort tot de geschiedenis van de Nederlandse Joden in de bezettingstijd: 'Met veel nadruk willen wij' (de redacteur, prof. S. Kleerekoper) 'verklaren, dat wij niemand, die in de jaren 1940-45 veiligheid zocht, dit op zich zelf ook maar enigszins willen verwijten. Er waren echter allerlei manieren om te trachten deze veiligheid te bereiken. De Barneveldgroep nu deed dat onder bescherming van een ambtenaar op grond van geen ander criterium dan te behoren tot de Joodse intellectuele bourgeoisie, aldus een klassenscheiding markerende, die tot de afschuwelijkste bladzijden van de historie van het Nederlandse Jodendom in bezettingstijd hoorde.'

Met deze aanhaling - de in Kleerekoper's artikel uitgesproken veroordeling van juist deze huldiging onderschrijven wij volledig - zij in dit boek het verhaal van de episode Barneveld afgesloten.

¹ Herzberg, p. 132-133.

² 19 febr. 1954.

[p. 448]

De Palestina-pioniers

Wie van sterk sprekende tegenstellingen houdt, zal de schrijver zeker gaarne vergezellen naar een stukje Joods leven van toen, dat in vrijwel alle opzichten een volkomen contrast vormde met de zo even genoemde groep. Jonge mensen, volstrekt niet ‘garriveerd’, in verbondenheid strevend naar een ideaal, gereed voor het offer, bereid tot verzet: hoe anders dan de Barnevelders! ‘Geen enkele groep onder de Joden in Nederland heeft recht op meer algemene en onverdeelde waardering dan zij. Geen enkele groep, die er minder aanspraak op maakt.’ Aldus Herzberg,¹ hiertoe bevoegd als niemand. Niet op deze, maar op een andere plaats in dit boek zal blijken, waarom schrijver dezes volmondig met deze lof instemt, een lof, die zeker niet overdreven is.

Deze ‘chaloetziem’, pioniers, waren niet alleen Nederlandse Joden, lang niet. Het minste echter, waartoe de geschiedschrijver zich verplicht moet voelen, is wel, dat hij nalaat een verschil te maken, dat zij zelf niet zouden hebben gewenst. Daarom vinden zij ongescheiden een plaats in dit boek, hier en straks.

Van de zes organisaties, die zich bij het uitbreken van de oorlog in Nederland bevonden, was de oudste opleiding die in Deventer, geleid door Ru Cohen, broeder van prof. Cohen. Van 1933 af werkte deze ‘Deventer Vereniging’; in een rapport, waar wij ook andere gegevens aan ontlene, vindt men sprekende cijfers van de in de oorlog geleden verliezen. In een vorig hoofdstuk hebben wij al melding gemaakt van het werkdorp in de Wieringermeer, dat van de Stichting Joodse Arbeid. Eind 1933 had de Nederlandse regering voor deze stichting ongeveer honderd hectare pachtgrond ter beschikking gesteld; het dorp met landerijen enz. dijde uit tot 300 ha; terecht spreekt prof. Cohen van ‘een stukje Israël, in Nederland’. In het materiaal is een overzicht bewaard gebleven, op 24 maart 1941 aan de *Sicherheitspolizei* toegezonden en dat een groot aantal bijzonderheden bevat over doelstellingen en arbeid van deze kolonie, met een beklemtoning, misschien met een extra-accent, van de emigratieplannen: 450 leerlingen van het werkdorp zijn al in de loop der jaren naar vreemde landen (*‘nach überseeischen Ländern’*) vertrokken en 45 leerlingen bezitten niet alleen een San Domingo-visum, maar tevens een verlof tot vertrek van

¹ Herzberg, p. 174.

[p. 449]

de Duitse autoriteiten, nieuwe visa zijn in het vooruitzicht gesteld.

Men mag wel zeggen, dat dit werkdorp van zijn oprichting af de toorn gaande hield van de NSB. Toen de oorlog over het land gekomen was, nam de critiek niet af; integendeel. In het begin van de bezettingstijd was de leider M. Katznelson als Palestijns staatsburger geïnterneerd; zijn opvolgers, eerst mr. Herzberg, later de heer Jules Gerzon, vonden wij met

zeer veel lof vermeld. Uit de notulen van de secretarissen-generaal in het najaar van 1940 valt op te maken, dat zich voortdurend moeilijkheden omtrent dit werkdorp voordeden; ook deze worden aan de NSB toegeschreven, op wier aandringen de *Sicherheitspolizei* in het voorjaar van 1941 (een bron noemt 20 maart 1941; Herzberg schrijft: februari) ingreep. Een zestigtal jongens mochten er blijven, tot augustus van hetzelfde jaar, toen ook zij moesten vertrekken; zij vonden dank zij de toewijding van een aantal Joden elders onderdak; omtrent hun lotgevallen bevat het materiaal enige gegevens. In een vorig hoofdstuk is reeds vermeld, hoe vele pioniers, het zouden er 57 geweest zijn, in de *razzia* van 11 juni 1941 zijn meegesleept op een wijze, die men kwalijk anders dan verraderlijk kan noemen, waarmee geenszins een speciaal accent op juist deze Duitse maatregel bedoeld is.

In 1937 was in Gouda, in de Catharinahoeve, een tehuis geopend voor Joodse jongens en meisjes van 15-17 jaar, merendeels Nederlanders, die daar onderricht kregen in tuinbouw. Van alle jeugdgroepen bleef deze het langst aan het werk en het is triest, de leider, dr. M.R. Litten met zijn vrouw, eveneens zeer geprezen, nog in oktober 1942 te zien meevechten om 'stempels', triest, niet zozeer, omdat hij eenvoudig niet nalaten kon om voor zijn pupillen mee te grabbelen, maar omdat de reeds verstrekte stempels volgens hem gegeven waren aan kinderen van 'verdienstelijke ouders', overigens beginnelingen op de jeugdfarm, terwijl de flinkste pioniers ervan verstoken bleven. Ook hier berokkende de NSB heel veel moeilijkheden; ook hier was het spoedig gedaan. Dank zij het voorbereidende werk, vooral van mevrouw Litten, kon een redelijk aantal jongelui, die de farm z.g. ontruimden om naar Vught te gaan, onderweg onderduiken.

Aan de *kibboets* Franeker was een zo gunstig lot niet beschoren. De leden werden in het najaar (september) 1941 opgepakt, 20 in totaal, 'omdat zij grote voorraden hadden gehamsterd'; er waren ook andere beschuldigingen, even absurd. Van de 20 werden toen nog 6 Nederlanders losgelaten, van de overige 14 overleefde een enkele de oorlog.

[p. 450]

Dit was voor andere kolonies een teken aan de wand, heet het. Niet overal helaas. In Loosdrecht wel; in drie dagen tijd wist men daar 48 pioniers (of 50?) weg te werken, als feit uniek; toch kwamen nog 14 daarvan gepakte jongens in Polen om. In het *Algemeen Politieblad* van 3 september 1942 verzoekt de burgemeester van Loosdrecht hun opsporing; het zijn vijftig namen van jongelieden, verdacht 'van woonplaats te zijn veranderd zonder de vereiste vergunning te hebben'.

De jeugdfarm in Elden, voor jongelieden van 16-19 geopend op 21 juni 1941, telde in de herfst van 1943 nog 40 pupillen, waarvan 36 door de Duitsers op 3 oktober werden opgepakt; 4 doken onder, waarvan weer 3 via Frankrijk en Spanje naar Palestina wisten te ontkomen. Ook hiervan bezitten wij de cijfers; een ander stuk heeft een aantal namen voor ons bewaard, o.m. van de directrice mevr. De Bruin. De laatste spreekbeurt, in die jaren buiten Amsterdam vervuld door de schrijver van dit boek, vergezeld van zijn vrouw, was juist daar; hij herinnert zich nog de wonderbaarlijke sfeer, waarin hij met behulp van lantaarnplaatjes een beeld poogde te geven van het werk van grote Nederlandse schilders en het

debat, dat zich ontwikkelde over de Hebreeuwse letters, door Jan van Scorel aangebracht op de zoom van het kleed zijner Maria Magdalena (Rijksmuseum) en dat onder de toen alreeds donkere dreiging, die hing boven hen, boven ons.

In verband met het bovenstaande verdient de Joodse Centrale voor Beroepsopleiding (opgericht in juni 1940) enige plaats, veel plaats zelfs, wilde men als maatstaf bezigen de toewijding harer medewerkers en de hoogheid van haar doel. Onder haar immers ressorteerden een aantal instituten als de hierboven genoemde en andere; verder had zij de vakopleiding (voor allerlei handwerk e.d.) onder haar hoede (dit vooral gericht op beroepsomvorming met het oog op emigratie), terwijl het geheel geplaatst werd in het kader ener geestelijke scholing van zeer positief en opbouwend karakter. Er zijn in het materiaal nog al wat cijfers over. Haar president was tot zijn wegvoering toe Max Bolle, daarna de reeds genoemde Ru Cohen; haar directeur A.M. Cohen. De omstandigheden, waaronder deze personen en hun medewerkers hebben moeten arbeiden, zijn bijna niet te begrijpen; hier zij alleen herinnerd aan de onophoudelijke confrontatie met een vijand die voortdurend kon toeslaan - en dat ook van tijd tot tijd volkomen onberekenbaar deed -, met een vijand die nu eens uitsprak, dat hij tegen dit soort arbeid geen bezwaar had, omdat ze de ook door hem

[p. 451]

nagestreefde Joodse emigratie ten goede kwam, dan weer tegenwerkte en in elk geval met kleine en grote plagerijen voortging, zolang deze Joodse Centrale voor Beroepsopleiding bestond. Zij overleefde de Joodse Raad niet en verdween met haar in de liquidatie van 29 september 1943.

Op het verzet der *chaloetziem* komen wij nog terug.

En hier moeten wij onze opsomming van de verschillende elementen van de Joodse bevolkingsgroep mee afsluiten.

Joden in België en Nederlands-Indië

Er is één element, dat wij noodgedwongen alleen maar vluchtig kunnen aanduiden. De aan de auteur verleende opdracht tot het schrijven van de geschiedenis der Nederlandse Joden gedurende de bezettingstijd zou hem er eigenlijk toe moeten verplichten ook diegenen te behandelen, die buiten de Nederlandse grenzen vertoefden, waar ook ter wereld. Een aantal hunner zal t.z.t. nog in ander verband in deze bladzijden voorkomen, maar de meesten worden hier alleen maar terloops vermeld. En dan waarlijk niet, omdat hun lotgevallen niet de moeite ener beschrijving zouden lonen. Maar de gegevens zijn te gering in aantal en te dispaaraat, om als grondslag te dienen voor een bevredigend beeld.

Iets weten wij van de in België wonende Nederlandse Joden, een enkele maal erin geslaagd, dank zij de aldaar wat gemakkelijker liggende mogelijkheden, de dans te ontspringen.

Wat duidelijker staat ons de geschiedenis van de Joden in het voormalige Nederlands-Indië voor ogen. Algemeen verluidt, dat de Japanse bezetters aanvankelijk geenszins anti-Joods waren, ja, hen als 'Oosters' volk een tijdlang hebben ontzien. Dit veranderde echter, toen de Duitse adviseur dr. Wohltat, op Java aangekomen, hun de schellen van de ogen deed vallen; pas toen, in 1943, verdwenen Joden (en vrijmetselaars) in kampen, al ontbrak hier de Duitse *Gründlichkeit* en bleven vele 'statenlozen' ongemoeid. In één kamp liet men eens

[p. 452]

tien Joden aantreden, om ze met de plaatjes in de *Stürmer* te vergelijken - het kwam niet uit. Stierf daar een Jood, dan vond zijn begrafenis met het vereiste ritueel plaats. Maar Nederlandse niet-Joden noemden een wrede kampbewaker, die 'iets Joods' in zijn uiterlijk had, een 'Jodenlummel'. Het bleek vooral moeilijk de Japanners ervan te overtuigen dat niet alle Amerikanen Joden waren en vooral dat Roosevelt, wiens moeder Sarah heette, dat niet was. In het algemeen heet de behandeling van de Joden in de kampen weinig te hebben afgeweken van die van de anderen; alleen in het kamp Tjimahi mochten zij minder vaak hun kleren wassen.

En verder? Misschien zal deze of gene nog eens opsporen, hoe de paar Nederlandse Joden, die in Duitsland (!) de oorlog hebben overleefd, zich erdoor hebben geslagen. Wie weet, of niet toch iemand erin zal slagen, die Joden voor ons te doen leven, die buiten Nederland, soms heel ver van Nederland vandaan, in spanning en angst het oog gericht hielden op het vaderland, waar hun verwanten, hun vrienden aan de vervolgingen van de bezetter overgeleverd waren. Het materiaal bevat iets omtrent hen, maar, als reeds gezegd, te weinig.

De Joodse Raad

Het wordt tijd, dat wij na deze korte beschrijving van 'land en volk' in de Joodse 'staat-in-de-staat' hier te lande, enige aandacht schenken aan zijn regering. Meer dan ooit hinkt hier de beeldspraak. De regering van de Nederlandse Joden? Dat was natuurlijk de Joodse Raad. Kan men echter iets aanvangen met termen als 'uitvoerende' of 'wetgevende macht'? Zij zouden belachelijk zijn. Regering kan nog, misschien dan: een schaduw-kabinet, maar dan niet in Engelse zin opgevat: inderdaad een regering zonder substantie.

Het beste is echter, van alle beeldspraak af te zien en de Joodse Raad aan de orde te stellen. De geschiedschrijver heeft hier waarlijk niet te klagen over een tekort aan materiaal, zowel uit de tijd zelf (bijvoorbeeld de notulen van zijn vergaderingen) als uit de eerste jaren na de

[p. 453]

oorlog. Wat die notulen betreft, zij eraan herinnerd, dat daarbij onderscheid gemaakt dient te worden tussen die, welke alleen bestemd waren voor de Joden (bijvoorbeeld die van de vergaderingen van de Joodse Raad alsmede de in het Nederlands gestelde omtrent besprekingen met de Duitsers enerzijds), en die, welke op den duur door de Duitsers werden geëist als een bevestiging van het besprokene; deze laatste waren uiteraard 'gekleurd', niet ten aanzien van de feitenweergave (dat zou ondoenlijk zijn geweest), maar in de gekozen bewoordingen en in de accentverlening aan bepaalde feiten. Verder zijn daar de verhoren van na de oorlog. Alleen al het aantal daarvan, in de jaren 1947 en 1948 inzake de activiteit van de Joodse Raad afgenomen, bedraagt ruim driehonderd, tot een totaal van meer dan 1000 bladzijden; alleen al die, tussen 19 april 1947 en 20 oktober 1948 aan prof. Cohen afgenomen, beslaan hiervan zowat 250! En dan is er natuurlijk nog het geredde deel van het eigenlijke archief van de Joodse Raad, de vele gegevens uit Duitse bron, de talloze uit Nederlandse, Joodse en niet-Joodse, enzovoorts.

Blijven er geen wensen over? Natuurlijk. Er zijn uiteraard leemten, soms zeer voelbare. Zo verhaalt mej. F.D. de Lange, tot 29 september 1943, de dag harer deportatie, secretaresse van prof. Cohen, dat zij naast de *Gedächtnisaufzeichnungen* van gesprekken tussen Joden en Duitsers, van bijzondere besprekingen, 'waarbij het erg heftig was toegegaan', in tweevoud geheime verslagen maakte, welke alleen aan prof. Cohen (die ze dicteerde) en aan haarzelf bekend waren; deze stukken, op twee verschillende plaatsen bewaard, zijn vermoedelijk verloren gegaan.

De Joodse Raad is al meermalen in dit verhaal genoemd en vooral zijn oprichting is uitvoerig geschilderd. Het zal in de nu volgende bladzijden niet geheel en al mogelijk zijn herhalingen te voorkomen, nu wij overgaan tot een beschrijving van zijn organisatie. Daarbij doet zich de voor de hand liggende moeilijkheid voor, dat deze organisatie steeds verder is uitgedijd en eigenlijk nooit helemaal dezelfde gebleven is, zodat elke momentopname een onvolledig beeld oplevert. Enige documenten geven een idee van deze woekergroei. Zo bestaat er een overzicht van de activiteiten van het Algemeen Secretariaat, vermoedelijk uit de overgangstijd 1942-1943; het is een ministerie niet onwaardig en des te sprekender, omdat men het

vergelijken kan met een overzicht van september 1941. Een stuk van 17 juni 1942 geeft enige indruk van de gedetailleerdheid van deze organisatie; van een toch

[p. 454]

hoogst onbeduidend onderdeel als het beheer van de fietsen, aan de Joodse Raad toegestaan, bestaat een lijst met 954 namen van berijders, voornamen, geboortedata, adressen, merken en framenummers. Niets echter geeft een sterkere impressie van haar uitbreiding dan de *Gids van de Joodse Raad voor Amsterdam*, afgesloten op 15 maart 1943. Niet alleen immers bleek het nodig, gedurende de druk een aantal wijzigingen en aanvullingen op te nemen, maar een van de bewaard gebleven exemplaren bevat weer op schier elke bladzijde nieuwe wijzigingen en aanvullingen - en is mogelijk nog niet compleet. Het is een gekrioel van personen, functies, bureau's, met bijbehorende paperasserij - gelukkig maar vernemen wij in januari 1942, 'dat het ongewenst is, dat de bureau's onderling in het Duits corresponderen'. Dat had er nog net aan gemankeerd.

In het eerste nummer van het *Joodse Weekblad*, dat van 11 april 1941, vindt men de namen van de leden van deze Joodse Raad, buiten de twee voorzitters achttien, allen mannen. Zijn samenstelling bleef geenszins ongewijzigd. Sommige leden trokken zich terug (de heren Kan en Kisch op principiële gronden). Een enkel lid overleed; soms voerden de Duitsers plotseling een lid weg; in 1943 bleken een drietal leden eensklaps 'van ras' niet Joods. Ook trad er nog wel iemand toe. De liquidatie in september 1943 betrof niet veel meer dan de voorzitters.

Vooraf uit het *Joodse Weekblad* kan men de ontwikkeling van de organisatie onder deze Joodse Raad vrij goed volgen. Het treft, dat op 27 juni 1941 het kleine lijstje van bureau's opgegeven staat onder de kop: 'Adressen, die men nu weten moet'; de geschiedschrijver kan achteraf alleen dat 'nu' beklemtonen. Het lijstje op 7 november 1941 ziet er al wat groter uit, er is wat meer tekening in; het *Joodse Weekblad* van 19 december 1941 komt met het bericht van het nieuwe kantoorgebouw Nieuwe Keizersgracht 58, maar daarnaast blijven een aantal andere adressen bestaan. Op 10 april 1942, in het eerste nummer van de tweede jaargang, is er alweer wat meer; op 25 september 1942 (wij nemen hier en daar slechts een steekproef) vult de lijst een hele kolom; in het nummer van 11 december 1942 is zij weer met een paar adressen verrijkt.

De aderlatingen in 1943 zijn natuurlijk niet zonder effect gebleven. Op 1 april vinden wij nog voor Amsterdam ruwweg 8000 ambtenaren vermeld, voor de rest van Nederland (Noord- en Zuid-Holland) de provincie Utrecht en de steden Den Haag, Rotterdam en Utrecht, ongeveer 560. Na de grote klopjachten in mei en juni maakt het

[p. 455]

Joodse Weekblad van 23 juli gewag van een 'reorganisatie' en komt met een 'gewijzigde bureaulijst', die nog altijd groter is dan de grootste in 1942. Op 17 juli bedroeg het aantal medewerkers aan deze afdelingen 1091 (409 met, 682 zonder salaris), op 1 augustus is dat 1013 (369-644), op 8 augustus 988 (369-619); een stuk van 30 augustus bevat een alfabetische adreslijst van de voornaamste medewerkers, de Joodse adel van dat moment, met, op een enkele na, als blazoen een telefoonnummer - van hun bureau wel te

verstaan. Wij tellen er 92. Veel tijd is hun niet gelaten; het *Joodse Weekblad* van 24 september 1943 kondigde aan, als reeds gezegd, dat de bureau's op 30 september en 1 oktober (Rosj Hasjana) gesloten zouden zijn; dat waren ze ook en ze bleven het.

Er is zowel van buiten af als van binnen uit aan de organisatie van deze Joodse Raad nog al gedokterd. Van buiten af: wij maakten reeds melding van de uitbreiding van zijn werkkring over heel Nederland. Er is aan dit bevel natuurlijk het een en ander voorafgegaan, waarvan men de sporen in het materiaal vindt. Ook spookt daarin het plan van een statuut voor de Joodse Raad; misschien hadden de Duitsers voor dat Potemkindorp tenslotte toch geen belangstelling, evenmin als voor de mogelijkheid van rechtspersoonlijkheid voor dit lichaam. Het enige, wat misschien in dit alles nog interesseert, is de verhouding tussen de voorzitters en de leden van de Raad, hieromtrent heeft prof. Cohen later een verklaring afgelegd. Met uitzondering van die gevallen, waarin snel handelen noodzakelijk was, beslisten de leden over alle zaken 'mee'; alleen de fatale gebeurtenissen van mei 1943 (hierboven vermeld) zijn niet met deze leden besproken, maar met de medewerkers van de Joodse Raad. 'Het is nooit gebeurd, dat de leden het niet met de voorzitters eens waren, tenminste in principiële kwesties'; de leden Kan en Kisch traden echter, als hiervoor gezegd, 'op principiële gronden uit de Raad, hoewel beiden de Joodse gemeenschap bleven dienen'. Aldus prof. Cohen.

Wij geloven de lezer geen juistere indruk te kunnen geven van de merkwaardige organisatie-chaos dan wanneer wij de hiervoor genoemde *Gids* op de voet volgen. De Centrale Voorlichtingsdienst, Afdeling 'Interne Informatie' (die wij al vaker op onze weg hebben ontmoet en die zelf een vrucht is van de hierboven aangestipte woekergroei), heeft er een prestatie mee geleverd, die als zodanig eerbied afdwingt; men kan er alles in vinden, mede dank zij een drietal registers. Zij pasten principieel het alfabetische systeem toe, 'zowel voor

[p. 456]

de namen der afdelingen per gebouw, als ook voor de straten, waarin de verschillende bureau's (waren) gelegen'. Het was echter alleen maar verstandig, dat zij van dat beginsel al op de eerste bladzijde afweken, omdat enkele bureau's in structuur en positie zozeer boven de andere uitstaken, dat die wel moesten voorgaan. Dat zijn de Nieuwe Keizersgracht 58, de Jan van Eyckstraat 15, de Lijnbaansgracht 366, de Oude Schans 74. Verder loopt alles keurig van a tot z, van Afrikanerplein tot Zwanenburgwal.

Voorop gaan de namen van de beide voorzitters, van de leden van de Joodse Raad, van die van het secretariaat en van die van de reeds genoemde *Beirat*. De voorzitters zetelen in kamer '101' van het eigenlijke hoofdgebouw, Nieuwe Keizersgracht 58; zij zijn belast met de leiding van de Joodse Raad. Asscher komt in deze *Gids* verder maar eenmaal voor, maar Cohen heeft nog een drietal voorzitterschappen van diverse commissies. Deze beide voorzitters komen hierna nog ter sprake in verband met een andere probleemstelling.

Onmiddellijk na deze twee dient nu een figuur te worden genoemd die voor velen destijds als de derde man in de hiërarchie gold, maar wiens naam niet meer voorkomt in de *Gids* van 15 maart 1943, omdat hij zelf toen al bijna een half jaar in een kamp zat. Het is de in het najaar van 1941 in verband met de zich steeds uitbreidende werkzaamheden van de Joodse

Raad naast dr. A. van der Laan in dezelfde functie van algemeen secretaris aangestelde Amsterdamse accountant M.H. Max Bolle, die zijn nieuwe functie op 2 oktober van dat jaar aanvaardde. Weldra gold hij in de Joodse Raad voor onmisbaar, vooral wegens zijn ongeëvenaard organisatietalent. Zo verkreeg hij vrij spoedig een grote macht, door zeer velen erkend, door niet weinigen gevreesd. Vooral in het begin der deportaties was een bevestiging van zijn hand, dat men in dienst van de Joodse Raad stond, een kostbaar document, de z.g. 'Bolle-brief', waarmee men zich voorlopig kon veilig stellen. Eén figuur echter kon deze Bolle-brief niet van verbanning vrijwaren en dat was Bolle zelf. Op 15 oktober 1942 grepen de Duitsers hem met zijn familie. Pogingen van de voorzitters te zijnen bate bleven zonder enig succes; tevergeefs prezen zij hem als hun rechterhand en boden zij alle garanties aan. Men stuurde hem en de zijnen door.

Een buitengewoon organisator als hij moest buiten deze organisatie wel zeer vele weerstanden opwekken. In hoeverre Bolle's karakter en optreden mede daartoe aanleiding hebben gegeven, is niet meer

[p. 457]

na te gaan voor schrijver dezes; opmerkingen, ja, klachten daarover ontbreken geenszins. Maar het ligt voor de hand, dat voor tallozen hij de man was, die zijn grote gaven in dienst gesteld had van een apparaat dat hen zo doeltreffend en soepel mogelijk liet verdwijnen. De Joodse-Raad-machine werkte onder hem voortreffelijk, maar wie naar de werkkampen ging en zeker, wie zijn rugzak moest opbinden om naar Polen te vertrekken, waardeerde dat anders dan bijvoorbeeld de toenmalige voorzitters. Het is niet te veel gezegd, dat Bolle aan zeer scherpe critiek heeft blootgestaan, die hem tot in de kampen vervolgd heeft. Het materiaal bevat nogal wat getuigenissen van personen, die hem daar hebben ontmoet. Eensdeels onthoudt men hem niet de lof, waartoe zijn optreden als *Kapo* of zelfs *Oberkapo* aanleiding gaf; vooral in het kamp Blechhammer vindt zijn doortastend optreden bij de een uitbundige bewondering, terwijl de ander geen woorden van afkeer en haat kan bedenken, die sterk genoeg zijn. Een tweetal getuigen bericht, dat hij in maart 1945 aangekomen is in Allach-Dachau, volgens hen zou hij een uitvoerige rechtvaardiging van zijn werk in Amsterdam hebben gegeven. Ongeveer 15 mei moet hij in Feldafing (Duitsland) aan vlektyphus zijn overleden; hij heeft dus nog wel de bevrijding beleefd.

Zijn naam staat dus op 15 maart 1943 niet meer voorop in de *Gids*. Wel die van een eveneens zeer machtige figuur, die van Meijer de Vries, de 'Algemeen Adviseur', woonachtig in Den Haag. Als ontslagen regeringscommissaris voor de werkverruiming bij het departement van Sociale Zaken in september 1941 tot Algemeen Adviseur aangesteld, viel hem uiteraard een grote rol toe in het jaar 1942, waarin zovele Joden naar de werkkampen moesten. Hij stond in geen enkel eigenlijk dienstverband met de Joodse Raad, ontving geen salaris, alleen vergoeding van reis- en verblijfkosten. Op meer dan een plaats noemt de *Gids* hem; hij was een man, niet alleen van grote, maar ook van veelzijdige activiteit. Het is te begrijpen, dat hij, eveneens zetelend in het fatale gebouw Nieuwe Keizersgracht, in de weerstand en de critiek deelde van diegenen, die, als directe slachtoffers of hun betrekkingen, meer oog hadden voor het feit van hun wegzending dan voor de pogingen, deze wegzending zo niet te voorkomen, dan toch zo lang

mogelijk tegen te houden. ‘Zonder hem zou... het sociale werk dat wij verrichtten, onmogelijk zijn geweest’, heeft prof. Cohen ¹

¹ Cohen, *Herinneringen*, p. 122

[p. 458]

later verklaard; op dat ‘sociale werk’, althans op één hen nauw rakend onderdeel daarvan, reageerden de daardoor getroffen en een enkele keer met geweldpleging, waarop sluiting van de deur en tehulpoproepen van de politie de enige remedie leek. Het ware onrecht, dit verzet als alleen tegen Meijer de Vries gericht te beschouwen; ook de opvolger van Bolle, de nieuwe secretaris J. Brandon, had wel eens wat te verduren. Wij vermeldden reeds de andere Algemeen Secretaris, dr. A. van der Laan, oud-marktmeester van Amsterdam, die zich uiteraard meer in het bijzonder bezighield met de voedselvoorziening van de Amsterdamse Joden; door toedoen van hem en zijn staf ‘heeft geen Jood in die tijd honger geleden’, aldus prof. Cohen in een nabeschuiving. Wij komen daar straks op terug.

Als reeds gezegd, begint de *Gids* met het gebouw Nieuwe Keizersgracht 58, alwaar deze machtige figuren zetelden. Er volgt al dadelijk een aantal afdelingen onder leiding van Meijer de Vries, zo de boekhouding (hieronder valt o.m. de ‘sterrenvoorraad’), de Centrale Assurantie Administratie, de Centrale Inkoop, de Kas. Er is een Personeel-bureau en een bureau Sociale Aangelegenheden Personeel (dit met als aangegeven taak: Ziekteverzekering van het gehele personeel van de Joodse Raad); na 15 maart 1943 blijkt hier nog bijgekomen een schoonmaak-en-hulpdienst. Deze afdelingen hebben alle leiders en vaak plaatsvervangende leiders, in de *Gids* opgesomd; hier en daar vindt men een secretaresse of een archivaris medegenoemd. Op blz. 9 de afdeling Sociale Zaken, met de niet geringe taak: behandeling van alle sociale aangelegenheden in Amsterdam, zowel als in het gehele land, een materie, die in ander verband nog ter sprake zal komen. Er zijn hier enige onderafdelingen zoals Arbeidsbemiddeling, zoals Huisverzorging en Sociale Dienst, welke laatste o.m. ‘hulp bij calamiteiten’ behoort te verlenen; voor de calamiteit bij uitsteking, de wegvoering, staat echter een andere organisatie gereed. Een technische dienst moet de gebouwen van de Joodse Raad, het meubilair enz. onderhouden; op de Nieuwe Keizersgracht 10 is hiervoor een werkplaats.

Onder dr. Van der Laan ressorteren slechts weinig afdelingen, alsook een vijftal ‘Buitenafdelingen’ (Broodvoorziening, Centrale Keuken, Groentedistributie, Vleesvoorziening, Voedselbereiding Joodse Raad (Israëlitische Vleeshal) en een Commissie voor de Visvoorziening, van welke laatste hij dan voorzitter is, maar die drie ‘vertrouwenslieden’ telt). Ook hier allerlei functionarissen voor personeelszaken, voor heropende zaken, voor voorlichting enz.

[p. 459]

Hoewel het niet erg spectaculair was, moet het werk van deze afdelingen als buitengewoon belangrijk worden beschouwd. Ons ontbreken de gegevens, om vast te stellen, of de prijzende uitspraak van prof. Cohen, hierboven aangehaald, alleszins gerechtvaardigd is; misschien moet men zeggen - wat dan al veel is - dat de Joodse armen het, de omstandigheden in aanmerking

genomen, niet véél slechter hadden dan anders of dan hun niet-Joodse lotgenoten. Tonelen als van elders, bijv. uit het Warschause ghetto, beschreven, vond men in Nederland niet: hier lagen geen volwassenen of kinderen, door iedereen verlaten, op straat te kreperen. Men kan er dan nog over redetwisten, in welke mate men de Joodse instanties hiervoor moet crediteren; al eerder wezen wij erop, dat de Duitsers zich in het oosten minder geneerden dan in het westen. Dat neemt niet weg, dat de indruk blijft van een zeer grote, doeltreffende activiteit, waaromtrent hieronder enkele details een plaats mogen vinden, als aanvulling op wat alreeds op dit punt vroeger is besproken.

De geschiedschrijver kan pogen, aan de hand van het beknopte overzicht van Berkley¹ en de hier en daar in het materiaal aanwezige notulen, brieven en andere documenten de lezer enige indruk te geven van deze werkzaamheid. Hoe echter zal hij die lezer kunnen doordringen van wat voor de mensen van toen dagelijkse realiteit is geweest, van de zorgen, van de ergernissen, van de angsten? Ook hier immers speelde de kat met de muis; een enkel staaltje daarvan kwam al in dit verhaal voor; hieronder nog een paar; tezamen echter vermogen zij toch niet de sfeer op te roepen waarin Van der Laan en zijn medewerkers, niet zelden ook de voorzitters van de Joodse Raad, elke nieuwe Duitse kwelling trachtten op te vangen en zoveel mogelijk onschadelijk te maken - tot de volgende.

Als reeds vermeld, had Rauter's 'bekendmaking' van 15 september 1941 de Joodse handelaren de markten afgejaagd; een aantal Joodse groentehandelaren mocht in de markthallen inkopen doen, bij hiervoor aangewezen grossiers wel te verstaan, die NSB-ers waren; eind november 1941 werden dat er in totaal tien, waarvan zeven in Amsterdam; in de notulen van de Joodse Raad staat op 27 november over deze inkopers: 'De bedoelde personen zal vanwege de Joodse Raad ten overvloede nog eens op hun grote verantwoordelijkheid gewezen worden'. Dat kan men op meer dan één manier uitleggen. Zeker is,

¹ Berkley, p. 38-40.

[p. 460]

dat deze hele methode extra-kosten met zich meebracht, vooral wanneer deze inkopers inplaats van de voor hen gereserveerde slechte kwaliteiten betere verlangden; ook moesten zij bij grotere aanvoer meer inslaan dan zij konden verkopen, met als gevolg bederf en schade; boven de prijs verkopen was strafbaar - en de straf, wij weten het nu, was de dood. De handelaars en winkeliers kwamen economisch zozeer in de knel hierdoor, dat de Joodse Raad hen financieel bijsprong. In deze korte samenvatting van Berkley's toch al beknopte beschrijving mankeert menig accent, zo het brutale geplaag hier en daar van het z.g. Agrarisch Front, dat al heel vroeg eigenmachtig ingreep en enorme last veroorzaakte.

Begin juni 1942 kwam van het bureau van de *Beaufragte* een telefoontje: Joden mochten voortaan alleen bij Joden groenten kopen; dit werd bevestigd in een onderhoud met de voorzitters op 9 juni en bekend gemaakt (met directe ingang) in het *Joodse Weekblad* van 12 juni; ook deze datum weer per telefoon. Men nam nu onmiddellijk een zekere distributie ter hand; een hierover bewaard gebleven circulaire geeft wel enig idee van de onvermijdelijke, maar triestige rompslomp, die dit alles met zich meebracht. 'Aanvaard deze moeilijkheden met opgewektheid' kan men erin lezen - geen

weelde, deze aansporing; in het bewaard gebleven concept kan men nog zien, hoezeer aan dit onaangename stuk moest worden gedokterd. Men bedenke, dat op het kantoor van de *Beauftragte* de Duitse beambte Gombault (dezelfde, die de hele regeling hiervan vrijwel in handen had) nog steeds bleef telefoneren; zo op 15 juni: eerst zou de weermacht groente krijgen, dan de Ariërs en tenslotte de Joden, maar die laatsten zouden hun evenredig deel ontvangen; mocht dat er echter niet zijn, dan kregen ze niets. Deze laatste 'regeling' betekende, dat de Joden in elk geval van fruit verstoken bleven. En de consumenten? Bijv. de consument Marcus Vleeschdrager, die tomaten kocht toen fruit - weer eens - voor Joden was verboden? Tomaten waren immers 'Obst'? De Haagse *Obersturmführer*, in wiens handen de beslissing lag - een beslissing over leven en dood - 'zwichtte voor het Germaanse botanische werk, dat tomaten onder "Gemüse" rubriceerde'. Dus: 'Der Jude Vleeschdrager wird entlassen! Abtreten!' Zijn advocaat, die dit voorvalletje voor ons bewaard heeft, vermeldt, dat Marcus Vleeschdrager, met zijn gezin bij een razzia opgepakt, toch in de beestenwagen naar Polen is gegaan.

Aardappelen vormden weer een aparte zorg. En het vervoer? Men had hiervoor alleen auto's; de Joodse Raad, zoals prof. Cohen eens aan

[p. 461]

deze Gombault schreef, beschikte niet over paarden; handkarren, indien al, wat te betwijfelen was, in voldoende mate voorhanden, konden dit groentevervoer niet aan. Wat te doen, wanneer weer een andere Duitse instantie, de *Beauftragte* in dit geval *für den Vierjahresplan*, deze auto's in beslag nam? Schrijven natuurlijk; op een brief van 19 en 26 april dienaangaande antwoordde Gombault op 6 mei: de auto's kwamen vrij - 'vorläufig'. Op 5 mei schreef hij echter een boze brief over een groenteman in de Scheldestraat, die 30 kisten verwelkte spinazie had meegegeven aan de Stadsreiniging. Vele verwijten en aan het slot het dreigement: minder groente. Wat doet men dan als voorzitter van de Joodse Raad? Schrijven natuurlijk. En betogen, dat deze groenteman de partij al in zeer slechte toestand had ontvangen en wel op zaterdag, zodat ze tot maandag moest blijven liggen en toen helemaal onverkoopbaar was, met een schade voor de groenteman van 50 gulden. Ook moesten de Joden nu, behalve een hogere verkoopprijs, nog een extra bedrag op de grossiersprijs betalen; behalve de financiële tegemoetkoming aan Joodse grossiers, zou de Joodse Raad ook voor hen trachten vrijstelling van de werkkampen te bevorderen: werkwoorden met reserves. Op 21 augustus heet de toestand van de groentevoorziening 'zeer ongunstig'; de Joden krijgen veel minder dan de Duitse autoriteiten hun hadden toegedacht ('bij lange na niet'), hoewel er voldoende is. Wat die Duitse autoriteiten betreft: voor het geval de lezer bij hen een te grote toegeeflijkheid zou gaan veronderstellen, mogen wij verwijzen naar een stuk (30 september 1942) van een verder ongenoemde *SS-Oberführer und Oberst der Polizei* aan het *RSHA* in Berlijn, waarbij deze functionaris uitvoerig ingaat op de noodzaak, iets tegen nalatigheden bij de behandeling van Joden op de markten te doen; zo haalt hij als voorbeeld aan, dat Joden in april 1942 toch langs sluiptwegen een partij sinaasappels konden verwerven - men moet er niet aan denken...

Men heeft al eerder gezien, dat de weg der Joodse slaggers ook niet gemakkelijk was; in 1941 is al sprake van een beperking van de vleeslevering; tot in 1943 had de Joodse Raad echter niet veel met deze zaak te maken.

Berkley vermeldt, dat in juli 1943 na de grote razzia's de Joodse Raad de organisatie en distributie van vlees ter hand moest nemen. Ook hier ligt de eigenlijke geschiedenis meer in het geplaag, dan in de gepubliceerde maatregelen; men leze bijvoorbeeld bij Ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting*, het verhaal van de aanvallen van het Agrarisch Front in het Slachthuis aldaar, waarvan

[p. 462]

na dreigementen de toegang werd geforceerd en de 'ordering', d.w.z. de verwijdering van de Joden, doorgevoerd; uit de woorden van de 'leider' van dit Front kan men opmaken, dat hij en zijn trawanten niet voor moord zouden zijn teruggedeeind, als het moest.

Voor Joodse poeliers was het ritueel slachten van kippen natuurlijk verboden, maar de beroemdste hunner had bij een leverantie aan Duitsers blijkbaar zoveel bewondering opgewekt, dat hij opeens bevel kreeg te blijven slachten. Nog dwazer was het gesol met de vis. Berkley¹ vermeldt, dat Joden niet in viswinkels mochten en dat er geen speciale viswinkels voor Joden in Amsterdam waren, 'zodat de Joodse bevolking in Amsterdam geen vis kon kopen'. Aangenomen dat het eerste waar is, behoeft het laatste nog niet waar te zijn. Op zondag 31 mei 1942 joegen een vijftigtal WA-mannen de Joodse viskooplieden van de vismarkt, omdat volgens hen deze Joden aal kochten - en aal was niet 'kosjer', al at een gering aantal Joden inderdaad aal. De Joodse kooplieden zouden 3% van de beschikbare aal ontvangen, maar daar staken deze volgelingen van Mussert een stokje voor. De Joden moesten nu de vismarkt af en dat betekende: geen zoetwatervis meer; de zeevis - als ze er al was - kwam nog 'vrij' uit IJmuiden. Die zoetwatervis nu was heel belangrijk voor Joodse ziekenhuizen, inrichtingen en ritueel levende personen. Aldus dr. Van der Laan op 2 juni in een notitie, bestemd voor de voorzitters; een postscriptum meldt echter dat Joden op 3 juni weer op de markt mochten komen; aal en garnalen bleven echter taboe. Uit een later stuk blijkt, dat de voorzitters deze zoetwatervis-kwestie in orde hebben moeten maken met de hiervoor genoemde Gombault; 'bij meerdere aanvoer' zouden de Joden weer hun deel krijgen. Was dit het eind? Natuurlijk niet. De hiervoor bedoelde *SS-Oberführer und Oberst der Polizei* toont zich in datzelfde stuk van 30 september 1942 ook zeer verontrust over die zeevis uit IJmuiden, die in handen gespeeld werd van Joodse handelaars. Wie nog even op de datum let, beseft dat dit onduidbare euvel door het wegvoeren van deze Joden vrij spoedig is verholpen.

Hiervoor hebben wij al eens melding gemaakt van de Centrale Keuken, op 20 januari 1943 in bedrijf gesteld. Uit het materiaal valt op te maken, dat al maanden eerder hiertoe plannen hadden bestaan; eind 1941 blijkt er reeds een 'Centrale Keuken Commissie' te zijn, die het oog had laten vallen op de 'Joodse Invalide'. In 1943 kwam ze op

¹ Berkley, p. 40.

[p. 463]

de Beukenweg 28; ook daar een leider, een plaatsvervangend leider, een administrateur, een chef-kok enz.; drie distributielokalen: Amstedijk hoek Tolstraat, St. Antoniesbreestraat 63, Duizendschoonstraat 12 met bijbehorende caissières en een inspecteur, dezen met name genoemd, en een

aantal ongenoemde helpers, allen door een stempel vrijgesteld van wegvoering: *'bis auf weiteres'*, allen onmisbaar, althans in eigen ogen.

Wij komen thans tot de secretaris, J. Brandon, ook hij in de hemelweet-hoeveel commissies e.d. De twee exemplaren van de *Gids*, door ons geraadpleegd, wijken juist op het punt van de onder hem staande afdelingen van elkaar af; wij volgen maar de laatste opgave. Erg overzichtelijk is het voor ons niet, zodat wij met de hoofdzaken volstaan. De secretaresse, een referent, een leider van zijn bureau en een plaatsvervangend leider. Een belangrijk stuk werk moet hij ten koste leggen aan de door de Duitsers bevolen individuele verhuizingen, doorgaans met de grootste grilligheid en plotseling opgelegd, alsook aan de hulp aan geëvacueerden. Het is duidelijk, dat hier een snel en soepel werkend apparaat onmisbaar was, dat vooral moest kunnen opvangen, ingrijpen en lenigen. Wanneer men de opsomming van de verschillende afdelingen en onderafdelingen leest, vraagt men zich af, waar men nog meer aan had moeten denken; het lijkt nauwelijks twijfel, of hier is binnen menselijke mogelijkheden gelenigd en geholpen. Dan zijn er verder allerlei interne onderafdelingen, die men bij elk groot secretariaat pleegt onder te brengen: de cantine, de estafette (de bodedienst tussen de verschillende afdelingen van de Joodse Raad; een steeds meer gezochte 'bescherming' voor jongelui, waarin schrijver dezès, als reeds gezegd, een aantal leerlingen van school hun toevlucht zag zoeken); de expeditie en postkamer, de typekamer, de kartotheek van het personeel van de Joodse Raad, instellingen enz., 'gesperrt' en niet-'gesperrt', deze laatste woorden met inbegrip van de aanhalingstekens letterlijk uit de *Gids* overgenomen. En dan vermelden wij, eigenlijk ten overvloede, dat in dat hoofdgebouw geregeld een achttal commissies vergaderen. Is daarmee de 'Nieuwe Keizersgracht' beschreven?

Eén onderdeel ontbreekt, dat in en bij al deze gebouwen het werkelijk onvergetelijke, het werkelijk belangrijke element vormt: de mensen, voor wie ze er zijn. De mensen, die in die gangen, op die trappen, een weg zoeken, die iets gedaan moeten zien te krijgen, voor henzelf, voor familie, vrienden; die vechten voor hun leven en soms amok maken, wanneer de man op kamer nummer zoveel ook al geen ijzer

[p. 464]

met handen breken kan, de mensen, het is al meer opgemerkt, die de doeltreffendheid van dat apparaat wel anders moesten waarderen dan het zelf deed, op de ogenblikken, dat het hen aan hun lot overliet, of, erger nog, hen in de afgrond leek te stoten.

In nog sterkere mate moet dat wel gelden van het volgende hoofdgebouw. De schrijver heeft beide tijdens de oorlog maar eenmaal bezocht, maar in zijn herinnering leeft nog het verschil: de Nieuwe Keizersgracht, met voor de deur plukjes mensen, met een zekere rommeligheid op de verdiepingen, een ouderwets huis; de Jan van Eyckstraat 15, 19 en 21 een echt kantoor, met niemand voor de deur (het was de Joden op het hart gedrukt, er niet voor te blijven staan), keurig ingericht met 'echte' spreekkamers, als een bank, met een duidelijker voelbare hiërarchische opbouw enz. Dit is nu de *Expositur*, de *Expo*, de machtigste instelling der machtelozen. Hier troonde dr. Sluzker, als dit woord niet te onwezenlijk klinkt voor de geruisloze, volstrekt onopvallende activiteit van deze Oostenrijkse advocaat, in sterkere, misschien veel sterkere mate dan de voorzitters van de Joodse Raad zelf de pleiter, die nog iets

bereikte bij de onverbiddelijke vijand, scheen te bereiken, want alles was ‘*bis auf weiteres*’; uitstel werd nimmer afstel.

In december 1938 was dr. Edwin (tijdelijk Edwin Israël) Sluzker uit Wenen illegaal in Nederland aangekomen en in een vluchtelingenkamp ondergebracht, laatstelijk in Hoek van Holland. Eind 1939 werd hij bij het Joodse vluchtelingen-comité te werk gesteld en ook na het begin van de bezetting werkte hij in dit comité mede aan de emigratie van de kleine groepen Joden, die in 1940 en 1941 merkwaardig genoeg nog weg mochten, zonder betaling zelfs in deviezen. In het voorjaar van 1941 werd bij de oprichting van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, waar wij nog op terugkomen, een onderafdeling van de (Joodse) emigratieafdeling ermee belast, personen, die emigratieformulieren hadden ingediend, naar deze *Dienststelle* te begeleiden en voor behoorlijke invulling van hun formulieren te zorgen; het bureau kwam eerst in de Van Eeghenstraat nr. 151 en aan het hoofd stond aanvankelijk mr. L. de Wolff, die als leider echter spoedig plaats moest maken voor de voor deze arbeid veel geschiktere dr. Sluzker. Het was in den beginne zeer onbelangrijk werk - niemand had toen kunnen voorspellen dat deze ondergeschikte afdeling eenmaal de belangrijkste van alle zou worden: de *Expositur*. Vergelijkbare kantoren in Praag en Wenen droegen dezelfde naam, een naam die vrijwel niemand begreep

[p. *71]

De Joodse Raad voor Amsterdam. Links aan de tafel de beide voorzitters (v.l.n.r.): A. Asscher en prof. dr. D. Cohen

Het hoofdkantoor van de Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht

[p. *72]

Komen bij de Joodse Raad, betekende wachten in de rij

[p. 465]

als van een instantie waar voorgelegd, doorgegeven, toegelicht werd. Wie zal zeggen, in welke mate de vreemde klank van dit woord in de oren der Joden zijn taboe-karakter versterkt heeft? Het was de *'Expo'* - en op deze *Expo* ging het om leven of dood.

Al spoedig kreeg zij meer te doen. Toen in het begin van 1942 de evacuatie van Joden uit verschillende plaatsen vaart kreeg, bepleitte de *Expo* soms het verlenen van vrijstellingen; ook ten aanzien van andere geboden of verboden kon Sluzker bij Aus der Fünten wel eens wat bereiken. In gevallen van arrestatie bewerkstelligde hij nu en dan een enkele vrijlating. Wat Asscher en Cohen mislukte, dat speelde Sluzker klaar. Zo werd hij de wonderdoener, de medicijnman, de bemiddelaar, de priester. Hij kende de wegen, begreep de bevelen, verstond de taal der formulieren, van welke laatste de 'emigranten' er in het geheel 32 moesten invullen (d.w.z. in de tijd, toen praktisch niemand meer emigreren mocht). In 1942 werd de taak van de *Expo* nog meer uitgebreid, waardoor het aantal ambtenaren alweer toenam, vooral toen het ophalen begon en Sluzker de pleiter werd voor vrijstellingen, de grote afdinger, de man, die hardnekkig streed voor al wie enig recht (een stempel bijvoorbeeld) bezat, of bedenken kon, '*bis auf weiteres*' in Nederland te blijven. Algemeen gold hij als verreweg de geschiktste voor dit welbeschouwd mensonterende werk. Hij beheerste voortreffelijk het Oostenrijkse dialect, dat velen op de *Zentralstelle* spraken. Hij wist niet alleen, hoe hij met Aus der Fünten moest praten, maar ook, hoe en wanneer hij hem moest laten praten. Hij drong zich niet op, leefde in de uiterste eenvoud ondanks zijn hoge positie, hield zich zoveel mogelijk op de achtergrond, vervulde geen grotere rol dan die van uitvoerder van de bevelen, hem door de voorzitters gegeven. Zijn tact werd slechts geëvenaard door zijn geduld: 'zo kon hij drie uren en langer op een der gangen van de *Zentralstelle* al wachtend op en neer lopen, om Aus der Fünten te pakken te krijgen'¹.

Niet weinigen benijdden hem en zijn staf; er is een curieuze brief over, die betrekking heeft op de wens van Den Haag, om ook daar '*Expositur*-werk' te verrichten; het is maar menselijk, dat men binnen deze al

¹ Wielek, p. 256.

evenzeer bedreigde Joodse gemeenschap ook zulk een brandvrije kluis wenste in te bouwen. Helaas erkenden de Duitsers maar één *Expositur*, en het kostte al genoeg moeite van deze éne het crediet te

[p. 466]

handhaven. Er bleef er slechts één - en het is te begrijpen dat zeer velen er naar streefden, in deze machtigste instelling van alle een plaats met bijbehorend stempel te krijgen. Het gold als een prijs in de loterij, wanneer bijvoorbeeld een jongen of meisje in dienst van de *Expo* kwam: daarmee werd immers de hele familie soms beschermd, *bis auf weiteres*. Dan kregen ze een speciale armband, een zeer speciale zelfs, want anderen hadden natuurlijk ook armbanden, maar de *Expo*-armband betekende, mèt de bijgevoegde legitimatie-kaart, de mogelijkheid, overal doorheen te glippen, overal onkwetsbaar te blijven - *bis auf weiteres*. De hogeren in deze kaste zweefden helemaal boven het gewoel beneden hen; wij kennen ze, doordat de lijst van hun handtekeningen en parafen (in tweevoud) bewaard gebleven is; achter iedereen zijn onderafdeling; voor de onderafdeling 'Schouwburg' staan de handtekening en paraaf van W. Süskind, die wij nog in ander verband zullen ontmoeten, maar van wie nu alreeds vermelding verdient, hoe hij zijn positie in deze *Expositur* uitbuitte om een maximaal aantal Joden te redden. Het is duidelijk, dat de *Expo*-ambtenaren, bovenal zij die op de *Zentralstelle* kwamen, daar ook dikwijls konden 'spioneren', de Duitsers uithoren; zeker de jongere mensen presteerden het een en ander en konden bij typistes e.d. dikwijls er achter komen, of er deze of gene avond zou worden opgehaald; een van de leerlingen (helaas omgekomen) van schrijver dezes, een zeer charmant jongmens, had de delicate opdracht, zo nu en dan eens een bankbiljet van honderd gulden achter de schrijfmachine van Aus der Füntens' typiste te 'vergeten'.

Men onderschatte het werk niet; het kon gebeuren, dat men 24 uur en langer achtereen in touw bleef, vooral op kritieke dagen, zoals de hiervoor vermelde 14 juli 1942. Zij vergden veel van Sluzker; hij was niet zelden in sterke mate afhankelijk van Aus der Füntens' stemming. Wie wie bedroog bij het pingelen? Als Sluzker 20 mensen eruit hoopte te halen, vroeg hij om 40. Als Aus der Füntens 80 Joden moest hebben, liet hij er 100 oppakken en gaf er Sluzker 20, soms 10, soms 30, soms niemand terug. Volgens prof. Cohen was de *Expositur* bij uitstek de 'muur' tussen Duitsers en Joden en als zodanig noodzakelijk. Op dit beeld komen wij nog terug; het is een beeld.

Er is nogal wat materiaal over, op deze muur betrekking hebbend. Daar zijn de copieën van briefjes, in het voorjaar van 1943 tot Sluzker gericht, waarin de afzender, prof. Cohen, hem verzoekt, dit of dat 'geval' nog eens 'speciaal te bekijken'. Wij citeren willekeurig het

[p. 467]

bovenop liggende uit een heel stapeltje, van 22 maart 1943 (namen, woning, geboortedata laten wij weg):

'Waarde Heer Sluzker,

'Ik moet helaas weer Uw aandacht vragen voor één van de mensen van onze estafette. Thans betreft het de Heer...' (man van 38 jaar, vrouw van 36,

zoon van 7), ‘gesperrrt Joodse Raad. De Heer... is één van onze beste mensen en plaatsvervangend chef van de estafette. Ik verzoek U vriendelijk wel alles in het werk te willen stellen, dat hij met zijn gezin weer wordt vrijgelaten. Ik moge er nog bij vermelden, dat de Heer... de eerste violist van het... orkest was en een zeer verdienstelijk kunstenaar is.’

Enzovoorts. *Requiescant.*

Een andere bundel bescheiden bevat een aantal memoranda van besprekingen door Sluzker gevoerd, merendeels op de *Zentralstelle* en wel met *Hauptsturmführer* Wörlein, ook een enkel *Vermerk* van deze laatste over gesprekken met de ‘*Jude Sluzker*’. Het is pijnlijk, ze te lezen.

Hier en daar vindt men iets terug van de sfeer, waarin dit alles plaats vond. Zo verhaalt een ooggetuige, die op een keer tot in de nacht op de *Expositur* vertoefde, hoe daar de Joodse employés terugkwamen, die op het bureau van de *Zentralstelle* voor de Duitsers de namen hadden moeten typen van de in die nacht voor deportatie bestemden: ‘Een merkwaardig schouwspel ontrolde zich voor mijn ogen. Er werd een spiegel van de muur geschroefd, op een tafel neergezet en men nam het carbonpapier dat gebruikt was voor het typen van de lijsten, hield dit voor de spiegel en in een razend tempo werden deze lijsten uit dit spiegelbeeld overgetypt. Immers, de Duitsers gaven geen lijsten af van degenen, die zij deporteerden, maar op die wijze werden de namen, de geboortedata en de laatste woonplaatsen opnieuw door de Joodse Raad vastgelegd. De sfeer in de Jan van Eyckstraat was vooral op zulk een ophaaldag en -nacht ontzettend.’

Ook deze machtigste afdeling van de Joodse Raad moest natuurlijk vallen bij de algehele opruiming van 29 september 1943. Zij zelf gingen nu in ballingschap, waaruit velen hunner niet weergekeerd zijn; een vier à vijf personen werd toch weer door de Duitsers op de *Expositur* gehandhaafd, die daar o.m. materiaal van de *Zentralstelle* te sorteren kregen, een werkje, dat hoogstens een paar weken zou hebben geveerd, maar dat zij uiteraard - en dan nog voor een deel - over een elftal maanden uitstreken; het heet, dat zij, vóór Dolle Dinsdag

[p. 468]

onderduikend, op deze wijze hun eigen leven en dat hunner gezinnen hebben gered. En hiermede nemen wij dan maar afscheid van deze *Expositur*.

Op onze tocht langs de hoofdgebouwen komen wij nu aan de Lijnbaansgracht 366. Het huis is verdwenen, maar bij de schrijver van dit boek is nog iets in het geheugen gebleven van de afschuwelijke bedrijvigheid aldaar, die helemaal geconcentreerd was op de wegvoering. De *Expositur* immers kon zich nog wijden aan een stukje strijd, kon nog iets bereiken of de poging daartoe doen; de Lijnbaansgracht had te maken met het voldongen feit, met de mensen, die weg moesten, naar ‘Duitsland’ en in elk geval naar Westerbork. Het was niet de enige activiteit, maar naarmate de wegvoering toenam, moest deze wel ver boven alle andere uitgroeien. De Lijnbaansgracht kon alleen helpen, troosten, lenigen; heel belangrijk en verschrikkelijk triest. Ook hier natuurlijk de spanning tussen wie aan de ene kant van het loket doorgaans zo zakelijk en doeltreffend mogelijk hun werk deden en wie aan de andere kant stonden, met hun angsten, hun haast, hun wanhoop. De schrijver stond daar zelf in maart 1943 al vóór de opening van het bureau om een telegram naar Westerbork verzonden te krijgen, waarvan, naar hij nog dwaselijk veronderstelde, het leven afhing van iemand die hem

de liefste ter wereld was en voor wie hij nog zoveel mogelijk personen zo spoedig mogelijk wilde bezoeken (allen te voet); men had hem verwezen naar een van de hoogste ambtenaren op dat bureau, een alom geacht man, die aan die andere kant van het loket in een druk gesprek gewikkeld was met een secretaresse, een druk en blijkens het gelach ook opgewekt gesprek, waar geen eind aan scheen te komen. Wat doet men dan, als hulpzoekende, als afhankelijke, als smekeling? Wachten, wachten, wachten. En dan kuchen, vervolgens zachtjes in de rede vallen: ‘Meneer, wilt U even...?’, dan luider: ‘Toe dan, meneer...?’, Het gesprek ging voort; de aldus gestoorde, van wie zoveel afhing, wenkte ontevreden, te wachten; er werd weer gelachen. Alles in het Duits. Natuurlijk wist men, was men volkomen beheerst door de gedachte: deze Duitse Joden zijn Joden als wij, evenzeer vervolgd, eigenlijk nog erger eraan toe dan wij, laat er in 's hemelsnaam tussen ons geen wrok ontstaan. Dus: geduld, geduld, geduld. De telefoon rinkelde, nieuw gesprek, ook in het Duits, ook heel plezierig, blijkbaar met een vrouw, met zijn vrouw? De andere vrouw zat in Westerbork, in de strafbarak; er was een S.O.S. doorgekomen; er moest

[p. 469]

dadelijk een telegram heen. Gaat men dan vloeken, schelden, slaan? Maar neen, het was misschien de enige zij het ook minieme kans voor de liefste daarginds; een van de oppermachtigen in de *Expositur* (ook al bezocht, ja, die ochtend vroeg al uit zijn bed gehaald en niettemin heel hulpvaardig) had geraden: laat hem telegraferen; als iemand er iets aan kan doen, dan... Die lachend telefonerende man achter het loket moest dat telegram opstellen en tekenen; hij en niemand anders kon het, dus: niet vloeken, niet schelden, niet slaan, dus: wachten en hopen, dat hij eindelijk eens op zou houden, zou zwijgen.

Niets, niets hierin is ‘literatuur’, niets gefantaseerd, geen enkele toets is toegevoegd, integendeel; het zou niet moeilijk vallen er verscheidene bij te bedenken, die zich in soortgelijke situaties ongetwijfeld hebben voorgedaan, maar zij horen niet bij deze.

Natuurlijk hield het gesprek op, natuurlijk ging het telegram weg, natuurlijk gaf de man, nu helemaal in de zaak geïnteresseerd en alleszins voorkomend, de beste raad en zowaar nog enige hoop, zoals hij die aan de volgende hulpzoekenden, die gaandeweg waren binnengekomen, ook naar zijn beste weten of tegen beter weten in zou schenken. En - het aldoor herhaalde ‘natuurlijk’ blijve hier maar achterwege - met even weinig resultaat als zijn verdere bezoeken aan deze en gene, afgesloten met een gesprek, ook dit met een Duitse Jood die onomwonden verklaarde, dat aan dit geval, een ‘strafgeval’ immers, volstrekt niets te doen was en dat men zijn enige hoop daarop moest vestigen, dat zij jong was. Jong en gezond en sterk...

Op die Lijnbaansgracht zal de lezer weer enkele belangrijke figuren uit de hiërarchie ontmoeten - en ook hier was op het ogenblik, dat deze *Gids* uitkwam, al een hunner gevallen: de in deze bladzijden reeds eerder genoemde A. de Hoop, als Nederlandse Jood in een leidende positie geplaatst aldaar, omdat, naar althans verluidt, het grote aantal Duits-Joodse employés (ook de straks te noemen mevr. Van Tijn-Cohn was van Duitse afkomst) dat gewenst deed voorkomen. Deze oud-directeur van de Nederlandse Bioscoopbond werd echter in het voorjaar van 1943 plotseling opgepakt en met zijn gezin uit Westerbork als ‘speciaal geval’ gedeporteerd,

naar het heette, vermoedelijk door verraad uit kringen van die Bond. In de *Gids* staat dan ook als dagelijkse leider van de afdeling Lijnbaansgracht E. Spier; de taakomschrijving luidt: 'Registratie van de persoonlijke en de financiële gegevens van voor tewerkstelling opgeroepen personen in opdracht van de desbetr. autoriteiten en administratieve behandeling van deze gegevens.'

[p. 470]

Er is verder o.m. een zeer belangrijke afdeling Westerbork, die nog ter sprake zal moeten komen Ook de reeds genoemde *Beirat* voor niet-Nederlandse Joden is op de Lijnbaansgracht gevestigd.

Dan de Centrale Voorlichtingsdienst. Uit een bewaard gebleven, maar ongedateerd rapport spreekt duidelijk de wenselijkheid, ja, onontbeerlijkheid van deze dienst, die zoveel meer dan enkel voorlichting behoorde te geven, bovenal ook geestelijke steun. Al spoedig bleek decentralisatie onontkoombaar en riep men onderafdelingen in het leven; een document van 6 november 1942 verklaart terecht een allesomvattende opsomming van de verrichte werkzaamheden voor onmogelijk. Wanneer men alleen al denkt aan de zeer vele verordeningen, waarvan de overtreding, al dan niet opzettelijk, de Jood het leven kon kosten; als men denkt aan de geschillen, groot en klein, waarvoor Joden een uitspraak behoefden; aan de vele kleine en grote moeilijkheden waarvoor men bijstand begeerde (het opstellen van brieven en opgaven bijvoorbeeld, het invullen van formulieren); aan de noodzaak vertalingen van documenten en attesten te verschaffen; aan de onmogelijkheid voor de enkele Jood, om zijn weg te vinden in het labyrint van bureau's terzake van zo vaak optredende gevallen van evacuatie, verhuizing, inkwartiering, Joodse lokalen, sociale zaken; aan de radeloosheid, waarmee velen tegenover het feit der dreigende deportatie stonden, waarbij kwesties van bagage, van documenten, van volmachten zo belangrijk leken; aan de afwikkeling van de belangen van reeds weggevoerden en adviezen aan achtergeblevenen; wanneer men aan dit en aan nog veel andere dingen denkt, wordt het duidelijk, dat het woord Centrale in de naam van deze dienst geenszins een zinloos adjectief was; de bezetting van het apparaat groeide van een paar medewerkers in het begin (1 januari 1942) tot bijna tweehonderd. In november 1942 vervoegden zich dagelijks 600 à 800 personen aan de Lijnbaansgracht, een aantal, dat tot 1200 à 1600 steeg. Alleen al voor Westerbork behandelde de dienst in de maand oktober 1942 een 3000 verzoekschriften; het bureau Afrikanerplein met 400 à 500 bezoekers per dag behandelde een aantal Westerbork-requests, dat tussen 35 en 150 lag; in de Euterpestraat waren deze cijfers 100 à 250 personen per dag en 75 requests; in de Lekstraat tussen 50 en 60 personen per dag, maar op bijzonder drukke dagen 120 à 200 personen. Op de Nieuwe Keizersgracht tenslotte voor speciale gevallen 30 personen per dag... Er zijn ook cijfers over de eerste helft van december 1942, die aanzienlijk lager zijn (de daling

[p. 471]

blijft onverklaard), maar die toch enig beeld geven van de hier ontplooidde activiteit; vooral mr. dr. W. Diamand trad hier op de voorgrond.

Aparte vermelding verdient hier nog eens de onderafdeling Interne Informatie onder de leiding van dr. G. Fränkel, wiens dagelijks rond-

gezonden mededelingen aan de leidende figuren in de Joodse Raad, zoals men gemerkt heeft, een welkome aanvulling vormen van de documentatie van dit boek en meermalen hierin zijn aangehaald.

En dan volgen op de Lijnbaansgracht twee afdelingen, Emigratie en Hulp aan Vertrekkenden; beide onder dezelfde leiding. Dit is de enige plaats in de *Gids* waar de naam van mevr. G. van Tijn voorkomt, hetgeen in geen enkele verhouding staat tot de rang, die zij in de hiërarchie innam en de rol, door haar in deze jaren gespeeld. Zij is ongetwijfeld een van de meest controversiële figuren, die in dit boek optreden zodat haar een aparte beschouwing toekomt, waarbij voorop moge staan, dat de schrijver haar nimmer ontmoet heeft en voordat hij aan dit boek begon, zelfs haar naam niet kende. Het *Joodse Weekblad* van 11 juli 1941 erkent in een artikeltje ter gelegenheid van haar vijftigste verjaardag (4 juli), dat haar hele leven aan Joodse sociale arbeid gewijd was geweest en voegt daaraan toe, dat zij zeer veel gedaan had voor de Joden, die in Nederland waren geïmmigreerd; zij had haar beste krachten geschonken aan de herscholing en emigratie van deze vluchtelingen. Met veel lof ook maakt dit artikeltje gewag van haar initiatief terzake het Joodse Werkdorp Wieringermeer; tevens vermeldt het haar vele reizen naar het buitenland: 'Alleen hij, die weet, hoe grote kennis van ingewikkelde formaliteiten, hoe groot inzicht in de structuur der Joodse organisaties voor emigratie daarbij noodzakelijk is, kan haar prestaties in dezen ten volle waarderen', aldus het artikel. Voor dit boek is het bovenal interessant dat zij in het voorjaar van 1941 van de Duitsers hier verlof kreeg in verband met emigratie-mogelijkheden via Berlijn naar Lissabon te reizen; het is achteraf haast onbegrijpelijk, maar men moet het aannemen, dat de vooruitzichten voor emigratie uit Holland toen nog 'uitstekend' leken en dat voor het z.g. 'Domingo'-kolonisatieplan de visa geen moeilijkheid zouden opleveren (een plan, waarbij de Dominicaanse Republiek 100 000 Joodse vluchtelingen beloofde op te nemen en dat inderdaad een heel klein begin van uitvoering beleefd heeft) ¹ .

¹ J. Tenenbaum, *Race and Religion* 472.

[p. 472]

Merkwaardig genoeg wist Gertrud van Tijn ons land niet alleen na het intreden van de oorlog te verlaten, maar ontkwam zij voor het einde ervan, in juli 1944, uit Bergen-Belsen naar Palestina. Zij was dus reeds in vrijheid, toen Nederland nog bezet was en stelde in die periode een rapport op, dat zij noemde 'Bijdrage tot de Geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944' en dat bestemd was voor het *American Jewish Joint Distribution Committee*. Van een persoonlijkheid als deze moest dit stuk niet alleen een gewichtige bron vormen voor de kennis van de vele gebeurtenissen waar zij bij betrokken - en soms zeer nauw betrokken - was, maar moest het tevens een sterk persoonlijk karakter dragen; het verbergt bepaald niet de sympathieën en antipathieën van de schrijfster en draagt de sporen van de niet zelden gespannen verhouding, waarin zij tot enkelen van de hoogst geplaatsten in de Joodse-Raad-hiërarchie heeft gestaan - zij zelve is van dat laatste geenszins de enige bron, want haar tegenstanders hebben haar de critiek van hun kant ook weer niet gespaard. Die critiek richtte zich zowel op haar karakter en optreden als op het genoemde rapport. De geschiedschrijver moge de vraag onbeantwoord laten, in hoeverre de daarin voorkomende onloochenbare onjuistheden geheel of ten dele aan opzet toe

te schrijven zijn (dat is haar verweten), dan wel hun verklaring vinden in andere oorzaken; wie zich in deze materie verdiept, moet zich van die onjuistheden in elk geval rekenschap geven. Dit vooropgesteld hebbend, wil de schrijver eraan toevoegen, dat hij dit belangrijke rapport niet zonder dankbaarheid geraadpleegd heeft, omdat op menig punt de visie van deze, naar aller mening ongetwijfeld begaafde, getuige voor hem niet anders dan waardevol kon zijn.

Als reeds aangegeven, had zij op de Lijnbaansgracht de leiding van de afdeling Emigratie; de taakomschrijving in de *Gids* luidt: ‘Advies bij het verkrijgen van visa, onderzoek omtrent geldigheidsduur en waarde van een bestaand visum, hulp bij het invullen van de door de Duitse autoriteiten verlangde formulieren voor een uitreis aanvraag, advies en hulpverlening bij het aanvragen van een z.g. “*Austausch*” en repatriëring, hulp bij het verschaffen van dollarpassages voor hen, die een “*Ausreise*” hebben ontvangen.’

De aandachtige lezer zal het niet ontgaan zijn, dat hierin het een en ander voorkomt, dat de *Expositur* geheel of ten dele voor zijn rekening nam of wilde nemen; allerlei oorzaken, niet zelden van persoonlijke aard, konden teweeg brengen, dat de activiteiten van bepaalde Joodse-Raad-organen

[p. 473]

elkaar ‘overlappen’ en soms voerde dit tot wrijvingen, zo niet erger. Zeker, naarmate de toestand gevaarlijker werd, kon het gebeuren dat de verschillende afdelingen poogden zich te legitimeren als onmisbaar, monopolies te scheppen en... elkaar vliegen af te vangen. Natuurlijk bleef er tussen de *Expositur* en deze afdeling in elk geval het onderscheid, dat de eerste bedoeld was, de toegang tot de *Zentralstelle* te vormen.

Wij hebben van die emigratie hier en daar al melding gemaakt en herinneren aan het hierboven reeds meegedeelde, dat het geenszins onmogelijk was, althans leek, in het begin van de bezettingstijd nog te ontkomen; zo is er in het materiaal bewaard gebleven het geval van de mogelijke aanstelling van een Joodse arts bij het ministerie van landbouw in Ecuador; het heet in een stuk van 20 mei 1941, in afschrift bewaard, van Duitse zijde in ‘*Einzelfällen*’ zelfs ‘*erwünscht*’, dat Joden, vooral academici, die een aanstelling in het buitenland kunnen overleggen, de emigratie mogelijk wordt gemaakt. In het hele jaar 1941 hielden de Duitsers de voorstelling levend, dat er inderdaad voor bepaalde groepen, misschien zelfs voor velen de mogelijkheid tot emigratie bestond. Een zeer scherpe wending nam deze zaak, toen in het *Joodse Weekblad* van 5 december 1941 een ‘belangrijke mededeling voor Joden van niet-Nederlandse nationaliteit’ verscheen, behelzend het bevel, dat dezen door bemiddeling van de Joodse Raad bij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* een aanvraag om toestemming tot emigratie moesten indienen. Moesten. Joden van Nederlandse nationaliteit moesten niet, nog niet, maar konden. Aan de fantasie van de lezer zij gaarne overgelaten, te bedenken, wat voor opgaven e.d. hier werden vereist; vooral op financieel terrein legden de Duitsers een grote, welhaast ongermaans materialistische, belangstelling aan de dag. Het heet, dat dit bericht onder vele Joden een paniekstemming wekte, ja, zelfs in enkele gevallen tot zelfmoord leidde: dit immers leek de inleiding, niet tot emigratie, maar tot deportatie.

Het *Joodse Weekblad* van 12 januari 1942 is blijkens het opschrift een ‘speciale uitgave van de Emigratie-Afdeling van de Joodse Raad’ (en draagt

ook het bijzonder nummer 40a); het spreekt wel heel duidelijke taal: in de vetste letter, waar Joachimsthal's zetterij over beschikte, geeft het de dreigementen van de Duitsers door, met een aantal spatiëringen die niet mis zijn, alsmede de nodige adjectieven en bijwoorden, niet zelden superlatief. Als voorbeeld de slot-alea (in kapitaal): 'III. Om een ernstig gevaar te voorkomen, zijn wij verplicht

[p. 474]

alle in aanmerking komende personen er nadrukkelijk op te wijzen, zulks uitsluitend in hun welbegrepen eigenbelang, dat zij zich *moeten* aanmelden en dat zij ook onvoorwaardelijk alle door ons gestelde termijnen moeten inacht nemen'.

Blijkens de ondertekening is dit proza afkomstig van de Emigratie-Afdeling, Lijnbaansgracht 366.

De lezer weet, dat in 1942 de aap uit de mouw kwam en dat steeds onverbloemder het deportatie-karakter van deze emigratie geaccentueerd werd doordat de Duitsers een nieuwe, in hun ogen bruikbaarere camouflage gingen hanteren, die der tewerkstelling. Niettemin functioneerde de emigratie-afdeling verder en concentreerde zich ook op de repatriëring van de reeds genoemde categorieën buitenlandse Joden uit neutrale landen en diergelijke. Er is nog een stuk over, dat enig beeld geeft van de werkzaamheden van dit bureau in april 1943 waaruit blijkt, dat zeker driekwart daarvan betrekking had op 'Palestina kwesties'; het heet dat in die maand toch nog voor 12 Nederlanders een emigratie-aanvraag is ingediend, terwijl o.m. 'een Engelse dame werd uitgewisseld'. Het is duidelijk, dat deze eens zo met arbeid overstelpde afdeling gaandeweg zeer was ineengeschrompeld.

Dat kan men zeker niet zeggen van de andere, waarover Gertrud van Tijn de staf zwaaide, integendeel. Op 28 augustus 1942 kwam het *Joodse Weekblad* met het bericht dat de afdeling 'Hulp aan Vertrekkenden' haar werkzaamheden was begonnen; zij had tot taak, 'degenen die naar de Arbeidsdienst in Duitsland vertrekken, met raad en daad bij te staan'. Men 'vertrok' dus en wel 'naar de Arbeidsdienst' - en kon wel enige bijstand gebruiken, met raad en daad. De geschiedschrijver beseft wel, dat deze raad nimmer geluid heeft, maar *niet* te vertrekken, een bittere opmerking ingegeven bij het bladeren in het vele overgebleven materiaal door wie nu eenmaal weet, tot welke ongehoorde catastrofe zulk vertrek het begin vormde. Even bitter als de ergens gevonden uitspraak dat deze Hulp aan Vertrekkenden vooral een, zij het tijdelijke, hulp was tegen eigen vertrek.

Hoe hielp zij? Op velerlei wijze: hulp in de huishouding, doen van boodschappen, assistentie bij het pakken, registratie van achterblijvende familieleden, 'opdat o.a. na het vertrek de desbetreffende afdeling van de Joodse Raad de zorg voor de familieleden zo mogelijk kan overnemen'; men 'vertrok' blijkbaar wel eens wat overhaast. De stad werd toen al daartoe in wijken verdeeld met districtsbureau's, een

[p. 475]

in Centrum (Reguliersgracht 109), een in Oost (Kraaipanstraat 60), twee in Zuid (Lekstraat 61 en Bachstraat 1); dit is nogal eens veranderd. Men had ook de toestemming om bij Joden kleren e.d. in te zamelen. Spoedig kwam daarbij de verzorging met eten van hen die op de 'verzamelplaatsen' op

transport wachtten, terwijl een onderafdeling ‘Zakelijke Belangen’ voor en na het ‘vertrek’ deze belangen behartigde.

Een stuk van 11 november 1942 geeft 416 medewerkers op, waarvan 396 onbetaald. Er is, als reeds gezegd, vrij veel materiaal bewaard gebleven. Zo een instructie, door Gertrud van Tijn verstrekt aan ieder die als helper of helpster was ingeschakeld en waarin o.m. staat: ‘...De naam “Hulp aan Vertrekkenden” zegt U reeds alles en verwachten wij dan ook van U, dat U de familie, waar Uw hulp wordt gevraagd, in alles ter zijde zult staan met de meeste welwillendheid en de grootste tact. U mag hierbij niet vergeten, dat de mensen, die een paar dagen Uw hulp nodig hebben, in de regel in een zeer nerveuse stemming verkeren; U moet dan ook bereid zijn te *diene*n, met wegcijfering van Uw persoonlijkheid; zelfs kunt U het niemand kwalijk nemen, wanneer hij vergeet U te bedanken.’ Enzovoorts, enzovoorts.

Een andere circulaire dringt erop aan, bij Joden wel te verstaan, om ten bate van de weggevoerden van allerlei mee te geven, vooral dekens, kleren, schoenen e.d. Hierin treft de slotzin: ‘Geeft geen oude rommel, die U toch kwijt wilde zijn, maar geeft stukken voor een uitrusting zoals U die zelf zoudt willen hebben’. Inderdaad, eenmaal kon de dag aanbreken, waarop men zelf met dank datgene aanvaardde zou, wat men daarvoor voor anderen had afgestaan.

Weer een circulaire geeft ‘practische wenken voor de uitrusting’; men heeft er geen idee van, waar de arme mensen allemaal aan denken moesten; het is een stuk van twee bladzijden (gestencild) folio, volledig volgetikt; zelfs ontbreekt niet de raad, ‘een lievelingsboek’ mee te nemen, ook ‘een niet te grote schrijfmep, gefrankeerde buitenlandse briefkaarten met betaald antwoord of antwoordcoupons’. Men zou eigenlijk het complete stuk moeten weergeven, om de lezer te doen voelen, met welk een overweldigende kracht aan deze vertrekkenden de illusie werd opgedrongen: het wordt een moeilijke, misschien zeer moeilijke tijd daarginds, maar indien men zich nu maar goed uitrust, kan men met zijn gezin, met de kinderen, met de ouden van dagen, inderdaad gaan; aan alles, letterlijk alles was gedacht. Men kan zich nauwelijks de organisatie voorstellen, die het moet hebben vereist, om

[p. 476]

deze mensen (en hen die in Westerbork en Vught vertoefden) van alles te voorzien; geholpen vooral door niet-Joodse fabrikanten en zakenlieden, wist men - en dat in een tijd van ongekende schaarste, van belemmeringen zonder weerga, van controle en verraad - alles te verzamelen wat nodig was, met als resultaat dikwijls propvolle magazijnen om uit te putten; hele ateliers vervaardigden en herstelden van alles. Vooral ook ten bate van hen, die uit Westerbork of Vught, kampen waarin ze veelal berooid waren binnengekomen, behoorlijk uitgerust wegreisden; ook levensmiddelenpakketten gingen daarheen.

Het is noodzakelijk, op deze plaats al het vierde hoofdgebouw van de Joodse Raad te noemen, de Oude Schans (nr. 74). Dit vooral had de verzorging van Westerbork te behartigen en wel in de ruimste zin des woords (magazijnen, werkplaatsen, klinieken); het had een groot aantal opkopers in dienst, die de goederen verzorgden; het sorteerde en repareerde (en reinigde chemisch) gedragen kleren; het verwerkte alle stoffen, die voor kamputrustingen nodig waren, tot voor handschoenen en slaapzakken toe;

het verzond de goederen naar Westerbork (een enkele leverancier, niet-Jood, verstrekke niet alleen de bij hem bestelde goederen gratis, maar bracht ze ook nog in eigen persoon en zonder vergoeding naar dit kamp!) en controleerde eventuele terugzendingen. Ook nu: enzovoorts.

De leidende figuur hier - en in het algemeen in de verbinding tussen deze afdeling en Westerbork - was C. Blüth, een Duitse Jood, die al sinds 1919 in Nederland woonachtig en in 1935 genaturaliseerd, geregeld heen en weer reisde tussen de Oude Schans en Westerbork (later ook Vught); elke week hield hij in zo'n kamp voor de bewoners 'spreekuur', om hun wensen te vernemen, voor de inwilliging waarvan Blüth, met hulp van zijn ongeveer 300 medewerkers, poogde te zorgen. Het is welhaast onbegrijpelijk, waar deze afdeling al die goederen vandaan toverde; nog onbegrijpelijker, hoe Blüth en de zijnen een zo soepel mogelijk goederenverkeer naar Westerbork in stand wisten te houden.

Er zijn natuurlijk ook nog andere kanten van dit werk te vermelden. Zo ontbreken in het materiaal ook hier geenszins de sporen van nogal onverkwikkelijke bevoegdheids-ruzies; men kan de leiding van de Joodse Raad kwalijk benijden, die immers genoodzaakt was te beslissen tussen allerlei instanties die onmisbaar waren of wilden schijnen en daarbij aldoor op elkaars terrein kwamen. Ook is er natuurlijk de financiële kant van dit werk; er zijn nog een paar belangwekkende

[p. 477]

stukken over, die hierop licht werpen. Zo een rapport van de 'financiële leider van de afdeling Hulp aan Vertrekkenden', S. Roet, gedateerd 8 september 1942; hieruit blijkt, welke grote geldelijke moeilijkheden de overgang van de Duitsers naar de deportaties met zich meebracht; in een post-scriptum zegt deze rapporteur: 'Indien de geruchten juist mochten zijn, dat de deportatie weer op meer ordelijke wijze zal gaan plaats vinden, dan zal zulks uiteraard tot een lager niveau van uitgaven, dan hierbij verondersteld, in de komende weken kunnen leiden'.

De lezer weet al, dat wel verre van deze 'meer ordelijke wijze' toe te passen, de Duitsers juist toen begonnen met het 's avonds ophalen en dat zij een paar weken na deze zo hoopvolle geruchten in één klap duizenden uit de werkkampen met hun gezinnen via Westerbork naar Polen joegen. Een rapport van 25 november 1942 erkent echter, dat het niet mogelijk bleek, 'in verband met het dynamische karakter van de omstandigheden, waaronder de tewerkstelling in Duitsland plaats vond', de oorspronkelijke ramingen te handhaven; trouwens ook 'de plotselinge en snelle wijze', waarop de mensen uit hun huizen moesten, bracht met zich mee, dat, veel meer dan verwacht werd, een beroep op Hulp aan Vertrekkenden moest worden gedaan. In elk geval veronderstelt S. Roet, de ondertekenaar ook van dit rapport, dat de uitgaven voorlopig wel niet lager zullen worden. Curiositeitshalve zij hier het totaalbedrag, door hem becijferd, opgegeven; hij komt tot f 366 000 in drie-en-een-halve maand; slaat men deze totale uitgaven om over *alle* 'vertrokkenen', ongeveer 35 000, dan komt men tot een gemiddelde van door de Joodse Raad voor hen gemaakte kosten van ongeveer tien gulden per persoon.

Wij keren terug tot de *Gids*; het aangevulde exemplaar geeft een indrukwekkende lijst van onderafdelingen van de Oude Schans 74, die in andere gebouwen zijn ondergebracht, ook depots en pakhuizen. Wij zullen hier maar niet in details afdalen. Een aanvullingsblad in deze *Gids* vermeldt

op de Lijnbaansgracht alsnog de afdeling Medische Zaken, wier taak het is, de geneeskundige verzorging van de Joden in Nederland te bevorderen, alsook het behartigen van de belangen van hen die hiervoor belangrijk werk doen (artsen, verplegend personeel) en tenslotte het geven van medisch advies aan andere afdelingen van de Joodse Raad, aan Joodse instellingen en particulieren; zij heeft enige onderafdelingen, op de Lijnbaansgracht die van Maatschappelijk Werk en van de Verpleegtehuizen; daarbuiten o.m. de Blindenzorg,

[p. 478]

het Psychiatrisch Consultatie Bureau, het Schooltoezicht, de Zuigelingenverzorging; naarmate de Duitsers meer blinden, hulpbehoevenden, zieken en zuigelingen voor de 'arbeidsinzet' weghaalden, werd hun werk overbodiger. Maar de dynamiek bleef; in de aangevulde gids vindt men bijvoorbeeld een bemiddelingsbureau voor verpleeghulp, dat wijkverpleegsters uitzond, speciaal naar min- of onvermogene Joodse patiënten; dit op een tijdstip, dat deze min- of onvermogenen voor een groot, zo niet voor het overgrote deel al verdwenen waren. Er is echter ook op de Lijnbaansgracht een afdeling ondergebracht, die lange tijd op het Waterlooplein (nr. 109) had gezeten, welke enige speciale aandacht verdient - en die trouwens meer dan eens in dit verhaal is vermeld: de Centrale Postafdeling.

Bij honderden, spoedig bij duizenden, verdwenen de mensen naar een alleen maar vaag aangeduide bestemming. Natuurlijk snakten de achtergeblevenen naar bericht; natuurlijk snakten zij ernaar, hunnerzijds het contact te onderhouden. Het is ook alleen maar menselijk, dat zij wilden weten, hoe het daarginds was, hoe men leefde in een gebied, waar zij zelf eerlang zouden kunnen terechtkomen. De binnenkomende post zou hun daarvan althans enig denkbeeld kunnen geven. Die zou a.h.w. de bril wezen, waardoor men kon kijken, waardoor men het onbekende zou kennen.

De eerste zending brieven kwam binnen ongeveer een maand na het vertrek van de eerste groep gedeporteerden. Men had dus op dit Waterlooplein een bureau gevestigd, dat tot taak had, alle postzaken te regelen; het gaf aan de voorzitters voor en na een overzicht van de inhoud van de uit den vreemde binnengekomen brieven. Men onderschatte de betekenis van deze arbeid niet; het leek natuurlijk ondoenlijk, dat de voorzitters zelf deze brieven lazen en zo waren dezen - en eigenlijk allen, die ervan kennis namen - aangewezen op de voor hen gereedgemaakte overzichten. Onmogelijk, te beoordelen, in hoeverre deze overzichten de inhoud op juiste wijze weergeven; wij bezitten immers slechts heel weinig toevallig gemaakte afschriften van deze brieven en weten niet in welke mate zij representatief zijn. Het valt de historicus ook zeer moeilijk, zich los te maken van de wetenschap, dat het overgrote deel van de gedeporteerden onmiddellijk na aankomst is vermoord en dat deze brieven afkomstig zijn van een voorlopig gespaarde rest. Niettemin kan hij zich niet geheel onttrekken aan de indruk, dat de heren van het bureau Waterlooplein met meer vlijt gespeurd hebben naar moedgevende details dan naar sombere;

[p. 479]

de eerste ontvangen in hun samenvattingen meer klemtoon dan de laatste. Geven zij zo'n somber detail, dan voegen zij meestal het een en ander daaraan toe, dat de indruk daarvan moet verzwakken; heet het werk

bijvoorbeeld zwaar, dan staat daar onmiddellijk achter: ‘maar uit te houden; zondags blijkbaar geen werk’. Eén zodanige samenvatting bijvoorbeeld bevat in de aanhef de verzekering dat de binnengekomen berichten met de grootst mogelijke reserve worden beschouwd en ‘met de uiterste voorzichtigheid’. Waartoe? Uit wantrouwen jegens hun inhoud? Integendeel: ‘ten einde overdreven ongunstige vermoedens te dezer zake enigermate gemotiveerd te kunnen tegenspreken’. Met andere woorden: deze heren schakelden zich volkomen in de propaganda in van ‘gaat maar, het valt wel mee daarginder’. Er bestaan overdreven (? J.P.) ongunstige vermoedens; in die brieven zoeken zij a.h.w. naar redenen om deze te kunnen weerleggen. Nergens ook verraden de heren duidelijk hun onrust over het feit, dat na die eerste zending, hierboven genoemd, in totaal trouwens niet meer dan 52 brieven omvattend, in geen weken meer iets uit ‘Duitsland’ kwam en dat terwijl dagelijks honderden brieven, van de achtergebleven Joden hier, naar de weggevoerden bij hen binnenkwamen, die zij maar braaf aan de *Expositur*, de brug met de Duitsers, doorgaven, de *Expositur*, die er ook geen raad mee wist...

De *Zentralstelle* gaf zo nu en dan richtlijnen; zo heette het op 26 augustus, dat ‘vertrekkenden naar Duitsland wel internationale antwoordkaarten en internationale antwoordpostzegels mochten meenemen, echter geen Nederlandse kaarten en zegels’; men had natuurlijk evengoed het omgekeerde of iets heel anders of helemaal niets kunnen bepalen. Het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn gaf eveneens een enkel directief, waaraan echter niet veel houvast was. Wij bezitten nog het verslag van een bespreking, op 21 oktober 1942 over deze kwesties gehouden tussen de leiders van het ‘Waterlooplein’ en de heren prof. Cohen en Meijer de Vries; deze had vooral betrekking op de uitgaande post, waarop men een eigen censuur instelde; men zou alle brieven in het Duits vertalen en in de toekomst alleen in het Duits gestelde brieven verzenden. Maar deze en andere voorschriften konden het feit niet verdoezelen, dat men zo bitter weinig brieven uit de ‘arbeidsinzet’ ontving. Hoe sterk de honger naar nieuws was, blikt o.m. daaruit, dat een door de Centrale Postafdeling samengesteld overzicht van de inhoud van een binnengekomen zending met de schrijfmachine vermenigvuldigd moet hebben gecirculeerd; van één

[p. 480]

dier overzichten bevinden zich in het materiaal liefst vier exemplaren!

‘De brieven, uit Duitsland ontvangen, zijn in doorsnee niet kwaad’, heet het in de vergadering van de Joodse Raad op 1 oktober 1942. Het enige was, dat er zo bijzonder weinig kwamen. Gelukkig liepen er eind november weer een aantal binnen, 93 brieven en briefkaarten; uit een stuk maakt men op, dat er daarvoor ook nog een 43 stuks waren aangekomen; deze hadden ‘*einen geradezu niederschmetternden Eindruck auf die Zurückgebliebenen gemacht*’ (dit stuk staat in het Duits), waar overigens het Waterlooplein aan toevoegde, dat de inhoud, ‘*abgesehen von der Trennung der Familien*’ toch ‘*ziemlich befriedigend*’ was. Van die 93 brieven erkent het Waterlooplein dat de inhoud ‘nietszeggend’ is; één kaart was ondertekend onder bijvoeging van het woord ‘sof’. Op 22 januari 1943 blijken liefst 308 brieven te zijn aangekomen, gelukkig is de oppervlakkige indruk hiervan weer niet ongunstig, al zijn er twee bij, waarvan de afzenders, volgens mededeling van de *Sicherheitspolizei*, inmiddels zijn overleden. In alle brieven uit Monowitz heet het eten gelijkluidend ‘voldoende’, al staat ergens wel hierbij het woord

'Blanes', een ontkenning dus. Onderstreept wordt ook, dat noch van kinderen, noch van vrouwen met kinderen, noch van ouden van dagen ook maar enig bericht is binnengekomen.

In januari 1943 belde de Haagse *Sicherheitspolizei* mr. Edersheim op: er was een *Dienstorder* uit Berlijn ontvangen, waarin stond, dat de Joodse Raad elke eerste en vijftiende van de maand brieven kon geven aan de *Zentralstelle* ter doorzending naar de kampen. Mr. Edersheim voegt daaraan toe: 'Ik heb van de heer Fischer geen volkomen bevredigend antwoord kunnen krijgen op de vraag, of nu de *Zentralstelle* na ontvangst van deze dienstorder zou weten, wat zij dan met deze brieven zou moeten doen. De heer Fischer meende, dat de *Zentralstelle* dit nu wel zou weten, dat aan een geregeld postverkeer thans niets meer in de weg zou staan'.

Op 26 februari verhuisde de Centrale Postafdeling van het Waterlooplein naar de Lijnbaansgracht. Dat betekende geen vermindering van activiteit; hiervoor hebben wij al aangegeven, dat de Joden, nu eens deze, dan weer die groep letters, mochten schrijven naar het oosten. En men schreef: 'met een trouw en geloof, die me nu volkomen krankzinnig voorkomen', aldus een later getuigenis. Maanden en maanden schreef men aan gestorvenen, aan vermoorden. In het Duits - het moest wel. Wie het zelf niet kon, liet zijn brief op het bureau vertalen. Vertalen en censureren. Er mocht niets in die correspondentie

[p. *73]

Brieven die nooit aankwamen

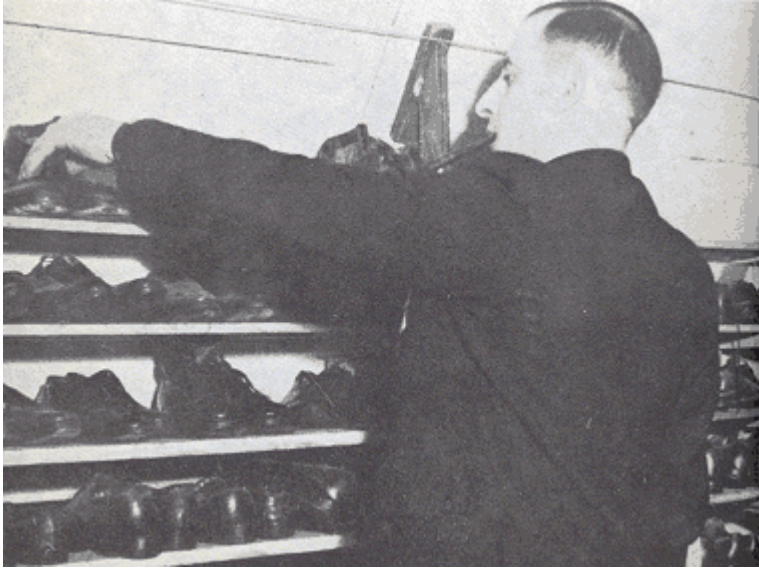

Spreekuur

[p. *74]

De afdeling Hulp aan vertrekkenden

[p. *75]

[p. *76]

Opslagplaats

Administratie

[p. 481]

staan, dat aanstoot gaf, niets dat gevaar opleverde. Wie heeft de fantasie, om zich in te denken, wat die honderden, die duizenden, die vele duizenden brieven zijn geweest? Men mag gerust aannemen, dat ze nooit verstuurd zijn.

De heren van de Lijnbaansgracht werkten door. Het materiaal bevat nog een rapport over binnengekomen post van 26 maart 1943, uit de kampen Jawischowitz, Monowitz, Birkenau en Theresienstadt, de eerste drie *Aussenlager* van Auschwitz. De heren vermelden geen aantallen. Zouden er veel geweest zijn? Volgens het Nederlandse Rode Kruis¹ zijn hier te lande nog het laatst een aantal brieven ontvangen op 25 juli 1944; dezelfde instelling heeft, zeer in het kort, een analyse gewijd aan de uit de in Nederland binnengekomen brieven te maken gevolgtrekkingen, dit ten dienste van het door haar te verrichten onderzoek naar het lot der gedeporteerden en meer in het bijzonder naar hun data van overlijden. Heel veel bleek er niet mee te beginnen; wat cijfers, wat data, verder nauwelijks enig menselijk aansprekend detail.

Nu wij de vier 'hoofdgebouwen' voorbij zijn, maken wij nog een korte tocht langs de in alfabetische volgorde genoemde bureau's. De lezer - alweer en alweer! - dient echter bij deze vrij nuchtere opsomming van adressen geen ogenblik de mensen uit het oog te verliezen, de mensen, de weinige, die in die gebouwen werkten, de vele, soms zeer vele, die, vrijwel altijd hulp zoekend, er zich voor verdrongen. Men weet het, maar het kan niet genoeg worden herhaald: buiten elk, binnen elk daarvan speelden zich schier dagelijks kleine tragedies af, botste wanhoop op onmacht, stonden mensen, radeloos, murw, van het kastje naar het muurtje gestuurd, tegenover andere mensen, machteloos, niet zelden overwerkt, vaak niet of niet langer opgewassen tegen hun taak. Het moet al zo geweest zijn aan de eerste adressen, Afrikanerplein 14-16, het districtbureau Oost van Hulp aan

¹ Nederlandse Rode Kruis, *Aus deportatietransporten in de zg. C 1952*, p. 85-86; *Auschwitz deel I deportatietransporten in 1943* (D:

Vertrekkenden en Afrikanerplein 19, een voorlichtingsbureau o.m. ten behoeve van diegenen, die voor 'werkverruiming' naar Duitsland werden 'uitgezonden'. Maar aan de volgende was het niet zo veel anders. Het bureau Amstel 25 hield zich bezig met Reis- en Verhuisvergunningen, dat heerlijke terrein voor de Duitse instanties om een beetje te plagen, om te verbieden; men leest hierin o.m. dat dit bureau de

[p. 482]

aanvragen verzorgde van reizen van langere duur; dat zullen er in het voorjaar van 1943 niet zo veel geweest zijn, die naar Polen natuurlijk even terzijde gelaten; maar voor déze reizen van langere duur waren andere bureau's in touw. Dat Joden bij reizen van korte, ja, van zéér korte duur heel erg moesten oppassen, blijke uit de arrestatie en opzending naar een concentratiekamp van enige Joden uit de in elkaar overgaande gemeenten Veendam en Wildervank, die met elkaar op de deze verbindende brug een praatje maakten, althans van diegenen onder hen, die bij deze gelegenheid buiten hun plaats van inwoning vertoefden, op zijn hoogst enkele decimeters natuurlijk. De Joodse Raad betoogde tevergeefs, dat hij voor deze 'reis' geen speciale vergunning nodig had geacht: een noodlottige vergissing! De Amstel 93 herbergde de afdeling Culturele Zaken, die tot het laatst toe poogde deze aangelegenheden te behartigen, verder het Psychotechnisch Laboratorium van de J.C.B. en de Stichting Joodse Arbeid met de in de Plantage Franselaan 13 ondergebrachte, volledige vakopleiding voor emigratie-beroepen voor mannelijke en vrouwelijke jongelieden en verzorging derzelve, in zoverre zij daarvoor in aanmerking kwamen. In dit gebouw vergaderde ook de Centrale Culturele Commissie voor Joden in Nederland, met prof. Cohen als voorzitter. Het laatste bureau van de letter A is de afdeling Asterdorp, reeds hiervoor genoemd.

Op de letter B slechts één gebouw; het districts bureau 'Hulp aan Vertrekkenden' in de Bachstraat nr. 1; ook in deze deftige omgeving, aangeduid als Zuid-E (Euterpebuurt, naar de Euterpestraat, pas later Gerrit van der Veenstraat) konden 'vertrekkenden' wel eens verlegen zitten; in de taakomschrijving van het Afrikanerplein komt voor 'practische hulpverlening', in die van het Bachplein alleen 'adviezen inzake bagageverzorging'.

De Camperstraat 17 heeft de zuigelingenverzorging; de Christiaan de Wetstraat 21 is de opleidingsschool voor Joodse Handels- en Kantoorbedienden, die onder meer voor het Middenstandsdiploma opleidde; de Groenburgwal 44 heeft ook al de zuigelingenverzorging (de Polderweg 10, de Roerstraat 75-79 trouwens eveneens), evenals de geneeskundige behandeling van armlastigen in Jodenwijk I en het schooltoezicht (dit laatste ook op Polderweg en Roerstraat). De Haarlemmermeerstraat 87 en Havikslaan 23 Hulp aan Vertrekkenden, resp. West en Noord. In de Hemonylaan 27 de J.C.B., hierboven al genoemd. Het Hortusplantsoen 1 de E.J. van Detschool, de Dagnijverheidsschool voor meisjes; aan de 'Houtmarkt' 10 de Thesaurie, de Sociale Zorg, die

[p. 483]

financiële steun verstrekt aan behoeftige Nederlandse Joden. Van 'Sociale

Zaken' bezitten wij een aantal week- en maandoverzichten (met grote leemten) van december 1942 tot en met augustus 1943, uiteraard vol, ja, boordevol hoogst navrante bijzonderheden, vooral voor wie, tussen de regels doorlezend, op het spoor komt van wat achter de vertoonde zakelijkheid, de cijfers, tabellen enz. schuilgaat. Men doet zo verschrikkelijk zijn best, men is zo onweerstaanbaar actief, maar het is duidelijk, dat men voortdurend minder terrein bestrijkt, vooral door gebeurtenissen, die in deze verslagen doorgaans nogal neutraal als 'van zeer ingrijpende aard' worden gekenschetst, maar die praktisch altoos catastrofes waren.

Zo stroomt na dergelijke 'gebeurtenissen' in mei 1943 (het weghalen van duizenden Joden) een groot aantal jeugdige personeelsleden van de Joodse Raad naar dit bureau: 'In het begin zijn zij er niet toe te bewegen, de woning van hun (weggevoerde) ouders te verlaten en elders onderdak te zoeken. Wanneer zij echter na enige weken tot de ervaring komen, dat het voeren van een eigen huishouding, naast het werk bij de Joodse Raad, in het geheel niet meevalt, komen zij dikwijls op hun vroeger genomen besluit terug, en aanvaarden gretig hulp bij het vinden van een geschikt tehuis.' Na deze 'gebeurtenissen' van 26 mei 'hebben wij van onze 110 huisverzorgsters maar 35 mogen behouden'; 'ons apparaat moet dus geheel opnieuw opgebouwd worden'. Gelukkig is 'de rust weergekeerd'. Maar ja, op 20 juni, de dag van de volgende 'ingrijpende gebeurtenis' (lees: razzia) was het weer helemaal mis; men heeft trouwens het bureau (personeel nog... vier leden!) maar naar het hoofdgebouw, Nieuwe Keizersgracht, overgebracht. Het gebrek aan geschikte huisverzorgsters bestond in augustus 1943 'nog steeds'. In september, men weet het, was dit gebrek door de Duitsers radicaal verholpen.

De Jacob Obrechtstraat 53 plaatst niet-Nederlandse Joodse kinderen in pleeggezinnen. In de Jekerstraat 84 een heel belangrijk bureau van Onderwijs, afhankelijk van de Tulpstraat; hier zijn de onderafdeling Administratie, het Bureau Financiën en het Bureau Toezicht ondergebracht. De Jodenbreestraat 63 is het administratiegebouw van het *Joodse Weekblad*, nr. 89 de Bewerking Materialen (tot gebruiksvoorwerpen voor de weggevoerden); hier ook de 'Stroma', geen Grieks woord dit, maar de werkplaats, die stromatrassen fabriceert; op 93 tenslotte de redactie van het *Joodse Weekblad*. De Lekstraat 150 weer een voorlichtingsbureau en in de Muiderstraat 21 zowel de 'Klera'

[p. 484]

(ook dit geen Grieks woord, maar de reparatie van ingezamelde herenkleding) als de M.B. Nijkerkschool, die opleidt voor schoenmaken, kleermaken, fotografie, horlogemaken, optiek, kappen, machinaal breien enzovoorts.

Wij zijn nu over de helft van het alfabet heen.

De Nicolaas Witsenkade 14 organiseert cursuswerken en jeugdwerk, terwijl men er ook de 'administratie van examens' behartigt. Op nr. 41 de Blindenzorg; Oosteinde 14, het Gemeentelijk Bureau voor Inkwartiering vermeldt *mirabile dictu* als leider de niet-Jood mr. P.J. Mijksenaar; er is echter ook een leider van het personeel, dat door de Joodse Raad aan de Gemeente is afgestaan, alsmede een chef van dienst. Dit bureau verzorgt de huisvesting van degenen, die door overheidsmaatregelen zonder onderdak dreigen te komen (vertaal: die door de Duitsers uit hun woningen zijn gejaagd). Naast dit bureau het hierboven al eerder genoemde Tehuis Oosteinde 16, iets

verderop Oosteinde 24 (naai- en verstelwerk). In de Plantage Franselaan 13 de Stichting Joodse Arbeid, in de Plantage Parklaan 9 de Buitenschoolse Jeugdzorg en het Bureau Sociaal-Paedagogische Zorg, dat zich ontfermen moest over 'verwaarloosde en moeilijk opvoedbare schoolgaande kinderen'; op hetzelfde adres het Medisch Sociaal Bureau en het Psychiatrisch Consultatie Bureau: 'het geven van advies aan hen, die door de tijdsomstandigheden psychische moeilijkheden hebben' - men mag de leiding van dit bureau waarlijk niet benijden om deze taak! In de Rapenburgstraat 128 alweer de M.B. Nijkerkschool, hier echter voor metaalbewerking, lassen, meubelmaken, timmeren, huizen decoratieschilderen, electrotechniek enzovoorts.

Voordat wij door het alfabet heen zijn, vragen nog een paar belangrijke adressen in de Gids onze aandacht. Het eerste is de Tolstraat 127-129, de Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging (J.V.v.V.V.), met als taakomschrijving: 'de duurzame verzorging van minderjarigen, ouden van dagen, invaliden; de verpleging en verzorging van zieken, alsmede het beheer van de bijeengevoegde Joodse instellingen voor verpleging en verzorging in Nederland'; driemaal dus het woord 'verzorging' (waarbij eenmaal zelfs 'duurzaam'), tweemaal het woord 'verpleging'.

Dat de Duitsers de Joodse verenigingen ongemoeid zouden laten, kon men nauwelijks verwachten. Vooral de vele, die een liefdadig doel nastreefden, waren hun een welkome prooi, zowel om de fondsen, die hier te roven vielen, als om de kwellingen, waaraan de meest

[p. 485]

weerlozen kwamen bloot te staan. In welke mate dit gelden moet voor de lagere, met de eigenlijke uitvoering belaste Duitse ambtenaren, is niet uit te maken; er is in elk geval geen enkel bewijs in het nogal rijke materiaal, dat zij het hun opgedragen werk met zichtbare tegenzin hebben verricht. Werk dat helemaal paste in het kat-en-muis-spel, met de Joden gespeeld, langs de al vroeger aangegeven lijn: vernedering, kwelling, uitplundering, moord. Wij herinneren aan wat wij hiervoor reeds medegedeeld hebben omtrent het ingrijpen van de bezetters in het Joodse verenigingsleven. In de loop van 1941 en 1942 hieven zij steeds meer verenigingen op; de vermogensbestanddelen moesten worden gestort op een afzonderlijke rekening bij de Handel-maatschappij H. Albert de Bary en Co. te Amsterdam. In een brief van 7 augustus 1941, waarvan de copie bewaard is gebleven, verzochten de voorzitters de door de bezetter benoemde Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen, de NSB-er Müller Lehning, althans een klein aantal der opgeheven verenigingen, acht met een godsdienstig, acht met een maatschappelijk karakter onder de hoede, hetzij van de godsdienstige instanties, hetzij van de Joodse Raad te laten voortbestaan. Zo breken zij een lans voor de Joodse Vriendenkring in Venlo, geregistreerd (alles werd door de Duitsers geregistreerd) onder nr. 640388: 'deze culturele vereniging was voor de Joodse gemeenschap in Venlo van grote betekenis. Ze organiseerde culturele samenkomsten en cursussen op Joods gebied. In Venlo bestaat geen andere vereniging, die haar werk kan voortzetten'. Enzovoorts. Men zal de plank wel niet ver mis slaan met de veronderstelling, dat de Duitsers weinig belang stelden in het Joodse culturele leven in Venlo, hoogstens in de bedoelde verenigingskas. Op 30 september 1941 houden de voorzitters een pleidooi voor de

‘Maatschappij tot Nut voor Israëlieten in Nederland’, opgeheven ‘juist op dit ogenblik’, nu èn de emigratie van Joden groter zou worden (wie lachte daar?) en er ook wegens de instelling van Joodse scholen zoveel godsdienstleraren zouden nodig zijn; ook moest men studerenden ondersteuning verstrekken. Enzovoorts. Men leest het allemaal en heeft moeite, te begrijpen: dit is alles eenmaal werkelijk gebeurd.

Op 16 juni 1941 stuurt de al meer genoemde vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Oude-Pekela aan het Commissariaat voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen in 's-Gravenhage een brief. Hij heeft op de rekening *Gruppe 6 b/d Handel Mij. H. Albert de Bary*

[p. 486]

Amsterdam een bedrag gestort van f 9,07, zijnde het saldo van de Vereniging voor Ontwikkeling en Ontspanning *Beries Melach* in zijn woonplaats. Deze f 9,07 is blijkens zijn opgave het kassaldo van f 9,24 1/2, verminderd met:

porto deze brief	f 0,07 1/2
postwissel Amsterdam	f 0,08 1/2
papier en enveloppe	f 0,01 1/2
	<hr/>
	f 0,17 1/2

De vertegenwoordiger geeft op diezelfde datum ook een overzicht van de inventaris van genoemde vereniging: een halma-spel, twee damspelen, vier kaartspelen, samen, naar de prijs van aankoop op 10 oktober 1940, f 2,95 gekost hebbend. Op 21 juli komt uit Den Haag een brief: waar blijven die spelen? Op 19 augustus worden ze verzonden. Verder is er nog enige correspondentie over deze zaak met de Joodse Raad in Amsterdam, tot eind november 1941. Ook dit alles is werkelijk gebeurd, zò gebeurd.

Niet alle verenigingen verdwenen; een aantal ziekenhuizen, weeshuizen, oudeliedengestichten, krankzinnigeninrichtingen bleven over: als dessert, zegt Herzberg. Als gezegd: in 1942 werkten de Duitsers voort. Meer dan eens moesten namens de Joodse Raad besprekingen gevoerd worden over deze kwesties op het Haagse Commissariaat; er zijn enige aantekeningen bewaard gebleven van de hand van M. Bolle, die als algemeen secretaris deze besprekingen had te voeren. Men kan hem achteraf niet benijden; hij moest immers in een taal vol euphemismen en verzachtingen erop blijven wijzen, dat de Duitsers wèl alle fondsen in beslag namen, maar daaruit niets ter beschikking stelden van de Joodse Raad, die vitale functies in het Joodse leven te vervullen had; pas toen hij aanduidde, dat dit ‘tot onoverkomelijke en zeker ook door de Duitse autoriteiten niet gewenste gevolgen in het Joodse leven’ zou leiden, vond hij althans enige aandacht. Van 25 augustus zijn zelfs twee gespreksverslagen overgeleverd. In het eerste komt o.m. een ‘*jüdische Wohlfahrtsverein*’ voor, waarvan de statuten door de *Beauftragte* heetten goedgekeurd; verder ruim een dozijn kwesties, veelal betrekking hebbende op kleine stichtingen en die er getuigenis van afleggen, met welk een grote toewijding de Duitsers en hun handlangers graaiden in de daarin buitgemaakte fondsen; zij schonken daarbij niets en roofden wat

zij konden. In het tweede gesprek

[p. 487]

alweer de kwestie van de rechtspersoonlijkheid, alsmede allerlei, nu een tiental, kleine zaken, met als laatste het door dit Commissariaat eerder toegestane tuinieren op het Joodse kerkhof in Vaals. Daar bleek niets meer aan te doen.

Een volgend gesprek, op 30 september 1942, waarbij Bolle een lijst overlegde van instellingen, aan te sluiten bij de op te richten 'Wohlfahrtsverein', die Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging zou komen te heten, afgekort J.V.v.V.V., in de Joodse volksmond J.V.-4. Tot zelfs de archieven van de op te heffen Nederlands-Israëlitische gemeente moesten naar het Commissariaat overgaan en wel volledig, alsook 'serieus' - zo staat het er tenminste. Er is nog een zodanige lijst over, waarop enige tientallen namen van Joodse inrichtingen; er is ook een staat over - later door de J.V.v.V.V. opgesteld blijkbaar - van de uitgaven over augustus, september en oktober 1942 ten bate van deze stichtingen gedaan; het zijn er dan nog 31; het totaalbedrag over dit kwartaal belooft f 841 524,60, waarvan bijna de helft komt aan het NIZ en het Nederlands-Israëlitisch Oudemannenen Vrouwenhuis in Amsterdam en aan de Vereniging Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht in Nederland, ook te Amsterdam. Dank zij doeltreffende, wèl overwogen Duitse maatregelen zou een groot deel van deze uitgaven vrij spoedig overbodig blijken, zoals de lezer weet.

Hoe is het tot de oprichting van de 'J.V.-4' gekomen? Berkley zegt, dat de Duitsers zulk een chaos in het Joodse verenigingswezen hadden teweeggebracht, dat zij aan de Joodse Raad een herordening opdroegen, waarvan deze 'J.V.-4' een uitvloeisel was; bij Herzberg ontbreekt die Duitse opdracht; notaris A. van den Bergh, nauw bij dit alles betrokken als lid van het Nederlands-Israëlitisch Armbestuur, spreekt van een 'bevel' van de Duitsers; elders is weer sprake van een Duitse opdracht aan A. Asscher. Gelukkig is een afschrift van de oprichtingsacte in twee talen, gedateerd 4 november 1942, bewaard gebleven. Daarin staat duidelijk de opdracht van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Stadt Amsterdam* (aldus in het Duits in de Nederlandse tekst) vermeld. Ook blijken de Duitse autoriteiten modelstatuten te hebben vastgesteld, in de acte opgenomen; natuurlijk ontbreekt geenszins de bepaling (art. 5), dat alle activa en passiva van de samengebundelde instellingen in eigendom overgaan naar de J.V.v.V.V., de lijst, hierboven al vermeld. Een staat van 27 november 1942 geeft een overzicht van het aantal inrichtingen, ressorterend onder de

[p. 488]

J.V.v.V.V.: acht ziekenhuizen, acht weeshuizen, zes kindertehuizen en dertien openbare tehuizen voor ouden van dagen, in totaal 35 (de 'particuliere' tehuizen voor ouden van dagen en invaliden, ten getale van 185(!) staan buiten de J.V.v.V.V.). In het *Joodse Weekblad* van 13 november 1942, eveneens een opdracht van de Duitse autoriteiten vermeldend, staat het bericht van deze oprichting alsmede een opgave van de samenstelling van het bestuur (A. Asscher voorzitter, Meijer de Vries lid-secretaris), van het adres, de spreekuren, commissies, bureau enz.

Veranderde er nu veel? Het is maar hoe men het neemt. Voor een instelling als het Nederlands-Israëlitisch Armbestuur te Amsterdam, die

bijna 120 jaar als hoogst notabel college had bestaan, was deze volledige onderwerping aan de nieuwe vereniging een feit, dat zelfs aanleiding gaf tot het overwegen ener gemeenschappelijke ontslagneming; de veronderstelling, dat vooral de verpleegden en patiënten van zodanige gevoeligheid de gevolgen zouden dragen, weerhield dit college hiervan; mogelijk ook het feit, dat de J.V.v.V.V. de verschillende opgeheven instellingen zo zelfstandig mogelijk hun werk heeft laten voortzetten met de oude besturen als 'Commissies van Beheer'; deze hadden of kregen (en het is maar menselijk, dat ook zo iets hier en daar meetelde) allemaal 'Sperrstempels', natuurlijk '*bis auf weiteres*'.

Veranderde er veel? Alweer, het is hoe men het neemt. Een aantal Joodse instellingen was nu onder een dakorganisatie gebracht, maar dat betekende nog niet, dat de Duitsers ze met rust lieten. Integendeel. De lezer zij herinnerd aan het lot van het 'Apeldoornse Bos', hierboven beschreven. Op 15 december 1942 moest prof. Cohen een brief schrijven over de inbeslagneming van het vermogen der Hilversumse S.A. Rudelsheimstichting. Het gebouw was alreeds lang ervoor door de *Wehrmacht* in beslag genomen, maar in het nieuwe (gehuurde) perceel liet men de aldaar ondergebrachte kinderen natuurlijk evenmin ongemoeid. In elk geval hoopt de Joodse Raad dan toch de inventaris terug te krijgen in dat gebouw; mocht het perceel niet meer beschikbaar zijn, dan 'zouden wij gaarne zien, dat de J.V.v.V.V. de gelegenheid krijgt, de opvoeding der kinderen hier in Amsterdam te doen geschieden'. Maar ook in dat geval zou die inventaris onmisbaar zijn. Men verzoekt dus met aandrang, enzovoorts. De Larense Bergstichting, op last van de *Beauftragte* naar Amsterdam overgebracht, had haar inventaris toegewezen gezien aan de NSDAP. Ook hier verzoekt

[p. 489]

de Joodse Raad - de lezer kan het wel invullen. Het antwoord kon neen luiden, het kon ja luiden; na enige tijd werd dat ja toch weer neen en ging de inventaris tòch, meestal tegelijk met de Joodse kinderen.

Er is nogal wat materiaal omtrent deze 'J-V.-4' bewaard gebleven en zo kan men haar geschiedenis in 1943 wel in hoofdtrekken reconstrueren. Er zijn wat notulen van vergaderingen bijvoorbeeld, onvolledig, maar op één punt duidelijk sprekend: daar, waar ze de hopeloze strijd weergeven van deze mensen, gedoemd om met hoogst ontoereikende middelen op te tornen tegen de ontzaglijke macht, die hun vernietiging wil, vooral ook de vernietiging van wat aan hun zorgen is toevertrouwd. Men doet wat men kan; men speelt het spel mee voor zover mogelijk. De notulen van 13 januari bevatten bijvoorbeeld de namen van de leden van een aantal commissies van beheer, die wel ongeveer overeenkomen met die van vroegere bestuurders. Men stelt begrotingen op, men maakt plannen, men doet alsof. Men beantwoordt zeer uitvoerig de brieven van de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen en stichtingen, die de balans van het Nederlands-Israëlitisch Meisjesweeshuis moet hebben en een opgave van de Grootboek-inschrijvingen; men moet zulk een stuk, dat tot in finesses afdaalt, eigenlijk letter voor letter lezen en dan even denken aan die weeskinderen, wier toevluchtsoord ('Reg. nr. 640873') al op de nominatie staat, in beslag genomen te worden; ook deze kinderen wachtte een verschrikkelijke dood. Zo sukkelt men door het eerste kwartaal en maakt de begroting voor het tweede op; op het bewaard gebleven ontwerp kan men

de namen lezen van de gedoemde instellingen met hun zieken, invaliden, ouden van dagen, kinderen, enzovoorts. Men tracht bij de *Beauftragte* op het Museumplein het nodige geld los te krijgen, maar hoe moet het nu, als de Commissaris in Den Haag van zekere instellingen niet bepaald heeft, dat haar vermogen (gebouw, inventaris, liquide middelen enz.) naar de J.V.v.V.V. overgaat en de *Beauftragte* toch de J.V.v.V.V. het beheer oplegt - zonder de middelen daartoe? En als zo'n begroting ontworpen is, gebeuren er toch weer dingen, die de toestand geheel veranderen. Een moeilijkheid is verder, dat er blijkens die notulen ook geregeld leidende figuren uit de J.V.v.V.V. 'vertrekken'. Op 14 april blijkt er weer een nijpend probleem: er zijn een aantal bij pleegouders ingekwartierde weesjongens door de Duitsers opgehaald, waarbij de pleegouders maar meteen zijn meegenomen; de pleegouders van de resterende

[p. 490]

kinderen willen nu zo snel mogelijk van deze levensgevaarlijke huisgenoten af. Niemand wil ze echter hebben, zodat men overweegt, de weesjongens in kleine groepjes op gemeubileerde kamers of etages onder te brengen, met toezicht van buiten af. De lezer weet, dat de Duitsers voor deze 'resterende' jongens een oplossing hebben gevonden, waardoor ze niet meer resteerden.

Op 14 april verzoekt de J.V.v.V.V. aan de Armbesturen en ontruimde instellingen in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht met het oog op de evacuatie alle kasgelden, bank- en girosaldi aan haar te remitteren. Op 25 april horen wij weer iets over het plan betreffende die weesjongens; het gaat niet door, omdat de SD te kennen heeft gegeven, 'dat bij ingebruikneming de woning ontruimd zal worden', m.a.w. deze jongens naar Westerbork - en verder - gaan. Daar zijn die jongens toch niet aan ontsnapt, dat weten wij.

Het overzicht van inkomsten en uitgaven over de tijd van 22 maart tot 13 april is bewaard gebleven; er zijn wel een paar instellingen verdwenen en er staat een aantal op, dat nog maar enkele weken bestaan is vergund. Ook de vergadering van 12 mei houdt zich nog met die jongens bezig - men oppert weer een ander plan. Steeds blijft de Haagse Commissaris eisen; die correspondentie gaat door. Er zijn nog wat cijfers en andere gegevens over betreffende de financiën omtrent het midden van het jaar, er is zowaar nog een begroting voor het derde kwartaal, waarop de meeste instellingen niet meer voorkomen, alleen staat er als nieuwe post (begroot op f 12 000) 'operatiekosten samenhangend met de sterilisatie'; men verwacht eigenlijk f 15 000 uit te geven en f 3000 van patiënten terug te ontvangen. Zo ver strekte men in de zomer 1943 de 'verpleging en verzorging' uit. De vereniging verdween in oktober 1943.

De overwinning was behaald, de nederlaag geleden, maar op het slagveld slopen nog de roofdieren rond. De Haagse Commissaris was nog niet helemaal voldaan: de nog overgebleven synagogen en wat er verder nog van de kerkgenootschappen over was, behoorden als 'niet-commerciële verenigingen' bij hem; in de kranten van 6 december 1943 staat een bekendmaking daarover, die van zijn *Dienststelle* is uitgegaan. Dat vindt men op het bureau van dr. Wimmer maar matig: straks haalt die grijpgrage commissaris ook de andere kerken in zijn '*Zuständigkeitsbereich*' en dat betekent onnodige onrust in den lande. Bovendien: wie zegt, dat dit soort instellingen bedoeld zijn, als in de verordening van 'niet-commerciële' verenigingen sprake is? Ook

[p. 491]

hier enzovoorts; voor de Joden had deze controversie toen geen betekenis meer.

Wij hebben lang stilgestaan bij deze in de Tolstraat 127-129 ondergebrachte J.V.v.V.V. en gaan nu naar de Tulpstraat, waar zich op nr. 17 bevindt wat men het Joodse Ministerie van Onderwijs kan noemen, met aan het hoofd I. van der Velde en mr. J.J. van der Velde; hiermee zijn verbonden enige onderafdelingen, deels al genoemd, en enkele Commissies. Van hun werkzaamheden legt een vrij groot archief getuigenis af; zo kennen wij op een bepaalde datum niet alleen alle Joodse scholen in den lande, maar ook alle daaraan verbonden leerkrachten; zo maakten wij reeds melding van de uitvoerige scriptie 'De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen, augustus 1941-mei 1942' van de hand van J. Aa, leider van het secretariaat Tulpstraat 17; zo is er een kaart van Amsterdam (schaal 1:10 000) van november 1941 over, waarop alle scholen zijn aangegeven; tenslotte beschikken wij over een alfabetische naamlijst van alle leerkrachten met de scholen waarop zij werkten, jammer genoeg ongedateerd, maar vermoedelijk van het voorjaar 1942. Uit dit alles krijgen wij de indruk van een grote organisatie, die goed liep en waar men al improviserend en werkend met onbevoegde leerkrachten (niet zelden studenten) goede, ja, onbegrijpelijk goede resultaten bereikte, ondanks de druk van buiten af en misschien wel enigszins tevens door die druk van buiten af. Slechts één ding kon ook de beste organisatie niet veranderen. Met weemoed leest de historicus de aanhef van een verslag over de 'Buitenschoolse Jeugdzorg' van 11 januari 1943: 'Toen op 2 september 1942 de leslokalen werden opengesteld, had ondergetekende' (S. Broekman, leider van dit bureau J.P.) 'slechts één doel voor ogen: zorg te dragen, de vóór deze datum gelegde grondslagen stevig genoeg te bevestigen om daarop te kunnen verder bouwen.'

Het ging juist om die grondslagen. Toen aan het eind van het eerste schooljaar van het Joodse Lyceum de leerlingen feestelijk bijeen waren voor de promotie, was de spreker, prof. Cohen, zeer tegen zijn gewoonte, over tijd. Eindelijk verscheen hij en sprak de leerlingen toe. In een gesprek na afloop zei hij tot de schrijver van dit boek: 'Elk uur, dat deze oorlog langer duurt, is verschrikkelijk'. Toen gaf hij geen verklaring van deze voor een man als hij ongewoon emotionele en spontane uitspraak. Pas later vernam de schrijver, dat hij juist de mededeling ontvangen had, dat de wegvoering zou beginnen. Een

[p. 492]

wegvoering, die al meteen het leven zou kosten, bleek het, aan enkele leerlingen en later aan vele, zeer vele - en ook aan een aantal hunner leraren, toen nog in die zaal bij elkaar, schijnbaar geborgen, in werkelijkheid weerloos en reeds getekend voor hun verschrikkelijke dood.

Die grondslagen. Na de vakantie rukten de Duitsers er weer aan; het Joodse onderwijs moest blijkens een brief van 12 augustus 1942 uit het ressort van het departement van Onderwijs worden weggesneden; voortaan zou het als 'Joodse aangelegenheid' samen met andere Joodse aangelegenheden behandeld worden; Lippmann Rosenthal zou een rekening '*Jüdisches Erziehungsfonds*' aanleggen en op die rekening zou het departement

van Financiën de nodige bedragen overschrijven: voor elk Joods kind van 7 tot 15 jaar jaarlijks 80 gulden. Ongeveer uit die tijd is het bewaard gebleven ontwerp van een stichting genaamd 'Het Joodse Onderwijs'; een van de niet weinige luchtkastelen van toen. Eind 1942 kreeg de Joodse Raad alle scholen op zijn dak, te financieren uit de middelen van Lippmann Rosenthal. Met ingang van 16 november werden de gemeentelijke scholen voor Joodse kinderen in Amsterdam aan de Joodse Raad overgedragen; tot op dat ogenblik had de gemeente de op 1 september 1941 ingestelde organisatie intact gelaten. Mede in verband met de daling van het aantal leerlingen nam de Joodse Raad (zijn afdeling Onderwijs dan), een reorganisatie ter hand, die op 3 december 1942 voltooid was; het 'Joodse Openbare Onderwijs' omvatte toen (nog):

14 scholen voor Lager Onderwijs (begin september nog 17)
 1 school voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs
 2 scholen voor Buitengewoon Lager Onderwijs (i.p.v. 1)
 1 school voor Uitgebreid Lager Onderwijs
 3 scholen voor Voortgezet Onderwijs
 2 scholen voor Voortgezet Onderwijs (vroeger Joods Lyceum en HBS-A)
 2 Nijverheidsscholen
 1 Kunstnijverheidsschool
 1 Kweekschool

Daarnaast zou men nog het Joods Bijzonder Onderwijs reorganiseren. Deze afdeling 'Onderwijs' van de Joodse Raad zou het werk overnemen van de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs, op 21 oktober 1942 opgeheven; de gehele structuur kwam onder het 'bestuur van het Joodse onderwijs in Nederland' (prof. Cohen

[p. 493]

voorzitter, I. van der Velde secretaris). Er zijn in februari 1943 nog de volgende plaatsen, waar Joodse leerlingen onderwijs krijgen:

Almelo	Deventer	Heerlen	Rotterdam
Amersfoort	Doetinchem	's-Hertogenbosch	Sittard
Amsterdam	Eindhoven	Leeuwarden	Tilburg
Apeldoorn	Enschede	Leiden	Utrecht
Arnhem	Gouda	Maastricht	Winschoten
Baarn	's-Gravenhage	Nijmegen	Winterswijk
Breda	Groningen	Oss	Zeist
Bussum	Haarlem	Roermond	Zutphen
Culemborg			Zwolle

Welke takken van onderwijs?

1. Voorbereidend Onderwijs Amsterdam, 's-Gravenhage
2. Lager Onderwijs in alle bovenstaande plaatsen
3. Buitengewoon Lager Amsterdam

Onderwijs

4. Voortgez. Gew. Lager Amsterdam
Onderw.
5. Uitgebreid Lager Amsterdam, Arnhem, Deventer, 's-Gravenhage,
Onderwijs Rotterdam, Utrecht
6. Nijverheidsonderwijs Amsterdam, 's-Gravenhage (hier alleen voor
meisjes)
7. Voortgezet Onderwijs Amsterdam, Arnhem, Enschede, 's-Gravenhage,
Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch,
Leeuwarden, Rotterdam, Utrecht, Zwolle
8. Kweekschool Amsterdam

En wat is hiervan over op 17 september 1943? In Amsterdam nog 5 scholen (waarvan 3 Lager Onderwijs) met in totaal 405 leerlingen; in Rotterdam ontvangen nog 3 kinderen Lager Onderwijs, in Den Haag ontvangen nog 23 kinderen onderwijs, in Utrecht is een Lagere School (?) met 8 kinderen; het beeld is niet erg duidelijk, maar twee weken later zou het, na het laatste ophalen, zich toch weer ingrijpend wijzigen.

Meermalen is in deze bladzijden sprake geweest van de Buitenschoolse Jeugdzorg. Een stuk van 23 oktober 1942 zet de wenselijkheid hiervan uiteen; zij is zo evident, dat zelfs een korte samenvatting

[p. 494]

van het betoog overbodig is, ook komt daarin een beschouwing voor over het werk van de Sociaal-Paedagogische zorg; dat er immers meer 'lastige' kinderen waren in de Joodse gemeenschap, is welbeschouwd ook nauwelijks nodig te releveren. De Buitenschoolse Jeugdzorg beroemt zich in een ander bewaard gebleven overzicht erop, dat men in de weinige beschikbare en vaak nauwelijks geschikte lokaliteiten (voormalige fietsenstallingen, een tabakspakhuis, enz.) met bescheiden middelen, zoals door muurschilderingen 'een prettige sfeer wist te scheppen', zelfs kon men een vrij grote bibliotheek van kinderboeken samenstellen. Een stuk van 11 januari 1943 somt nog eens de moeilijkheden op, waaronder voorop staat, dat er soms uiteraard plotseling bepaalde leiders 'niet meer beschikbaar zijn'; de lezer kan dat wel in gewoon Nederlands vertalen. Men heeft inmiddels in Oost een karrenloods kunnen huren: 'ook in deze (vervallen en verwaarloosde) ruimte is al het nodige gedaan om haar in een vriendelijk uitzienend lokaal te metamorfoser'. Op dat tijdstip zijn er zes lokalen (elk met o.m. een piano), in vrijwel elk ervan is een toneeltje gebouwd, ambulante gebruikt met twee projectie-lantaarns en een epidiascoop. Het is nuttig, hier even het aantal ingeschreven deelnemers per lokaal te vermelden.

Nieuwe Kerkstraat	435 kinderen	Roerstraat	386 kinderen
Tilanusstraat	473 kinderen	Amsteldijk	324 kinderen
Jan van Eyckstraat	164 kinderen	Vrolijkstraat	212 kinderen

In totaal bijna 2000 kinderen.

Aan een winter-vacatieschool verleenden hoogleraren en kunstenaars hun medewerking door het houden van causerieën en het geven van uitvoeringen. Treffend is, dat deze kinderen, die niet aan sport mogen doen, toch nog allerlei takken daarvan beoefenen: gymnastiek, ritmische gymnastiek, indoor-training, boksen, tafeltennis, volleybal, dammen en schaken en op het Parkschouwburgterrein zowaar zich enige tijd kunnen uitleven in korfbal, handbal en veldspelen. Er is ook een medische sportkeuring op 14 september begonnen; op 10 januari had men 361 kinderen onderzocht (201 jongens, 160 meisjes), goedgekeurd 330 (183 jongens, 147 meisjes). En tenslotte bevat het materiaal een aantal stukken, betrekking hebbend op een wedstrijd in handenarbeid voor jeugdleiders, er is zelfs nog een exemplaar bij van een diploma; een der ondertekenaars (blijkens een bijgevoegde brief van 31 mei 1943) 'staat niet meer ter beschikking' en wel 'door de gebeurtenissen

[p. 495]

van de vorige week'. Dat was de grote razzia van 26 mei waardoor inderdaad vele honderden eensklaps niet meer ter beschikking stonden.

Mr. Herzberg¹ heeft in zijn boek een aantal hoogst lezenswaardige bladzijden aan de Joodse scholen van toen gewijd, of zoals hij zichzelf corrigeert, scholen voor Joodse kinderen: het onderwijs was op verreweg de meeste scholen neutraal met facultatief godsdienstonderwijs, waar 'merkwaardig veel' (aldus Herzberg) gebruik van is gemaakt. 'De kiemen voor een hoogst belangrijke cultuurstrijd, ook tussen voorstanders van verschillende richtingen in het bijzonder onderwijs waren aanwezig, maar voor ontkiemen ontbrak het reeds aan tijd.' Een enkel bewaard gebleven document werpt daar enig licht op. Er waren tot 5 maart 1943 ook nog halfjoodse kinderen op deze scholen en tot 1 maart nog één halfjoodse leraar; een telefoontje van de Duitsers was genoeg om deze toestand schielijk te beëindigen.

Ook hier weer, en welhaast uit den treure, de mensen.

De mensen, dat zijn hier de leraren en de leerlingen. Over beide slechts kort. De leraren, voor een deel, misschien voor een groot deel hier en daar, onbevoegd of nauwelijks bevoegd. De schrijver kan uit ervaring slechts van één school spreken, die vermoedelijk de beste is geweest van alle, het Joodse Lyceum in Amsterdam; hij herinnert zich nog goed, hoe bewonderenswaardig juist die jongere docenten zich veelal van hun weinig benijdenswaardige taak kweten, met een toewijding en ernst zonder weerga. Men zou, alweer, een roman moeten schrijven om de leraarskamer met haar gesprekken te doen leven - misschien zal het er niet zo heel veel afgeweken hebben van de sfeer van de 'normale' leraarskamer, alleen dat ene, dagelijks aanwezige, nimmer, nimmer afwezige... Zo staat de schrijver nog helder het gesprek voor de geest, door een aantal docenten gevoerd op de ochtend na de invoering van de ster, een gesprek, dat zich vrijwel onmiddellijk richtte op de vraag: hoe moeten wij dat straks met die kinderen? En als resultaat de richtlijn, door de meesten, niet door allen, aanvaard: de kinderen omte praten (méér kon het, zeker bij schrijver dezes, niet zijn) dat zij deze ster waarmee de Duitsers ons wilden vernederen, als een ereteken moesten dragen. Ook zullen wel meer leraren dan deze schrijver de kinderen aan het begin van het schooljaar ongeveer hebben toegesproken als hij: 'Kinderen, *ze* (de naam was taboe) zeggen, dat jullie

¹ Herzberg, p. 184 e.v.

[p. 496]

minderwaardig zijn en laten jullie nu zien, door je best te doen, dat jullie niet minderwaardig bent'.

Was de uitwerking van dergelijke injecties groot? Wie zal het zeggen? Men zou het haast willen ontkennen omdat het al met al in zoveel opzichten een gewone school was. Met klassen, 1a, 1b enzovoorts, met een rector, een conrector, met een conciërge, de beste Cohensius, van vroeg tot laat zo in de weer, dat men wel eens spotte over het Cohensius-lyceum - ook hij vermoord. Een normale school, met laatkomers, met ondeugende kinderen, met strafwerk, met absenten... Hier weifelt de schrijver even, want absenten op deze school waren toch werkelijk weer iets apart. Als het in de stad 'onrustig' heette, dan konden zich grote gapingen in de lokalen voordoen; maar dat was het niet alleen. Nooit zal het de schrijver meer uit het geheugen gaan, het gebaar (meer was het vrijwel nimmer), waarmee men uit de klas zijn blik (meer was het vrijwel nimmer) naar een leeggekomen plaats beantwoordde, soms was het een handzwaai: ondergedoken en soms een handgreep: opgepakt - pantomime van een paar seconden, tientallen malen uitgevoerd. De klasse 2b, in de herfst van 1942 met 28 leerlingen begonnen, telde half mei 1943 nog 4, die, bijeengekropen in een paar banken, toch nog de klas vormde, welke mede voor een stel leraren het stempel der onmisbaarheid legitimeerde.

Alweer: het was er eigenlijk normaal. Wat is er ook hier al niet te doen geweest met ouders op spreekuren of schriftelijk over de vraag, of het opstel van het jongetje zus of het proefwerk van het meisje zo een vijf of een zes toekwam! Misschien nog meer dan elders, want boven alle twijfel staat, dat de ouders met deze school in 't algemeen intens meeleeften. Dat jongetje of dat meisje werd bij de rapport-uitdeling waarlijk niet anders toegesproken dan elders. Men had het eerste uur dit, het tweede dat enzovoorts, alleen wel zowel de zaterdag als de zondag vrij en ook op Joodse feestdagen, dat was zelfs prettiger dan op de gewone school. Gymnastiek had een aantal kinderen in de buurt in een andere gelegenheid, dat was niet prettig, want er kon altijd op straat iets aan de hand zijn; het was toch al elke dag opnieuw een ervaring, de voor velen lange afstand te voet heen of terug, een enkel kind zelfs van de overkant van het IJ. Soms haalde een handkar van de Joodse Raad de zware schooltassen langs de huizen op, vermeldt Herzberg.

Vreemde dingen konden er ook voorkomen, zeer vreemde en dat voor een normale school misschien toch nog zeer vaak. Joden bijvoorbeeld

[p. *77]

Klas

Buitschools jeugdwerk

[p. *78]

Kinderfeest

Technische opleiding

[p. 497]

konden in het algemeen dikwijls geen vis krijgen, maar men wist, dat deze schrijver twee katten te verzorgen had en zo vond hij niet zelden op het tafeltje in dit of dat lokaal een netjes ingepakt hoopje graten en vellen, vóór zijn binnenkomst daar neergelegd; natuurlijk moest de vraag naar de naam van de onbekende geveer of geefster achterwege blijven: men vroeg zo min mogelijk. Van dit soort trekjes zou de schrijver er meer kunnen verhalen en de paar collega's die het overleefd hebben evenzo. Nimmer zal hij het kleine

jongetje vergeten, dat tijdens zijn geschiedenisles plotseling met een keppeltje op zat en bij onderzoek bleek clandestien aan zijn Hebreeuws te werken voor een volgend uur. Moest hij dit knaapje niet straffen omdat het banger bleek voor het Opperwezen dan voor zijn geschiedenisleraar? Kon een collega het een ander knaapje, dat, alweer clandestien, voor het verorberen van een hem toegespeeld snoepje eerst zijn keppeltje opzette, om zijn 'broge' op te zeggen, zijn Hebreeuwse spreukje? Die collega vond, dat het eigenlijk behoorde, omdat het snoepje, kleiner dan een 'duivenei', immers zonder een zodanige 'broge' mocht worden genuttigd...

Men werkte normaal, misschien mag men wel zeggen: niet minder dan op een gewone school. De schrijver, vele jaren verbonden aan een ongetwijfeld voortreffelijk gymnasium, heeft op dat punt geen enkel ogenblik het werk op het Joods Lyceum betreurd; hij vraagt zich zelfs af, of de prestaties, althans voor zijn vak, niet hoger lagen. Het is uiteraard onmogelijk om dit met enige zekerheid te beantwoorden, zeker na de ontzettende catastrofe, die een einde aan dit onderwijs heeft gemaakt. Maar vaststaat in zijn geheugen (en in dat van iedere collega, die hij daarover geraadpleegd heeft), dat de kinderen er niet minder ver kwamen dan op andere scholen, dat de repetities er serieus werden gegeven, dat de examens er serieus werden afgenomen zodat de uitgereikte diploma's volwaardig mogen heten. Even diep in zijn herinnering gegrift staan de namen van een, waarlijk niet gering aantal, knappe, ja, zeer begaafde leerlingen; hiervan zijn er ook, ach, hoevele, vermoord. Na de oorlog zijn de uitgereikte diploma's als geldig erkend.

Een normale school, voor de zoveelste keer. Een klein beetje ongewoon toch ook weer was, dat hier experimenten konden plaats vinden, die elders op meer bezwaren zouden zijn gestuit. Zo herinnert de schrijver zich, dat in de eerste maanden van 1943 een achttal vrijdagmiddagen voor de oudere leerlingen gereserveerd werd voor een

[p. 498]

cursus in een bepaald cultuurverschijnsel; hij ontwierp daartoe een schema over de Romantiek. Met geestdrift werkte een aantal collega's mee aan de voorbereiding; alleen kwam een oude, heel toegewijde mathematicus met de bange vraag: maar hoe krijg ik de jongens van 5b dan klaar voor hun eindexamen algebra? Toch werkte ook hij niet tegen, niet alleen omdat hij een voortreffelijke collega was, maar mogelijk ook, omdat hij vaag besepte, dat er van 'de jongens van 5b' in de zomer wel niet veel meer hun eindexamen algebra, of in welk ander vak ook, zouden afleggen. En zo kwam die cursus op gang, waaraan onder meer voortreffelijke kunstenaars hun medewerking verleenden, een cursus, toen en daar, over de Romantiek.

Gevaarlijk was het, nu, een klein beetje: een vijftal musici, aangevoerd door een van de beste Nederlands-Joodse violisten, bracht een kwintet van Schumann ten gehore, van Schumann, een Ariër, een Germaan: mocht dat wel? Een groepje leerlingen voerde een door de leraar W. Ph. Pos gemaakt toneelstukje uit de *Camera Obscura* op; moesten die kinderen op die kleurige pakjes 'uit de tijd zelf' geen sterren dragen? En Freddy S., die de rol van Hildebrand moest spelen? Kort voor de opvoering, op een laatste middaguur, had deze schrijver de klas 3a, waarin Freddy S. de primus was, een kwiek, keurig, vlijtig Joods jongetje. De Rector kwam binnen: of Freddy even mee wou gaan. Dat gebeurde natuurlijk, een minuut of vijf later klonk de schoolbel en terwijl de kinderen op de normale manier naar buiten

stoven, begaf de schrijver zich naar de rectorkamer. Daar stonden twee mannen, de een met een gezicht als van cement, de ander met een ongelooflijk dom uiterlijk, beiden in uniform. De eerste legde het geval uit: Freddy's moeder had een kleine overtreding begaan (eieren aan een kar gekocht of iets van dien aard), Freddy's vader, werkzaam op de Joodse Raad, was dadelijk na haar gearresteerd en nu moest Freddy mee, want - en deze woorden herinnert de schrijver zich heel precies - men moest niet denken dat 'wij' onmenschen waren; 'wij' hielden de gezinnen bij elkaar. En Freddy moest nu zijn jasje halen; hij moest niet proberen weg te lopen, want dan moest de Rector zelf mee. Freddy haalde zijn jasje en volgde zijn beulen naar de Schouwburg, waar wij, een aantal leerlingen en de schrijver, hem nog even achter een raam onderscheidden toen wij op de dag van de opvoering (Charlie G. viel meteen in voor 'Hildebrand') daar langs gingen. Zo 'verliet' Freddy S. de school; dit soort abituriënten telde het Joodse lyceum inderdaad abnormaal veel, al werden de meeste thuis of op

[p. 499]

weg naar huis (ook dat gebeurde) opgepakt. De kleine Carla G., een snoezig buurtgenootje dat, samen met nog een paar jongens en meisjes, schrijver dezes altijd naar huis begeleidde, trof het laatste lot. Op een namiddag, toen de schrijver waardoor of waarom ook iets eerder van school wegging, bemerkte hij, dat de politie in het huis van haar ouders 'aan het werk' was; de overvalwagen stond voor de deur. Onmiddellijk sloeg hij weer de weg naar de school in, in de hoop, haar nog op te vangen, maar vergeefs; ze had met een paar vriendinnetjes een andere weg genomen en was, door geen enkele buur gewaarschuwd, het ouderlijk huis binnengegaan: dat kostte haar het leven.

Het is welhaast onvermijdelijk, dat de schrijver, in een boek, dat zozeer helemaal over mensen gaat, zich vooral bij deze kinderen daarvan bewust blijft; nu het Joodse onderwijs hier nog eens voor het laatst ter sprake komt, zij het hem veroorloofd, een andere, hiermee samenhangende herinnering een kleine plaats in deze bladzijden te geven. Die heeft betrekking op het oudere zusje van Carla G., een zestienjarig Jodinetje van een welhaast onweerstaanbaar prille lieflijkheid. Met nog zes andere leerlingen van de Middelbare School voor Meisjes had zij, als reeds verhaald, najaar 1941 een clubje gevormd, dat hun eigen lerarencorps had bijeengezocht. De lessen vonden thuis bij deze leraren plaats. Na afloop van een les, toen de andere meisjes reeds vertrokken waren, bleef het kind even talmen: ze had blijkbaar nog iets te vertellen. En spoedig kwam onder dikke tranen het hoge woord eruit: ze was... getrouwd. Niet uit eigen wil, geenszins, integendeel, ze had het beslist niet gewild, maar haar ouders, brave, maar over-bezorgde mensen hadden dat met alle geweld doorgedreven, omdat haar echtgenoot, die in een van de nevenorganen van de Joodse Raad een bescheiden functie bekleedde, in elk geval een 'stempel' bezat, dat hem beschermde en na zijn huwelijk ook zijn vrouw. Ook deze twee werden toen meegenomen en de hele familie is vermoord. Een uit zeer, zeer velen: men kan met de beste wil niet hierover zwijgen en eigenlijk ook weer niet zo spreken, als het zou moeten. Het is daarom beter, over te gaan tot de behandeling van het volgende bureau van de Joodse Raad.

Van de Tulpstraat passeren wij eerst de Valckenierstraat 39, waar op de A.B. Davidsschool de jongens ook in allerlei vakken hun opleiding ontvangen: metaalbewerking, electrotechniek, automontage, meubelmaken

en stofferen, houtbewerking, banketbakken, kleermaken. Enzovoorts. De schrijver zou op deze plaats erop willen wijzen,

[p. 500]

dat wie weet hoeveel Joden aan deze opleiding hun leven dankten: zij maakten zich beroepen eigen, die hun in een kamp te pas konden komen. Zo leerde zijn *collega proximus* op het Joodse Lyceum, een voortreffelijk historicus, het bakkersvak erbij, wat hem in Bergen-Belsen te stade is gekomen, hem en zijn gezin; daar kwam hij immers in de keuken!

Na de Valckenierstraat de Vening Meineszkade 10-11, op een naoorlogse plattegrond van de stad weer als Sarphatikade aangegeven. Daar zetelde - *sit venia verbo* - een van de machtigste organen van de Joodse Raad, en wel de Commissie ter behandeling van financiële aangelegenheden, alsmede de Accountantsdienst, welke laatste de administraties bij de afdelingen van de Joodse Raad controleerde; misschien had men hier van een Joodse Rekenkamer kunnen spreken. Het is interessant een vergelijking te treffen tussen de staf zoals die in de uitgave van de *Gids* (op 15 maart 1943 afgesloten) is aangegeven en die, zoals men hem in de latere toevoegingen vindt; er hebben nogal wat mutaties plaats gehad. Zo werd in 1943 de eigenlijke leider van de 'financiële commissie' (zoals ze altijd heette) 'geariseerd'; hij staat in een van de bronnen geprezen als een man van een klaar verstand, kritische geest en grote zaakkennis; zijn rechterhand, de bankier P. Hendrix, is uit Theresienstadt met zijn hele gezin weggevoerd en vermoord.

Men zou het documentatiemateriaal, dat op deze, in het geheel van deze geschiedenis, zo belangrijke afdeling gaarne rijker hebben gewenst; gelukkig is juist Berkley te dezer zake voortreffelijk ingelicht.

Het is wel een heel eigenaardige voorgeschiedenis, die de Vening Meineszkade gehad heeft en men dient er welbeschouwd voor terug te gaan tot het begin van de bezetting.

Op dat ogenblik had het vooroorlogse Comité voor Joodse Vluchtelingen een 6000 personen te onderhouden en het is duidelijk, dat na het uitbreken van de oorlog de geldmiddelen van dit comité uitgeput dreigden te raken. Begin juni 1940 had het bestuur onder leiding van prof. Cohen een onderhoud met mr. Frederiks: de Nederlandse regering had op de begroting voor steun aan deze personen een bedrag van f 1 200 000 gebracht (er was f 200 000 per maand nodig), maar Frederiks zette, voor zover bekend zonder enige druk van Duitse zijde, deze steunverlening stop en zo ried hij aan, te pogen, de Nederlandse Joden zelf het benodigde geld te laten opbrengen, 'om te voorkomen, dat de aandacht van de Duitse autoriteiten op de hier te lande vertoevende vluchtelingen gevestigd zou kunnen worden', dit laatste uit

[p. 501]

Berkley. Een op initiatief van de beide kerkgenootschappen bijeengeroepen vergadering kwam eveneens in het algemeen tot de conclusie, dat de Joden zelf deze kosten op zich moesten nemen, 'om te voorkomen, dat hieruit onnodige moeilijkheden zouden voortvloeien'; Herzberg¹ zegt het iets drastischer: '... 6000 hulpbehoevende, langs 's Heren wegen wandelende Duitse Joden was precies het laatste, waar men in de eerste maanden na de bezetting behoefte aan had'. De geschiedschrijver kan slechts de vraag

stellen of hiermee al niet het begin van een afglijden te constateren was, dat in snelheid en hevigheid alleen maar zou toenemen. In elk geval kwam, na de oplossing van een enkele, door Berkley nader aangeduide moeilijkheid, het hierboven al meer dan eens vermelde 'Comité voor Steun aan in Nederland verblijvende buitenlandse Joden' tot stand, dat als 'Comité voor Steun' tot medio maart 1941 als zelfstandig lichaam doorwerkte.

Men moet de taak van dit comité niet onderschatten. In de eerste plaats moest het de financiële middelen ten behoeve van het Comité voor Vluchtelingen verschaffen en bovendien het financiële beleid van dit comité (waar nogal wat critiek op was geuit) controleren; dit laatste vooral door de goedkeuring van zijn begroting.

Maar nu deze middelen. Men stond hierbij voor niet geringe uitgaven. Uiteraard voor die personen, die in gezinsverband leefden, maar ook voor de bewoners van het kamp Westerbork; voor de opbouw van dit kamp (van een regeringscrediet opgericht) moest geld voor afbetaling en rente komen. In dat kamp vertoefden nu niet alleen Joodse, maar ook protestantse en katholieke vluchtelingen voor wie hun kerkgenootschappen alleen dan wilden opkomen, indien zij hen buiten Westerbork in door hen geschikt geachte verblijven konden onderbrengen: hier waren de Duitse autoriteiten echter tegen en zo vielen de kosten voor deze personen ook ten laste van de Joden, die van katholieke en protestantse zijde alleen af en toe een bedrag ter ondersteuning ontvingen, volgens Berkley niet evenredig aan de voor deze categorie uitgegeven bedragen. En het spreekt vanzelf, dat de uitgaven niet de neiging vertoonden te dalen, ook niet bij het zorgvuldigste beheer. Al was het alleen maar, doordat ook Nederlandse Joden steeds slechter er voor kwamen te staan en meer dan vroeger aangewezen waren op steun van andere Joden. Ook voor hen gold het 'wijze' woord van Frederiks tenslotte.

1 Herzberg, p. 187.

[p. 502]

Geld dus - en wel van Nederlandse Joden, eigenlijk de eerste schatting, te allen tijde door de overwonnenen opgebracht, al besefte vrijwel niemand, dat er toen al eigenlijk reden was voor een *vae victis!* Natuurlijk sprak men niet van schatting, maar van heffing, waarbij de aanslagbiljetten 1939/1940 de grondslag vormden, met dien verstande, dat ook vermogens, niet belast voor de Rijksvermogensbelasting (onder f 16 000) in aanmerking kwamen voor de bijdrage. Wie tegenover 1 mei 1940 in slechteren doen was gekomen ten aanzien van vermogen of inkomen, kreeg geen recht op een lagere bijdrage, maar moest een regeling zien te treffen. De heffing bedroeg: van het inkomen tot f 5000: 1%, van f 5001 tot f 10 000 1 1/2%, van f 10 001 en daarboven 2%. Dus bij een inkomen van bijvoorbeeld f 12 000: 1% van f 5000 + 1 1/2% van f 5000 + 2% van f 2000 = f 165. Van het vermogen: tot f 30 000: 1%, boven f 30 000 tot f 75 000: 1% over f 30 000 en 1 1/2% over het meerdere; boven f 75 000: 1% over f 30 000, 1 1/2% over f 30 000 tot f 75 000, 2% van het meerdere. Bij een vermogen van f 120 000 dus: 1% van f 30 000, 1 1/2% van f 45 000 en 2% van f 45 000 = f 1875. Men had overigens geen keus tussen het een of het ander; de bedragen van beide heffingen telde men bijeen. Wie een emigrant (of geëvacueerde) te zijnen huize geheel onderhield, kon daarvoor f 1 per dag per persoon in mindering brengen.

Het is duidelijk, dat men een dergelijke opzet gemakkelijker op papier plaatst dan uitvoert. Er waren onwilligen, uit beginsel, uit nalatigheid, om welke redenen, door welke oorzaken ook. Er waren van den beginne af huisbezoekers in de weer om over te halen, om te overtuigen. Er is in het materiaal de copie van een brief over zoals de inmiddels opgerichte Joodse Raad die placht te verzenden aan koppigen of hardleersen. Daar staan een paar zinnen in, die de aandacht moeten hebben getrokken. Zo krijgt de weigeraar te horen, dat hij 'de Joodse gemeenschap in Nederland aan een ernstig gevaar blootstelt', dat hij 'zich welbewust stelt buiten de Joodse gemeenschap, weshalve de Joodse Raad zich vrij acht tegen (hem) alle maatregelen te treffen, welke hij voor de beveiliging der hem toevertrouwde belangen nodig acht'. Een 'chantage-circulaire', zeiden sommige onwilligen.

Had men een stok achter de deur? Inderdaad: wie aan zijn verplichting had voldaan, ontving als bewijs daarvan een op grijs papier gedrukte kaart, de z.g. 'grijze kaart'. Wie deze niet bezat, kon geen gebruik

[p. 503]

maken van de diensten van de Joodse Raad - en eerlang zou de dag aanbreken, waarop de Jood alleen te kiezen had tussen die diensten en onderduiken (of zelfmoord). Wie buiten de financiële verplichtingen vielen, ontvingen gratis een grijze kaart; deze was het toegangsbewijs (al hielp, naar Berkley vermeldt, de Joodse Raad in nood en/of spoedgevallen toch wel zonder grijze kaart). Ook hier treft het weer, hoe verschrikkelijk zwaar het dilemma werd, wanneer men principieel wilde blijven; het was als een drijfzand, waar men steeds dieper in verzonk.

Dit laatste is natuurlijk geen critiek op het Comité voor Steun, dat aanvankelijk zelfstandig, later als onderafdeling van de Joodse Raad, tot 31 december 1942 volgens Berkley uitstekend werk heeft verricht, f 6 000 000 heeft bijeengebracht en dit geld na nauwkeurige controle beheerd en gedistribueerd.

De lezer wil wel aannemen, dat er een hele folklore bestaan heeft - slechts gebrekkig overgeleverd - van verhalen, wilde en prozaïsche, omtrent de ervaringen van hen, die in de heffingsactie arbeidden en het geld uit de zakken moesten halen van de 'aangeslagenen'. Een bewaard gebleven 'Rapport Statistisch Onderzoek', op 31 oktober 1941 ondertekend door prof. dr. H. Frijda, geeft belangwekkende details omtrent de hele heffingsactie en cijfers die voor een onderzoeker naar de financiële toestand van de Joden in de eerste tijd van de bezetting niet zonder betekenis zijn; er zijn ook nog, zij het weinige, andere documenten bewaard. Voor de voorgeschiedenis van de Vening Meineszkade is het misschien nuttig om op deze plaats even melding te maken van de oprichting o.m. van een z.g. Begrotingsbureau, dat de begrotingen van de diverse afdelingen van de Joodse Raad zou onderzoeken, daaromtrent advies uitbrengen en hun juiste naleving controleren (9 december 1941). Toen echter, om naar het Comité voor Steun terug te keren, hadden al zeer veel Nederlandse Joden de weg naar dit Comité moeten inslaan, omdat men Joodse werklozen ook zo lang en zo goed mogelijk buiten de gezichtskring van de Duitsers wilde houden; Berkley laat niet onvermeld, dat hiertegen oppositie bestond.

Zo begon 1942, met een steeds slechter wordende situatie; een bewaard gebleven kasoverzicht van de Commissie voor geldelijk beheer van de Joodse Raad geeft over mei en juni 1942 enige indrukken daarvan. Al betrekkelijk vroeg was rekening gehouden met de mogelijkheid van een

tweede heffing, die vooral in de tweede helft van 1942

[p. 504]

steeds weer op de voorgrond kwam. Een speciale studiec commissie voor de tweede heffing maakte plannen, die natuurlijk zeer ingrijpend werden beïnvloed door de verordening van 23 mei, waardoor de Joden praktisch niet meer over middelen beschikten en ieders vermogen in handen van Lippmann Rosenthal en Co. was terechtgekomen, hetgeen natuurlijk een nieuwe situatie schiep. Het is thans onmogelijk, dit tot in finesses na te gaan, aangezien van de vergaderingsnotulen van deze studiec commissie slechts één exemplaar is overgebleven; het is echter niet zo belangrijk. Op 18 september 1942 zendt het Centraal Bureau van de Commissie voor Geldelijk Beheer van de Joodse Raad voor Amsterdam (de lezer zijn dergelijke langademigheden niet te besparen) een circulaire aan zijn plaatselijke afdelingen, die voor de uitreiking moeten zorgen. Directe toezending aan de betrokkenen heeft nu niet meer plaats, omdat velen hunner 'niet meer bereikbaar' zijn. Mocht zo iemand 'niet bereikbaar zijn', dan dient de plaatselijke afdeling te onderzoeken, of a. hij in een der Nederlandse werkkampen zit; b. hij naar Duitsland is 'vertrokken'; c. hij 'om een andere reden' niet bereikt kan worden.

Een bijgevoegde circulaire geeft een beeld van de definitieve opzet, die eigenlijk ook alweer... voorlopig is. Deze voorlopige heffing is nl. gelijk aan 1/12 van de aanslag in de eerste heffing. Wie bereid is daaraan 'deel te nemen', zendt een formulier A, vergezeld van de grijze kaart. Deze laatste ontvangt hij per omgaande afgestempeld terug en... ongestempelde grijze kaarten verliezen hun geldigheid per 1 november 1942, ook hier de stok achter de deur. Zodra de definitieve bijdrage is geregeld, volgt een formulier B. Verder is er een nogal uitvoerige regeling met toelichting, beide moeilijker dan bij de eerste heffing. Op 22 oktober maakt het Centraal Bureau, hiervóór genoemd, bekend dat de verzending van aanslagbiljetten voor de tweede heffing 'in volle gang' is; op 12 januari 1943, dat deze tweede heffing zal worden stopgezet. Daarom hebben wij de nogal ingewikkelde berekeningen hier maar weggelaten.

Er was natuurlijk wat gebeurd - er gebeurde steeds wat.

Op 17 december bepaalde een *Anordnung*, dat van 1 januari af door Lippmann Rosenthal geen betalingen aan Joden meer zouden geschieden, maar door de Joodse Raad. Deze zou voor het verrichten dezer betalingen (men sprak van 'ondersteuningsbetalingen') en tot dekking van zijn eigen kosten elke maand de middelen van Lippmann Rosenthal en Co. ontvangen. Dit besluit kwam niet geheel uit de lucht vallen;

[p. 505]

in een gesprek van 3 december 1942 had *Regierungsrat* Rombach prof. Cohen opgedragen, een '*Voranschlag*' te maken van de kosten, wanneer de Joodse Raad de '*Betreuung*' van alle Joden opgedragen werd. Die '*Voranschlag*' had de Joodse Raad inderdaad berekend en wel op f 945 000 per maand (posten: Joodse Raad, Onderwijs, J.V.v.V.V., Maatschappelijke Steun); het bleek echter, dat de Duitsers ook bedoelden diegenen, die over eigen vermogen beschikten en daaruit maandelijks uitkeringen ontvingen. Het kwam neer op een heel groot verschil uiteraard, dat de Duitsers het verband legden tussen het tegoed bij 'Liro' en de door de Joodse Raad te verrichten

betalingen, die het karakter zouden dragen van uitkeringen voor levensonderhoud en niet van ondersteuning. De Duitsers begrepen ook wel, dat dit alles voor de Joodse Raad een grote rompslomp met zich meebracht en droegen hem op, een organisatie voor die uitbetalingen op te bouwen: 'de daarin werkende Joden zullen van de *Arbeitseinsatz* in Duitsland worden vrijgesteld' - de lezer zal de aanhalingstekens wel op juiste waarde schatten. Zelfs zouden nieuwe employés, van buiten Amsterdam aangetrokken, een verhuisvergunning ontvangen, alles kon, alles mocht. Het moet toch een heel aangenaam gesprek geweest zijn, op die donderdag 17 december, want naar aanleiding van een andere kwestie 'sprak de heer *Beaufragte* zijn vertrouwen uit in de arbeid van de Joodse Raad'. Prof. Cohen 'betuigde hiervoor onze erkentelijkheid en zeide, dat wij zouden trachten dit vertrouwen niet te beschamen'. Op 19 december spraken Asscher en Cohen weer met Rombach (later kwam de *Beaufragte* hierbij); een kout, die vrijwel geheel gevuld werd met gepingel: de voorzitters poogden uiteraard zo veel mogelijk los te krijgen, de Duitsers met een beroep op 'de omstandigheden' of 'de autoriteiten' zoveel mogelijk te weigeren.

Inmiddels had wat wij maar de Financiële Commissie blijven noemen (zij heet ook wel 'Comfina' - hierin was het Comité voor Steun omgezet) in het *Joodse Weekblad* van 18 december 1942 allen opgeroepen, die van Liro over november en december uitkeringen ontvangen hadden, de aanvragen voor januari onverwijld en in elk geval vóór 30 december bij de Joodse Raad in te dienen; wie na die datum kwam, viste achter het net. Op 4 januari (de interne sluitingsdatum) lagen er 3750 aanvragen voor uitkeringen voor levensonderhoud en alimentatie tot een totaal bedrag van f 589 000, om nog niet te spreken van een groot aantal rekeningen voor speciale doeleinden; het is duidelijk dat dit alles ondanks de pogingen van de Joodse Raad zacht gezegd

[p. 506]

op niet geheel bevredigende wijze kon worden geregeld. Er is nog een stuk over, waaruit men een beeld krijgt van de organisatie, door de Joodse Raad in het leven geroepen; er is een gloednieuwe 'inspectie', volkomen geïmproviseerd, die in de praktijk van anderen geen enkel aanknopingspunt vond voor haar wijze van werken: 7 hoofdinspecteurs, 32 inspecteurs, die op twee zondagochtend-bijeenkomsten geïnstrueerd worden en te wier behoefte men regelmatig 'Berichten aan de Inspectie' laat verschijnen; het is jammer, dat de uitvoerige index op deze 'Berichten' alsmede deze documenten zelf niet meer te vinden zijn.

Men moet zich in de chaos, in de spanningen en angsten van die tijd verplaatsen om te beseffen, wat hier verricht is. Het bleek immers mogelijk, over januari 90%, over februari en maart zelfs 100% van de goedgekeurde (let wel: de goedgekeurde, niet de aangevraagde) uitkeringen inderdaad te doen; steeds in tweeën (resp. 40 + 50%, 50 + 50%, 50 + 50%), omdat men het geld zelf ook steeds in twee termijnen ontving. In deze drie maanden verzond men aan chèques in totaal resp. f 458 000, f 504 000 en f 466 000; een bedrag van f 1 428 000 in 18 964 chèques. Het heet, dat er ook nog verder 50 provinciale en 5 gewestelijke inspecteurs benoemd zijn.

Voor het gehele apparaat van de Joodse Raad was natuurlijk ook geld nodig; aangezien 'Comfina' in januari en februari 1943 niet meer dan f 800 000 per maand ontving, is het duidelijk, dat hier een ernstig tekort ontstond; de Duitsers waren er bepaald niet op uit, om dit te verhelpen,

integendeel. Zij verlaagden de maandelijkse uitkering zelfs, omdat er voortdurend Joden 'vertrokken', maar de vermindering ging percentsgewijs sneller dan de wegvoering. Dat betekent dus dat de rekeninghouders bij Liro steeds minder kregen en in toenemende mate helemaal niets. Met de ondergang van de Joodse Raad in de herfst van 1943 verdween natuurlijk ook dit hele apparaat.

Wij zijn vrijwel door de *Gids* heen. Na de Vening Meineszkade het Waterlooplein. Op nr. 119-121 de Bijstand aan niet-Nederlandse Joden, met zijn afdelingen en onderafdelingen, zelfs met een voor de Statistiek. Op nr. 123 de vleesvoorziening, staande onder de Nieuwe Keizersgracht. Op het Westeinde 17 alweer een M.B. Nijkerkschool, met o.m. een beroepsopleiding voor het maken van petten, voor boekbinden en een cursus voor de opleiding van maatschappelijke werkers. Op de Zwanenburgwal 33 het Centrale Depot van 'Hulp aan Vertrekkenden'.

[p. 507]

Het aanvullingsblad zullen wij, voor zover nog niet behandeld, verder maar buiten beschouwing laten.

Voordat wij definitief deze *Gids* terzijde leggen, dringt zich nog één probleem op, onder de vele zware, in dit boek gesteld en nog te stellen, mogelijk het zwaarste: dat van de Joodse Raad zelf.

Beoordeling

‘Wij hebben het idee gehad, dat de Joodse Raad zich liet gebruiken om het gehele Jodendom in Nederland te liquideren. Zij werkten mee aan de registratie en andere dingen, die de Duitsers tenslotte gebruikt hebben om de Joden uit te moorden. Die voorstelling had ik beslist en die heb ik nog.’

Dat zijn woorden, niet van de een of andere Jood, die, als overlevende, een vonnis uitspreekt en de Joodse Raad veroordeelt. Het is een onder ede afgelegde verklaring¹ van bijna tien jaar na de oorlog en zij komt uit de mond van een staatsman, hoogleraar en jurist, voormalig minister van Justitie en minister-president, van professor Gerbrandy. De Joodse Raad als de Joodse arm van het Duitse bewind, de gedoemde Joden naar de hel dringend, hun toch nog een stukje vertrouwen oppratend in wat zo zonneklaar zijn volstreekte onbetrouwbaarheid had bewezen, hen ertoe leidend, zich ook nog te schikken in datgene, waaraan ze zich met enig risico hadden kunnen onttrekken - wij zullen op deze en andere formuleringen nog moeten terugkomen.

Meer dan ooit heeft hier de schrijver van dit boek de vraag benauwd (het woord is niet te sterk) naar de grenslijn tussen de historicus en de jurist. Die vraag heeft bij hem eigenlijk aldoor bij het schrijven van dit boek op de achtergrond gestaan en hij heeft er geen hem bevredigend antwoord op gevonden. Het mag dan zijn, dat *in abstracto* een zodanige grenslijn te trekken valt, misschien zelfs vrij scherp, waarbij de mogelijkheid hier opengelaten wordt, dat de jurist haar klaarder onderscheidt dan de historicus, omdat hij aan bepaalde, veelal duidelijk aangegeven

¹ Enquêtecommissie, dl. VII C, p.

[p. 508]

normen toetst, welk houvast de historicus, althans in die mate en van dat karakter, ontbreekt. Zo kan de historicus zich gemakkelijk voorstellen, dat een bepaalde jurisprudentie, bijvoorbeeld de constante jurisprudentie van de Bijzondere Raad van Cassatie, zulk houvast verleent terzake van, laat ons zeggen, de vraag omtrent de door de Joodse Raad aan de vijand verleende hulp, bijvoorbeeld, of de instellingen en instandhouding van de Joodse Raad als enkel feit reeds bewijzen, dat medewerking aan dit instituut hulpverlening in de zin der wet was, alsook ten aanzien van een andere vraag, nl. of men zich ter rechtvaardiging van de uitvoering ener vijandelijke opdracht kan beroepen op de omstandigheid, dat bij niet-uitvoering een ander deze opdracht op onereuzer wijze zou hebben uitgevoerd. Dat is, als herhaald, het terrein van de jurist. Maar daarmee is dat van de historicus nog niet afgebakend.

Deze historicus is zich verder ervan bewust, dat hij een probleem, dat in Nederland gespeeld heeft, nauwelijks mag isoleren van een groter, van dat van de Joodse Raden overal, waar zij tijdens een Duitse bezetting zijn opgetreden. De Joodse Raad is niet alleen een Nederlands verschijnsel geweest. En overal stuit men op hetzelfde patroon: een schijnbaar onschuldig begin en dan van kwaad tot erger, tot in de afgrond. Overal dezelfde vragen: konden zij anders, mochten zij anders, moesten zij

anders, wilden zij anders? Waar lag de grens tussen zelfopoffering en verraad? Tussen hulp aan de medestanders, hulp aan de tegenstanders? Overal dat allersmartelijkste probleem van het tegenwerkend meewerken, het meewerkend tegenwerken, die ambivalentie van daden en doelstellingen. Overal die uitvoerders, *nolens volens*, van de politiek der doodsvijanden met de nimmer verstommende vraag naar de ethische verantwoordelijkheid. Overal het beeld van niet zelden eigenlijk zielige en belachelijke potentatjes, die over leven en dood beslissen 'en wier eigen huid niets meer waard was zodra ze van hun werktafel opstonden', illustrerend bij uitstek *toute absurdité de la condition humaine*. Overal de moeilijkheid voor wie het benadert: voor de Jood vanwege de te geringe, voor de niet-Jood vanwege de te grote distantie. Het is, als gezegd, vrijwel overal hetzelfde, waar de Duitsers het proberen: het verschrikkelijke, dat zij er dan in slagen, de leiders der Joodse minderheid in te schakelen in de administratieve voorbereiding en de doorvoering der vernietiging; het feit, dat dit in Amsterdam later gebeurde dan in Berlijn, Wenen en Praag, maakt het misschien nog iets erger voor een Nederlands geschiedschrijver,

[p. 509]

omdat die Nederlandse leiders althans wat meer argwaan hadden kunnen putten uit de ervaringen van de anderen. Voor zover zij die kenden, konden kennen, wilden kennen.

De Nederlandse leiders. Zij vormen natuurlijk niet het volledige probleem; het is meer dat van de Joodse Raad, aan het hoofd waarvan zij staan, of zich hebben laten stellen. Toch heeft het zin, deze voorzitters, Asscher en Cohen, ietwat nader te beschouwen; het mag dan misschien min of meer toevallig geweest zijn, dat zij aan het hoofd waren gekomen van de Joodse Raad, het was zeker niet toevallig, dat zij aan het hoofd hebben kunnen blijven. Wij hebben nauwelijks de getuigenissen van de later verhoorde Duitsers (Rauter, Lages, Aus der Fünten) van node om te begrijpen, dat zij tot op zekere hoogte de bezetters hebben tevredengesteld: anders hadden dezen hen wel meedogenloos vernietigd en vervangen door anderen.

Abraham Asscher (19 september 1880-2 mei 1950) had in het openbare leven van zijn vaderstad voor 1940 een vooraanstaande en gezaghebbende plaats ingenomen, vooral in de Amsterdamse diamantwereld, in de politiek en onder de Joden. Zo was hij van 1917 af lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, stond zowel aan het hoofd van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap als van de Kerkeraad van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge, presideerde het al meergenoemde Comité voor Bijzondere Joodse Belangen en bekleedde enige belangrijke commissariaten. Symptoom 'van het verkiezen van Joden in vooraanstaande functies op grond van hun positie in niet-Joodse kringen en onafhankelijk van hun Joodse opvattingen', is gezegd; dit alles was wel voldoende om hem in de eerste plaats in aanmerking te doen komen voor het voorzitterschap van de Joodse Raad. Om dit tot het eind, het bittere, het zeer bittere eind te blijven, daar was wel iets meer voor nodig. Dat lag minder aan zijn maatschappelijke positie, meer aan zijn persoon, zijn gaven van geest en karakter. Het is moeilijk, een alleszins verdedigbare formule te bedenken voor zijn intelligentie, misschien moet men zeggen voor zijn doorzicht.

‘Op het tijdstip van de oprichting van de Joodse Raad was er nog geen sprake van een bepaald vijandige stemming tegen de Joden’; iemand die dat in ernst heeft kunnen verklaren - en die verklaring ondertekenen 1 - doet wel enige vraagtekens met betrekking tot dat doorzicht

1 Proces-verbaal, 7 nov. 1947.

[p. 510]

rijzen. ‘Ik zocht niets achter de instelling van de Joodse Raad’: zelfde opmerking; men bedenke hierbij even, al is het heel even, dat zulk een stuurman op de brug stond van het Joodse schip in die noodlottige orkaan...

Toen schrijver dezes na de oorlog Lages op dit punt ondervroeg, antwoordde deze met een citaat uit *Julius Caesar* van Shakespeare (Lages citeerde graag en mild): ‘*Dicke Männer sollen um mich sein*’. Asscher was waarlijk geen Cassius. Ook van Joodse zijde ontbreekt het niet aan bevestigingen daarvan. Ook zij die hem verder in alle opzichten verdedigen, getuigen van zijn argeloosheid, zijn impulsiviteit, zijn gebrek aan inzicht, zijn onmacht om een geheim te bewaren. De lezer heeft meer dan eens in dit verhaal van wat men de goede kant dezer impulsiviteit en argeloosheid kan noemen, voorbeelden ontmoet; wij herinneren aan zijn reactie op de mededeling omtrent de ster, op zijn bereidheid, zelfs de Duitsers te lijf te gaan. Verstandelijk mag hij dan niet in staat geweest zijn, de hem gestelde problemen op de juiste wijze onder de ogen te zien, laat staan op te lossen, zijn moed heeft niemand betwijfeld. Ook de Duitsers niet. De conclusie lijkt weinig aanvechtbaar, dat zij hem een wel bijzonder geschikt werktuig moeten hebben gevonden, om van hem te ‘nemen’, wat ze inderdaad van hem te incasseren kregen: ‘Ik geloof wel, dat Lages mij wel mocht. Hij vroeg mij eens of ik erg de pest aan hem had, waarop ik hem onomwonden mededeelde “erger”. Hij antwoordde mij, dat hij dit ruiterlijk vond.’

Of: ‘Op een avond, dat ik gereed was met mijn agenda, vroeg Lages mij, wat ik dacht van de oorlog. Ik zeide hem, als ik U mijn mening zeg, word ik meteen *ingesperrt*, want ik zit hier in het hol van de leeuw. Hij zeide mij toen, we kennen elkaar nu al een paar jaar lang; ik ben nu niet de politie-president, maar *Ihr Freund*, Asscher. Blumenthal, die eveneens aanwezig was, zeide mij ongeveer hetzelfde. Lages zei: praat nu maar eerlijk en vrij uit, hetgeen ik daarop dan ook deed. Ik zeide hem als volgt: “Duitsland is totaal verloren, wordt geheel verpletterd, dank zij, dat jelui een aartsbandiet als Hitler aan het bewind hebben. Hitler en zijn medebandieten Goebbels, Streicher en Himmler. De enige die misschien voor Duitsland iets kan redden is Goering. Als die een vrede vraagt aan onze sterke geallieerden, dan kan hij nog iets redden”. Dat was toen inderdaad mijn overtuiging. Ik zei hem nog: “Hangen jelui Hitler op, of geef hem, als jelui dat niet willen of durven, voor mijn part een villa met 2000 kamers”. Lages zei mij toen ongeveer

[p. 511]

woordelijk: “Nooit heeft een Ariër in Nederland zo iets tegen één onzer durven zeggen”. Wij kregen toen met ons drieën de hevigste ruzie, doch ik werd niet gearresteerd. Hiermede heeft zowel Lages als Blumenthal hun

woord gehouden.’

Aan dit merkwaardige en veelzeggende zelfportret moge de toevoeging niet ontbreken, dat Asscher deze Goering op zijn Amsterdamse fabriek heeft ontvangen tijdens de oorlog, al mocht deze niet in het ‘gouden boek’ tekenen, voor hoge bezoekers bestemd: ‘Dit hebben wij niet willen hebben en het boek weggehouden... Wij hadden met Goering een aangenaam onderhoud’. Die aangename kout, wil de historicus hieraan tevens toevoegen, in de tijd vrij dicht liggend bij het door Goering verstrekte bevel tot algehele uitroeiing van de Joden.

Een argeloos man, een impulsief man, een moedig man. Voor dat laatste pleit ook zijn onwil om uit te wijken, toen tijdens de oorlog de gelegenheid voor hem openkwam: hij zou zich eerder voor zijn kop schieten, dan de Joden hier in de steek laten. Een optimist? Zijn reactie op 29 april 1942 (bij het ‘ster-bevel’) wijst daarop en er zijn vele andere getuigenissen van, sommige welhaast verbijsterend. Over het werkelijke karakter van dat optimisme vermag schrijver dezes niet te oordelen. Asscher wilde de Joden zo graag geruststellen en zelf gerustgesteld zijn, meent Herzberg¹. Hij poogde de onrust onder de vogelvrijen te bezweren, maar trok tegen zijn eigen onmacht op (alweer Herzberg); beide citaten slaan trouwens ook op prof. Cohen. Ongetwijfeld vertelde Asscher wat men graag hoorde; men zocht hem daarvoor zelfs op en klampte zich aan hem vast: zou de grote Asscher het niet beter weten dan wij zelf? Anderen natuurlijk reageerden precies andersom; na een te optimistische uitspraak zijnerzijds, schold een voorname Jood hem een keer voor ‘idioot’ uit. Asscher wilde hem ‘vloeren’, verhaalt een getuige; men krijgt wel eens de indruk, dat hij graag ‘vloerde’. Hij sprak zichzelf moed in, aldus prof. Cohen. Het kan toch zijn, dat velen opbeuring en steun bij hem hebben gevonden, juist om zijn ongecompliceerdheid, zijn afkeer van voorbehoud; in een advertentie bij zijn overlijden meende iemand ‘namens zeer vele dankbare geredden in de oorlog’ hem in overvloedige mate lof te moeten toezwaaien. De geschiedschrijver hoeft er nauwelijks aan te herinneren, dat er ook wel minder dankbare geredden bestonden en bestaan, om van de niet-geredden, de over-, overgrote meerderheid, maar te zwijgen. Iets daarvan

¹ Herzberg, p. 101 en 104.

[p. 512]

is natuurlijk ook wel tot Asscher doorgedrongen en men moet aannemen, dat het hem diep geschokt en bitter gegriefd heeft: hoe anders te verklaren dat een man als hij, die zijn hele leven was voorgegaan in de Joodse gemeenschap, die zich op de gebruikelijke wijze geconformeerd had aan de eisen der orthodoxie, zich niet op een Joods kerkhof heeft laten begraven?

De andere voorzitter, prof. dr. David Cohen, was in verstandelijk opzicht verre zijn meerdere, de man, op wie Asscher zich voor de dagelijkse leiding helemaal verliet alsook voor het uitstippelen van de grote lijnen. Hierbij kwam, dat hij vrijwel de hele dag in zijn functie in de weer was, terwijl Asscher doorgaans op de bureau's niet meer dan enkele uren verscheen en niet zelden afwezig was, zelfs op belangrijke ogenblikken. Deze op 31 december 1882 geboren classicus had zich ook van jongs af in het Joodse leven bewogen; sinds 1926 in Amsterdam woonachtig had hij

daar in het Joodse leven verschillende functies vervuld. Vooral na 1933 wijdde hij zich meer in het bijzonder aan het vluchtelingenwerk.

‘Ik heb, wat een Frans filosoof eens genoemd heeft: *l'amitié sociale*. Als een gemeenschapsbelang op het spel staat, vergeet ik mijzelf, mijn functie, mijn belangen volkomen.’ Dit is een niet onbelangrijke, een sprekende en veelzeggende toets in het portret, dat prof. Cohen ¹ eens van zichzelf ontworpen heeft, na de oorlog wel te verstaan. Daar ontbreekt in het vervolg geenszins de kritische opmerking aan, dat dit ‘een onaangename karaktertrek’ was, ‘waaronder mijn gezin en ik geleden hebben’. En ‘deze karaktereigenschap is hinderlijk, verhindert veel levensvreugde en laat aan het eind van het leven vragen, waarvoor men geleefd heeft. Het onaangenaamste is, dat deze vraag door anderen beaamd wordt.’

De lezer zal een zekere bitterheid in deze opmerking niet zijn ontgaan. Een bitterheid, die weinig hoeft te verwonderen en die ongetwijfeld iets heeft uit te staan met de kritiek op hem uitgeoefend. Daarin treft echter een ding heel sterk. Het mag dan waar zijn, dat men in de kritiek, op Asscher en Cohen geleverd, wel eens moeilijk achteraf een onderscheiding kan maken tussen wat zich tegen de personen en wat zich tegen de voorzitters richtte; het lijdt geen twijfel, dat de persoon van Cohen enerzijds veel meer weerstanden heeft opgeroepen dan die van Asscher en, maar hier laat het materiaal veel minder beslistheid

¹ *Curriculum vitae* (ongepubliceerd)

[p. 513]

toe, mogelijk ook weer hier en daar meer sympathie, althans beredeneerde sympathie en in elk geval hoogachting. Deze beide kanten kwamen treffend te voorschijn bij zijn afscheid van de Universiteit, toen de Rector magnificus, in een met buitengewone zorgvuldigheid, woord voor woord zelfs, afgewogen toespraak gewaagde van de bij ‘zeer velen’ zijner collegae bestaande genegenheid en ‘onwrikbaar vertrouwen in de gaafheid van (zijn) karakter’; ‘dat hem iets onoirbaars zou kunnen worden verweten, dat is volstrekt ondenkbaar.’

Deze lof heeft zeer felle reacties opgeroepen, waarin het grootste deel ervan a.h.w. van een minteken is voorzien; van zeer hoogstaande zijde viel ergens, zij het ook binnenskamers, bijvoorbeeld de tegenwerping, dat zijn gedrag tijdens de oorlog ‘zacht gezegd zeer ernstige schuld-elementen inhiel’ en klonk het verwijt van ‘kinderachtige heerszucht, waanwijsheid en gebrek aan karakter’. De historicus ontmoet deze en dergelijke beschuldigingen meermalen in het bewaard gebleven materiaal. Men verwijt Cohen (en Asscher!) dat hij de Februaristaking heeft helpen breken - als ‘werktuig der Duitsers’. Dat hij na de razzia van juni 1941 niet ingezien heeft, dat de door hem geleide Joodse Raad een werktuig in Duitse handen was om zijn mede-Joden in het verderf te storten. Dat hij na de Twentse razzia van september 1941 op zijn post is gebleven. Dat hij, bijvoorbeeld in het *Joodse Weekblad*, zich ertoe geleend heeft, spreekbuis van Duitse bevelen en voorspiegelingen te zijn. Dat hij de Joden ertoe aangemoedigd heeft, in 1942 naar de Nederlandse werkkampen te gaan, evenzovele muizenvallen, zonder daar één familielid of vriend heen te sturen. Dat hij de ‘*run* op Vught’ in beweging heeft gezet, door zijn propaganda voor dit ‘betere’ kamp. Dat hij de uitreiking

van de ster op ‘schitterende wijze’ (in Duitse en eigen ogen) georganiseerd heeft, in evenveel dagen als de Tsjechen er maanden over hebben gedaan; in minder zelfs... Dat hij bij de deportatie hand- en spandiensten heeft geleverd. Dat hij aan het door-en-door corrupte systeem der *Sperren* heeft medegewerkt, familie, vrienden en relaties bevoordelend. Dat hij in mei 1943 de beruchte keuze van de 7000 heeft op zich genomen met dreigementen aan wie daartoe niet meewerkten. Dat hij, van concessie tot concessie afglijdend, het laatste restje Joodse fierheid en waardigheid in Nederland opgeofferd heeft. En daarna heeft zijn optreden in Theresienstadt scherpe critiek uitgelokt; hierbij past het te vermelden, dat hij zijn eigen ‘volkomen ongeschiktheid’ als leider van de z.g.

[p. 514]

Hamburg-kazerne in Theresienstadt later heeft erkend; het falen in zijn optreden tegenover de Duitsers binnen Nederland alleen toegegeven heeft voor de slotfase, waarin hij tegen de ellende niet meer opgewassen was.

De historicus, die nu tot een nadere beschouwing overgaat van de in het materiaal gevonden aanklachten tegen deze voorzitters, moet zichzelf - en zeker ook zijn lezers - er rekenschap van geven, dat deze uitingen zijn, voor het overgrote deel dan, van overlevenden. De honderdduizend, die in de gaskamers zijn gedood, hebben niet meer kunnen spreken. Niets zou gemakkelijker zijn dan hier een basta te doen horen: zij hebben niet gesproken en daarmee uit: wij weten niet. De historicus echter is geen schrijvende automaat, maar een mens, die zin verlangt in zijn arbeid. Zin heeft het schrijven van dit geschiedwerk over de Nederlandse Joden in de bezettingstijd alleen, wanneer daarin ook die doden kunnen spreken. Wanneer deze historicus niet weet, dient hij te vermoeden. Voor de formulering van dit vermoeden draagt hij en hij alleen de volledige verantwoordelijkheid.

Hier zij het dan uitgesproken: hij neemt aan, dat ook zij, zeker zij, zouden hebben aangeklaagd, met de duizendvoudige echo van de aanklachten der levenden. Met de aanklacht van alle weggevoerde Joden tegen de Joodse Raden overal: Gij zijt de werktuigen geweest van onze doodsvijanden. Gij hebt aan onze wegvoering medegewerkt. Gij dankt uw eigen leven aan deze onzedelijke activiteit. De bevelen van onze beulen uitvoerend, hebt gij uzelf kunnen redden, uw naaste verwanten en een aanzienlijk aantal uwer standgenoten. De organen, voor de leiding waarvan gij verantwoordelijk waart, hebben onze weerstand gebroken, onze angstige vermoedens overstemd, hebben ons niet zelden misleid, gekrenkt en vernederd, soms zelfs mishandeld. Gij zijt ermee voortgegaan onze doodsvijanden te dienen, toen zij zich al zonneklaar hadden onthuld als de moordenaars van onze jongemannen, als de toekomstige moordenaars van onszelf. Niet wij hebben u als onze leiders aangesteld, maar die moordenaars, niettemin hebt gij dat leiderschap niet neergelegd, erger, ons op grond van dat leiderschap overgehaald, ja, met dreigementen gedwongen om naar de slachtbank te gaan. Hadt gij bijtijds die leiding neergelegd, dan waren wij misschien ook omgekomen. Gij zult u toch niet willen beroepen op het Bijbelwoord, ‘dat onze handen dit bloed niet hebben vergoten’?

Maar ook de levenden hebben getuigd; een aantal aanklachten is bewaard gebleven in het materiaal; wij gaven hierboven al enkele weer.

[p. 515]

Aanklachten van vele kanten, tot anonieme toe. Men richtte zich (ten aanzien van prof. Cohen alleen natuurlijk) tot de zuiveringsraad van de Universiteit, tot de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Men wendde zich tot de Justitie; in november 1947 werden de beide voorzitters in hechtenis genomen en voor korte tijd gehouden. In het materiaal bevindt zich de door de officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank (Bijzondere Strafkamer) te Amsterdam, mr. L.W.M.M. Drabbe, geconcipeerde dagvaarding, een beeld gevend van aard en omvang van de activiteit van de Joodse Raad, die medewerking verleende aan de uitvoering der Duitse voorschriften. In dit concept volgt dan een uitvoerige opsomming van die activiteiten, welke als medewerking te beschouwen zijn en wel in vijftien punten, genummerd van A tot en met O.

Uiteraard kwam vooral in Joodse kringen de vraag aan de orde, wat er met deze voorzitters moest gebeuren. Een z.g. contactcommissie der Joodse Coördinatie-Commissie in Nederland stelde onder voorzitterschap van mr. M. Bosboom een Joodse Ereraad in, waarvan de dossiers zich in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevinden, onder meer zijn reglement, dat, behalve op zijn instelling en doel, samenstelling en werkwijze, alsook bevoegdheid en procedure, in een drietal artikelen ingaat op de begrippen 'laakbare houding, gedragingen en handelingen' (art. 5, 6, 7). Er is natuurlijk in Joodse kringen - en ook daarbuiten - wel wat over deze Ereraad te doen geweest, vóór, tijdens en na zijn zittingen, ook over het feit bijvoorbeeld, dat Asscher hem volkomen gedesavoueerde heeft, wat tot de bittere vergelijking aanleiding gegeven heeft: 'zoals de dief de rechtbank, omdat *hij* onaantastbaar moet zijn'. Wij beschikken ook over de op 17 december 1947 gedane uitspraak, een zeer uitvoerig stuk, dat voor het grootste deel een opsomming geeft van de historische feiten, zoals de Ereraad deze selecteert, formuleert en beoordeelt, hetgeen geldt zowel voor wat de voorzitters belast als voor dat wat in hun credit wordt geboekt en waarin niet voorbijgezien is, 'dat de voorzitters van de Joodse Raad gefaald hebben in een wereld, die zelf in gebreke is gebleven'. Aan het eind spreekt de Ereraad als zijn mening uit:

'dat het laakbaar is geweest, de opdracht tot vorming van een "Amsterdamse Jodenraad" en het voorzitterschap van deze raad (wat verantwoordelijkheid jegens de Duitsers medebracht) uit handen van de Duitsers te hebben aanvaard;

'dat het laakbaar is geweest, het *Joodse Weekblad* te blijven uitgeven,

[p. 516]

toen eenmaal bleek, dat het de Duitsers van meer nut dan de Joden moest zijn, waarbij de Ereraad tevens herinnert aan zijn afkeurend oordeel over een aantal berichten, die hiervoor zijn genoemd;

'dat het laakbaar is geweest, medewerking te verlenen aan een aantal anti-Joodse maatregelen, zoals het uitgeven van de Jodenster en het verzenden van bevelen om naar Westerbork te vertrekken;

'dat de wijze, waarop de voorzitters de weigerachtigen tot het geven van de bijdrage tot de eerste heffing aanschreven, laakbaar is

geweest;

‘dat de medewerking, verleend bij de selectie voor deportatie, in het bijzonder de medewerking in mei 1943, zeer laakbaar is geweest.’

De Ereraad adviseerde op grond hiervan deze beide heren ‘uit te sluiten van het bekleden van ereambten en bezoldigde functies van iedere aard bij enige Joodse instantie, organisatie en instelling, en wel voor de duur van het leven’.

Centraal staat, het is al gezegd, in dit alles de vraag van de collaboratie. Ook hier zou men dit verschijnsel in een raam kunnen plaatsen, niet alleen in dat van de collaboratie van de Joodse Raden alom, waar ook maar de Duitsers hen hadden opgericht, maar ook in het nog veel en veel ruimere, in dat van de collaboratie tot zelfs in zijn duidelijkste en meest onverhulde en onbeschaamde vorm, nl. die van de geestverwanten van de onderdrukkers in de bezette gebieden alom, van de Quislings allerwegen. Het is echter duidelijk, dat men verschil moet maken tussen verschillende groepen van collaborateurs (ook de niet-Joodse zijn rijkelijk nuanceerbaar; men denke aan Mussert, Laval, Subhas Chandra Bose en tot op zekere hoogte Franco); ja zelfs, ook binnen de Joodse collaboratie mag men onderscheiden; er waren ongetwijfeld volkomen corrupte elementen onder, gedreven door hebzucht of door de begeerte hun hachje te redden door het opzettelijk, willens en wetens opofferen van mede-Joden; er waren ook anderen, die er naar streefden, al medewerkend, op allerlei wijze zoveel mogelijk mede-Joden te redden.

Dit laatste is, wat men zou kunnen noemen, de gunstigste schakering in de Joodse collaboratie. Nu heeft bij ons weten niemand de voorzitters en daarmee de Joodse Raad hier te lande in redelijkheid buiten deze schakering gesteld. Zij werkten mede; zij hadden zich op een plaats laten stellen, die hun niet meer de keuze liet tussen goed en kwaad, maar tussen kwaad en erger - zij kozen dus kwaad en konden tegenover zichzelf en anderen getuigen, het minste kwaad te hebben gekozen, het minste kwaad, weleens ‘de repeterende breuk van alle

[p. 517]

collaboratie’ genoemd. Dat gaat zelfs op voor Asscher, aan wie wel tot zijn levenseind het inzicht zal hebben ontbroken, dat hij niet het goede, maar het kwade had gekozen; wanneer Cohen inderdaad in Theresienstadt menselijk gefaald heeft, dan valt dit buiten de behandeling van dit deelprobleem, omdat hij daar geen voorzitter van de Joodse Raad meer was.

Die collaboratie nu is een historisch feit. Het is misschien niet al te elegant, getuigenissen van Duitsers hier in te lassen en wij zullen daar bijzonder spaarzaam mee zijn. En toch kan men Lages niet helemaal ongelijk geven in het hieronder volgende dialoogje:

‘Wie wurde der Judenrat gebraucht?’

‘Für alles.’

‘Konnte man gut mit den Leuten arbeiten?’

‘Ich habe ausgezeichnet mit diesen Leuten gearbeitet.’ En Eichmann getuigde in Jeruzalem op precies dezelfde wijze: de Joodse Raden, waar ook ingesteld, hadden als een werktuig gediend tegen de Joden: ze hadden mensen uitgespaard, kantoorbedienden en politie.

Dat is van na de oorlog, kan men zeggen. En de Duitsers konden zichzelf toen alleen maar schoonwassen met zulke verklaringen. Maar

helaas, ze zijn er ook uit het hartje van de oorlog, toen de Duitse instanties hier vrij spraken, als men het zo mag uitdrukken. Dan vinden wij reeds hunnerzijds de opmerking dat men de Joden het een en ander in de Joodse Raad heeft overgelaten, om zelfstandig te doen - erg genoeg, vonden sommige Joden deze 'autonomie' nog mooi ook! - maar men kon met behulp van zulke *Befehlsübermittlungsstellen* (alook door aanwijzingen in het *Joodse Weekblad*, hetgeen op hetzelfde neerkwam) anti-Joodse maatregelen uitvoeren: de Joden werkten dus, in Duitse ogen, mee.

Deze collaboratie valt niet te ontkennen. Men was nu eenmaal in zekere mate ingeschakeld in de registratie der Joden, hun concentratie in Amsterdam, hun uitplundering in verschillende vormen, hun isolering, de wegzending naar de arbeidskampen, de algehele voorbereiding van de wegvoering. Duizenden Joden maakten deel uit van een machtig apparaat, welks bezetting, ook wanneer men het 'Potemkindorp'-element incalculeert, toch nog altoos sterk afsteekt tegen de geringe bezetting van het Duitse. Niet zelden drongen Asscher en Cohen erop aan, de door de Duitsers gegeven voorschriften strikt na te leven, een aandrang, die des te zwaarder woog gezien het vertrouwen, dat deze beiden in de Joodse gemeenschap genoten. Het is toch een afschuwelijke

[p. 518]

lectuur, de oproep, door Asscher en Cohen op 20 februari 1942 gericht tot alle Joden in Nederland, waarin zij 'dringend' aanmaanden om de Duitse voorschriften en bepalingen, ten opzichte van (lees: tegen) de Joden uitgevaardigd, 'stipt' na te komen 'en zich niet op enigerlei wijze daaraan te onttrekken'. Met de morele druk van: gij benadeelt mogelijk niet alleen Uzelf, maar de Joodse gemeenschap in haar geheel (dit staat er zelfs gespatieerd).

Medewerkend tegenwerkend, tegenwerkend medewerkend.

Nimmer kon er enige rust in de verhouding tussen deze beide activiteiten bestaan, het schommelde welhaast onophoudelijk met een enkele keer een uitschieter naar de ene of naar de andere kant. Het schommelde niet alleen in de tijd, ook plaatselijk kon het verschillen. De klacht is gerezen, dat de provincie, vooral Den Haag, weleens erger gefaald heeft dan Amsterdam; waardoor, blijve buiten beschouwing. Wij spraken alreeds van de beoordelingen hier en daar van de heer Edersheim.

Medewerkend tegenwerkend, eigenlijk is dit ook althans door prof. Cohen impliciet erkend wanneer hij uitspreekt, dat men alleen als vragende bij de betrokken *Dienststellen* kon komen, als men ook wat had te bieden. Wat dan 'had men te bieden'? Welnu, de organisatie van de Joodse Raad. Een organisatie van een op zichzelf bewonderenswaardige, ja, vaak verbluffende doeltreffendheid, welke in staat was binnen de grens van het mogelijke met maximale efficiency tegen, maar ook mee te werken. Van beide bestaan voorbeelden. Als de Duitsers er per se op stonden, dat iets gebeurde, als er, huiselijk uitgedrukt, geen lievemoderen meer aan was, dan werkte die organisatie niet alleen dag en nacht, maar ook voortreffelijk, naar beide kanten, zeker ook naar de Joodse. De ongelukkigen, die, opgepakt, zonder iets meer dan hun kleren aan hun lijf, maar anderzijds van alles werden voorzien bij hun verbanning, dankten dat, goederen, diensten, bemoediging, aan een organisatie, die aan alles dacht, van alles te voorschijn toverde, als er maar even de kans voor was, een toeverlaat, een Joods 'Rode Kruis'. Er bestonden bovendien,

Herzberg¹ wijst erop, nu eenmaal ‘kerkgenootschappen, instellingen van sociale of filantropische aard, een armbestuur, weeshuizen, oudelieden-gestichten, ziekenhuizen, stichtingen op ieder gebied..., scholen en een zeer belangrijke jeugdbeweging’. Alles onderpand (ook dit zegt Herzberg)

¹ Herzberg, p. 163-165.

[p. 519]

van de Duitsers, die op dat ogenblik de overheid waren, maar bovendien de vijand, die in plaats van zorg en bijstand te verschaffen, de vernietiging nastreefde. Kan men zich de instandhouding van dit alles zonder organisatie, zonder leiding voorstellen? Kon men met terug te treden de volslagen desorganisatie van het Joodse gemeenschapsleven riskeren? En als die leiding er nu eenmaal moest zijn, hoe eraan te ontkomen, dat zij onder druk van de Duitsers haar bestaan bestendigde door prestaties tevens te hunnen bate? En, als men alleen het oog richtte op datgene wat men in de vorm van tijdelijke en onmiddellijk gebodene lotsverzachting voor de weggevoerden bewerkstelligde, hoe kon men zich voortdurend bewust blijven van het grotere toekomstige leed, waarvoor men op deze wijze enigermate, zo men wil in belangrijke mate, mede-aansprakelijk werd?

De Joodse leiders poogden te rekken. Indien de Joodse Raad een slogan van node had gehad, zou ‘redden door rekken’ (of: ‘door rekken en remmen’) niet slecht gepast hebben. Men rekte, men remde. Was dat nu dwaas? Voor de zoveelste maal moet men zich in de tijd zelve verplaatsen, om dit ‘Penelope’-motief op de juiste wijze te kunnen waarderen. En dan vooral bedenken, hoe weinigen zich een zo lange duur van de oorlog hebben voorgesteld. Deze laatste uitspraak bevat een subjectief element, het is waar. Maar de schrijver neemt haar voor zijn rekening. Als hij zich de sfeer van 1942 voor de geest haalt, durft hij nog verder te gaan en uit te spreken, dat in het bezette Nederland, althans onder de Joden, de gedachte ondraaglijk ware geweest, dat men nog drie jaar voor de boeg had. Trouwens, ook de nobelste helpers zouden wel even gearzeld hebben, Joden in hun huis op te nemen voor een zo lange periode bijvoorbeeld: het was een oorlog, die niet lang kón, niet langer mócht duren - en lang geduurd heeft. Men heeft gezegd: ware hij in 1942 afgelopen, dan stond er nu een standbeeld in Amsterdam voor Asscher en Cohen, de uitgeslapen, flinke Joodse leiders, die de aan hun leiding toevertrouwd zonder al te grote verliezen van de ondergang hadden gered. De oorlog, wat niemand van te voren kon weten, eindigde in 1945.

Natuurlijk resten ook hier vraagtekens. Het is in deze bladzijden al meer gezegd: een bevel uit Berlijn en het kwam in Nederland tot uitvoering, als het moest: onmiddellijk en stipt. Het is ook duidelijk: aan het wezen van de Duitse maatregelen kon welke sabotage ook niets veranderen. En tenslotte is er ruimte voor de veronderstelling, dat de Duitsers vaak enige sabotage, die hun kwalijk kon ontgaan, op

[p. 520]

de koop toenamen, in hun berekening verdisconterden: deze prijs immers was hun de medewerking van de Joodse Raad wel waard.

Een vraag van geheel ander karakter: wanneer de leiding van de Joodse Raad inderdaad een snel einde van de oorlog verwachtte, ware het dan niet zowel politiek aanbevelenswaardig als moreel geboden, medewerking te weigeren? Wat hadden de Duitsers dan kunnen doen? De vraag is gesteld. Bruut optreden? Maar zeker in die jaren vreesden de Duitsers nog, heet het, de reacties van niet-Joden. En in elk geval waren de deportaties vertraagd, ware het solidariteitsgevoel tussen Joden en niet-Joden versterkt, hadden meer Joden de kans aangegrepen, hun lot te ontlopen. Dit alles is gezegd, d.w.z. verondersteld. Zeker na de oorlog. Toen is ook opgemerkt, dat de Duitsers net zo goed een wedloop met de tijd voerden als de Joden en dat de Joodse Raad, die hun tot het bereiken van hun doel een 'trein' ter beschikking stelde, er zich achteraf niet op beroepen kon, dat dit slechts een stoptrein, geen sneltrein was. De Joodse Raad geloofde te rekken en te remmen; let wel: *geloofde*. Daarbij bedenke men verder, dat het lot van de weggevoerde Joden hier niet bekend was. Er bestond geen wetenschap. Er bestond geen onweersprekelijk gerechtvaardigd vermoeden (wij komen daar nog op terug). Zo begrijpt men ook, dat de leiders een argument bezitten tegen het verwijt, dat zij het onderduiken afraadden. Vele onderduikers werden gepakt en moesten dan weg als 'strafgeval'. De leiding wist toen niet, vermoedde niet, dat *alle* Joden eigenlijk als 'strafgeval' weggingen. De Joden wisten het ook niet, vermoedden het ook niet. Waagden ook het gevecht met de tijd, speculeerden ook op een spoedig eind van de oorlog, kochten stempels, en 'Sperr'en', rekten, remden zogenaamd. Asscher en Cohen wisten niet wat geschiedde daarginds. Maar tenslotte wisten zij wel, moesten zij weten, hoe men van 1933 de Joden vervolgde in Duitsland, zij hadden alles gedaan om zoveel mogelijk Joden naar Nederland te halen, hoe konden zij - het is gevraagd - ertoe medewerken Joden naar datzelfde Duitsland te sturen?

Zij verzachtten. Herhaaldelijk vindt men in het materiaal de uitspraak dat de Joodse Raad een 'muur', een 'barrière' vormde tussen Joden en Duitsers. Die barrière, zegt Herzberg¹, was laag 'en niet dikker dan het papier, waarop ik schrijf'. En daarachter, zegt hij, lag geen tuin, 'maar een ghetto in wording'. Maar al te waar. En bovendien:

¹ Herzberg, p. 169.

[p. 521]

de Joden hoefden op deze wijze zo min mogelijk met de Duitsers in aanraking te komen, heette het. De Joodse Raad als buffer dus.

Maar daarbij bedenke men, dat die aanraking, en wel de beslissende, nl. de wegvoering, toch plaats vond. Goed, zou men kunnen argumenteren, dan hielp die 'muur', die 'buffer' toch vóór die wegvoering. En daarbij bedenke men dan weer, dat ook de Duitsers zelve die 'buffer' wensten; waarvoor anders hadden zij speciaal bijvoorbeeld de *Expositur* laten oprichten? Het kwam juist in hun kraam te pas, dat zij met individuele Joden zo min mogelijk uitstaande hadden; het was hun om individuele Joden trouwens helemaal niet te doen. Om Joden.

Zo zien wij dus deze voorzitters en met hen de Joodse Raad in actie. In actie: zij moesten handelen, beslissingen van ongehoord grote draagwijdte voortdurend nemen en dat soms in ongehoord kort tijdbestek, beslissingen zich betreffend op een minderheid van een onder vijandelijke

bezetting levende bevolking, een minderheid die in groot, acuut levensgevaar verkeerde, terwijl die bezetter bovendien voortdurend tegenstellingen poogde in het leven te roepen tussen deze bevolking en die minderheid.

Dit voert ons tot een volgende overweging. Die minderheid veronderstelt immers een meerderheid, voor wie de Duitsers ook de vijanden waren. De vijanden, die zij evenmin kon negeren, waartegen zij evenmin in opstand kwam (het verzet, een zeer klein deel al met al, daargelaten en dat kwam onder de Joden, wij zullen het nog zien, zeker ook voor). De vijanden, tegenover wie men een politiek moest uitstippelen, een tactiek toepassen. Wanneer men de Joodse Raad voorhoudt, dat hij uit angst voor het ergere het slechtere gedaan heeft, hoe staat het dan met de anderen? Hebben de gemeentebesturen en de Bevolkingsregisters soms niet meegewerkt aan de registratie van de Joden en het plaatsen van de J op de Joodse persoonsbewijzen? Hebben niet bijna alle ambtenaren de Ariërverklaring ondertekend? Hebben Nederlandse instanties niet aan het ontslag van Joodse ambtenaren meegewerkt? De rechterlijke macht niet bepaalde verordeningen toegepast? Het departement van Sociale Zaken, de gemeentebesturen en de gewestelijke arbeidsbureau's zich niet laten inschakelen bij de verbanning naar de werkkampen? Het Gemeentelijke bureau voor Inkwartiering bij de concentratie in Amsterdam? De tram, de spoorwegen en de politie bij de deportatie, de marechaussee bij de bewaking van Westerbork? Weigerden Nederlandse instanties hun medewerking aan het innemen van Joodse radiotoestellen en rijwielen,

[p. 522]

aan het afsnijden van telefoonverbindingen? Hielden banken en girokantoren zich verre van het overschrijven van Joodse saldi op Lippmann Rosenthal, liet de Effectenbeurs de verkoop van Joodse effecten niet toe? Was het Rijksbureau voor Diamant niet betrokken bij de voorbereiding van de oprichting van een diamantindustrie te Vught? Trok het Rijkstextielbureau de vergunning van Joodse textielhandelaren niet in? Heeft de Nederlandse Unie, die organisatie van honderdduizenden trouwe Nederlanders, niet haar werk willen doen in loyale verhouding tot een bezettende macht, die toen al duidelijk antisemitische voorschriften had uitgevaardigd? Wie van de niet-Joden is niet verantwoordelijk? Wie van de Joden is niet verantwoordelijk? Staan de handtekeningen van secretarissen-generaal, prat op hun 'verzets'-houding in de oorlog, niet onder een proclamatie, tot het Nederlandse volk gericht, waarin de Nederlandse verzetstrijders waarvan toen, in oktober 1941, tientallen op hun doodvonnis wachtten, werden aangeduid als 'onbezonnen en misdadige elementen' - en dat in een tijd, toen Nederlandse Joden reeds in Mauthausen werden afgemaakt als schadelijk gedierte? Bestond elders niet zoiets als het 'princiële opportunisme', dat men de Joodse Raad verwijt?

En dan: hoezeer hebben Asscher en Cohen zich alleen gelaten gevoeld! O, zeker; er was sympathie, er was medelijden, er was verontwaardiging, er klonk protest. Maar was er veel méér? Iedereen werkte mee en tegen - precies als zij. En degenen, die buiten het bezette gebied, in Londen bijvoorbeeld zaten, de wettige regering n.b., wat deden zij? Gaven zij misschien de Joodse leiders richtlijnen, 'vingerwijzingen'?

Er is meer, dat tot goed begrip van de houding dezer voorzitters

moet worden gereleveerd. Zij hadden, het is al vermeld, de leiding van de Joodse Raad destijds op zich genomen in het gevoel, daarvoor geschikt te zijn. Iemand als Asscher trok dat nimmer in twijfel, men mag misschien zeggen, dat enige twijfel daaromtrent eenvoudig nimmer bij hem is opgekomen. Misschien koesterden beiden wat Friedman 'a *messianic hope*' genoemd heeft: de instrumenten te zijn, uitverkoren om hun volk te verlossen; wie zal het met zekerheid uitmaken? Uit Cohen's herhaalde betuigingen ten aanzien van zijn eigen besef van geschiktheid zou de psycholoog misschien iets anders kunnen afleiden: deze combinatie van geld en geleerdheid - koopman en professor - zal in zijn ogen wel een optimum geleden hebben en hij zal het zeker niet, zoals men wel eens bitter heeft uitgedrukt, als 'een

[p. 523]

navrant symbool van het innerlijke bankroet der Joodse emancipatie' beschouwd hebben, dat deze twee 'de leidende rol moesten spelen bij de liquidatie van de Joodse bevolking in Nederland'. Maar goed: de heren voelden zich geschikt. Cohen vergeleek zich later met de leider, die in oorlogstijd 'de kracht moet hebben om honderd mensen op te offeren terwi{?}e van de redding van drieduizend', met 'de generaal, die een compagnie moet opofferen om een divisie te redden'; hij en Asscher hadden met de aanvaarding van die leiding ook een offer gebracht, en wel, naar aloud Joodse trant, aan de gemeenschap. Herhaaldelijk komt in Cohen's apologie het thema op de voorgrond: hadden wij er niet gezeten, dan had een ander (De Leon bijvoorbeeld) het voor de Joden op veel ongunstiger wijze gedaan. Dit is voor de historicus een moeilijk punt. Hij kan alleen constateren: de Duitsers hebben De Leon niet op de voorgrond geschoven, terwijl zij er waarlijk niet tegen opzagen, tot de hoogste leiders van het Nederlandse Jodendom (de opperrabbijn Sarlouis bijv.) van de ene op de andere dag te breken. Men mag toch in elk geval rekening ermee houden, dat de bezetter, steeds in zijn eigen belang handelend, Asscher en Cohen voor het door hem nagestreefde heeft geprefereerd, al is het alleen maar, omdat dit tweetal in Joodse kringen een vertrouwen genoot en tot een volgzaamheid inspireerde, die De Leon nimmer zou hebben verworven. Juist bij dit argument blijft men er zich van bewust, dat deze leiders hun plaats niet dankten aan een opdracht van de Joden zelf, maar van de vijand; wanneer zij in feite over leven en dood van hun mede-Joden beschikten, hadden niet dezen hun vrijwillig daartoe het recht gegeven, maar de bezetter, die deze Joden wilde vernietigen.

Hoe weinig besef zeker Asscher van dit alles bezeten heeft, hoe argeloos (om dat woord te handhaven) hij is opgetreden, blijkt uit niets beter dan uit de wijze, waarop hij de voorrechten aanvaardde, die de vijand deze voorzitters en andere prominenten verleende. De verklaringen, door hem later daarover afgelegd, geven a.h.w. een zelfportret, waar de historicus weinig aan hoeft toe te voegen: hij behield zijn rijwiel, zijn telefoon; mocht autorijden, had een tramkaart ('alléén voorbalcon'). Zelfs vroeg hij Lages (Cohen keurt dit verzoek af) om tweede klasse reizen per spoor, als hij de kampen bezocht: 'omdat ik weigerde per derde klasse te gaan, omdat deze zo overvol was'. Hij mocht in de verboden tijd op straat; Cohen ook. Beiden hadden dit alles nodig, 'om onze taak te kunnen uitoefenen' (Cohen: 'Taxi's en trams (voorbalcon) heb ik slechts gebruikt, als dit voor mijn werk nodig

[p. 524]

was. In de trein heb ik als allen, die een reisvergunning kregen, meestal in de 3e klasse gestaan. Gelijk bekend is, mochten Joden alleen zitten, indien alle niet-Joden een zitplaats hadden; een enkele maal, als een Duitse ambtenaar toevallig aanwezig was, moest men staan, ook al was dit het geval'). Het is navrant, de beschrijving te lezen, hoe Asscher, te midden van een aantal Duitse uniformdragers de enige burger, maar met een Davidsster, zich ontvangen laat in het kamp Vught, waar zoveel sterdragere in afschuwelijke omstandigheden het leven rekken: 'er werd gebogen als een knipmes, het was een en al hoffelijkheid en het antisemitische jasje (werd) voor een paar uur aan de kapstok gehangen!' 'Overigens', zegt Asscher, 'had ik geen enkel voordeel en had ik het even slecht als alle andere Joden'. Daarbij, zou men willen opmerken, is onder meer de welhaast verwaarloosbare kleinigheid vergeten, dat zowel hij als Cohen voorkeurslijsten van hun families mochten opstellen en dat zij tot het laatst in Amsterdam mochten blijven. Almede nog een klein geschenk, dat de Duitsers voor hen in petto hadden. In een Duits rapport van 20 maart 1943 staat dat men een aantal Joden niet naar het 'oosten', maar naar Theresienstadt zou zenden en wel hen, '*die sich um die Entjudung der Niederlande*' (in tekst onderstreept) '*besondere Verdienste erworben haben* (z.B. *aus der Stamm-mannschaft des Lagers Westerbork, aus dem Judenrat*').

Bijzondere verdiensten terzake van de *Entjudung* van Nederland. Bijzondere en verdiensten. Zo zagen de doodsvijanden der Joden dit. Na de oorlog zei Asscher niet zonder enige zelfverheffing, hoe hij tegen Lages was opgetreden, toen Joden alleen maar bij Joodse kappers terecht konden: hij, Asscher, had gezegd, dat hij dat weigerde: hij ging bij zijn niet-Joodse kapper en als het Lages niet beviel, moest men hem maar gevangen nemen. Men kan zich het commentaar van Aus der Fünten wel hierop voorstellen: wat kon hun zo'n kleinigheid schelen, zolang Asscher maar verder deed, wat zij hem opdroegen? Inderdaad.

Laatste, althans voorlopig laatste vraag: Hebben zij nimmer het bijltje erbij neer willen leggen? Een enkele maal hebben wij vermeld, dat vooral Asscher daartoe de opwelling heeft gehad, de opwelling, meer niet. Reeds in juni 1941, na het bekende bedrog bij de razzia van toen. Het ontbrak waarlijk niet aan vooraanstaande Joodse persoonlijkheden, die toen al waarschuwd; het optreden van mr. Visser komt nog ter sprake. Van meer dan één kant bleef men de voorzitters ook daarna erop wijzen, hoe afschuwelijk welk contact ook moest zijn

[p. 525]

met deze moordenaars; de illegale pers verhief eveneens haar stem. Kon men, vroegen enige medewerkers in het voorjaar van 1942, inderdaad wel voortgaan, toen de werkverschaffing haar ware karakter steeds meer onthulde? Men stelde dezelfde vraag op een vergadering van de z.g. Centrale Commissie op 18 september 1942, toen het ophalen reeds was begonnen; 'verschillende sprekers', zeggen de notulen, betoogden 'de noodzakelijkheid tot medewerking'; de voorzitter, prof. Cohen, voegde daaraan toe, dat het misdadig ware, de gemeenschap in het uur van het allergrootste gevaar in de steek te laten en... 'Daarnaast komt de overweging, dat men moet trachten althans de belangrijkste mensen zo

lang mogelijk te behouden' (Interessant: er zijn twee exemplaren van deze notulen over; in het ene komt deze passage wel, in het andere niet voor). Nauwelijks een maand verder houdt diezelfde Commissie een bespreking over de arrestatie van twee uitermate belangrijke persoonlijkheden in de Joodse gemeenschap, de opperrabbin Sarlouis en de machtige secretaris Bolle. Moet men niet ophouden? Men gaat voort: in het belang van de gemeenschap. En om erger te voorkomen. Het zal in die tijd ongeveer geweest zijn, dat schrijver dezes het gruwelijke grapje verteld werd: Wanneer van alle Joden alleen Asscher en Cohen over zouden zijn en de Duitsers de wegvoering van een van deze beiden zouden eisen, dan zou Cohen tot zijn mede-voorzitter zeggen: 'Gá nu maar, Bram, om erger te voorkomen - in het belang van de Joodse gemeenschap'.

Zelfs in mei 1943, wanneer de Joodse Raad zelf 7000 personen voor de deportatie moet aanwijzen, is de maat nog niet vol en poogt men de 'besten' te behouden. De besten, d.w.z. die intellectuelen en financieel draagkrachtigen, die in de ogen der voorzitters met hun standen klassegenoten die 'besten' leken; aan het behoud van deze steeds slinkende groep offerden zij een steeds grotere van minder en niet-besten op. De sinaasappelventers ten bate van de kaste van rijken en geleerden, ten bate van henzelf.

Er is gezegd, dat de grootste schuld hier ligt bij de Joodse gemeenschap, die deze mensen dan wel niet als leiders gekozen, maar aanvaard had, de Joodse gemeenschap, 'die hen verafgoodde en bedierf', die hun inderdaad het gevoel gaf, dat zij 'hoger en beter waren dan de sinaasappelventers, wier belangen zij moesten behartigen'. Ach ja, maar toch... Als het beeld hier geoorloofd is van de kapitein op de brug, zij herinnerd aan die van de *Titanic*, die zelf niet in de boten ging, maar een graf in de golven zocht. De voorzitters namen in mei

[p. 526]

1943 de verantwoordelijkheid op zich voor de samenstelling van de gevraagde lijst, zeer tegen hun wil en in het besef van de vreselijkheid van de tot hen gerichte eis. De historicus stelt vast, dat op die lijst van 7000 twee namen niet voorkwamen: die van Asscher en Cohen.

Hij stelt het vast. Meer niet.

